

КАФЕДРА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ДИСЦИПЛІН
ННІ ЕКОНОМІКИ І ПРАВА
ЧЕРКАСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
ТА СТАНОВЛЕННЯ
ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ**

*ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ
VIII Всеукраїнської науково-практичної
інтернет-конференції*

Черкаси
2025

УДК 34 : 378
ББК 67 : 74.58
А 43

Редакційна колегія:

кандидат юридичних наук, доцент **Джолос С.В.**
(відповідальний редактор);
кандидат юридичних наук, доцент **Волошкевич Г.А.**;
кандидат історичних наук, доцент **Мойсієнко В.М.**

Статті друкуються в авторській редакції.

- А 43** **Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави:** Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, Черкаси, 15-16 травня 2025 р. / Ред. кол.: С.В. Джолос (відп. ред.) та ін. Черкаси : видавець Вовчок О.Ю., 2025. 164 с.
ISBN 978-617-7508-42-6

У збірнику наведено матеріали доповідей та повідомлень, які були представлені на VIII Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави», організованій кафедрою державно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Висвітлюються актуальні питання загальнотеоретичної юриспруденції, публічного та приватного права.

УДК 34 : 378
ББК 67 : 74.58

ISBN 978-617-7508-42-6

© Черкаський національний університет
ім. Б. Хмельницького, 2025
© Автори матеріалів, 2025

ЗМІСТ

Актуальні проблеми теорії та історії держави і права, історії політичних і правових учень, філософії права та юридичної психології

Джолос С.В., Скрипаловський Я.В., Шльончак І.С. Поняття і сутність магдебурзького права та особливості його поширення в Україні і на Черкащині	6
Кузнецова Л.В., Маринич Д.В. Філософсько-правовий роздум: війна чи військовий конфлікт?	18
Лисенко В.І. Розвиток концепції прав людини в історичному контексті ..	21
Мойсієнко В.М. Філософсько-правові погляди на формування і функціонування держави та громадянського суспільства	29
Обрусна С.Ю. Органи публічної адміністрації доби української революції 1917-1921 р.р.: структура, повноваження, проблеми формування	33
Озерський І.В. Професіографічні дослідження юридичної діяльності та особистості правника	38
Озерський І.В. Психологічне забезпечення пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю неповнолітніх осіб через центри безоплатної правової допомоги	46
Прокопенко К.Р. Право на евтаназію крізь призму міжнародного права та зарубіжного досвіду	52
Сокотуха С.О. Актуальні проблеми теорії та історії держави і права, історії політичних і правових учень, філософії права та юридичної психології: сучасні виклики та основні засади їх здолання	58

Актуальні питання конституційного права, муніципального права, адміністративного права і процесу, фінансового права, інформаційного права, організації та діяльності судових і правоохоронних органів

Атамась М.С. Обмеження права на пересування в умовах воєнного стану	63
--	----

Безверхий В.В. Розвиток електронного врядування в Україні: теоретичні та практичні аспекти	66
Гегельська Д.В. Декларування доходів державними службовцями	70
Дейнеко А.В. Свобода вираження поглядів в умовах дії правового режиму воєнного стану: баланс між національною безпекою та правами людини	73
Деркач Д.В. Актуальні питання інформаційного права в Україні, перспективи його розвитку та виокремлення	83
Климнюк В.О., Воропай Ю.В. Припинення громадянства в умовах загрози національній безпеці України	88
Коваленко Ю.І. Ценз громадянства у виборчому праві України: сучасний стан та перспективи реформування	92
Комзюк В.Т. Актуальні питання правового регулювання відстрочки від мобілізації в Україні	96
Лантух М.С. Правова природа та проблеми реалізації індивідуальної податкової консультації як інструмента забезпечення прав платників податків	99
Проневич О.С. «Всеохоплююча оборона» як засадничий концепт доктрини публічного адміністрування у сфері оборони	101
Чмиренко А.Р. Становлення та розвиток інституту спеціалізованого омбудсмена в Україні	106
Шоповал Т.Б. Податкові пільги для державних службовців: доцільність та ефективність	109

**Актуальні питання цивільного права та цивільного процесу,
сімейного права, права інтелектуальної власності,
господарського права, господарсько-процесуального права**

Гуляй В.Ю. Зміст та істотні умови договору позички за цивільним законодавством України	114
Курилюк Ю.Л. Актуальні питання утримання непрацездатних батьків дітьми	119

Ткаченко А.О. Визнання особи безвісти відсутньою та зниклою безвісти за особливих обставин	123
---	-----

**Актуальні питання кримінального права, кримінології,
кримінально-виконавчого права, кримінального процесу,
криміналістики, судової експертизи,
оперативно-розшукової діяльності**

Волик Я. Перспективи інтеграції 3D-моделювання, відеоаналізу, штучного інтелекту й телеметрії для підвищення точності та ефективності автотехнічних експертиз	128
Комплектова Т.О. Жертва крадіжки: поняття та кримінологічна характеристика	131
Солодовніков І.В. Актуальні та проблемні питання, які виникають під час проведення мистецтвознавчих досліджень, пов'язаних з предметами фалеристики	134
Старко О.Л. Проблемні питання кримінальної відповідальності за несанкціоноване поширення військово значущої інформації	138
Халявка В.В., Коломієць Я.С. Актуальні питання проведення судової експертизи	141
Халявка Ю.Г., Тульвінська А.Ю. Особливості проведення судово-психологічної експертизи у справах про відшкодування моральної шкоди	145
Юрко С.С. Строки тримання під вартою під час судового розгляду	152

**Актуальні питання міжнародного публічного права,
міжнародного приватного права і права ЄС**

Клочко Є.В. Порушення прав дітей у ХХІ ст.: виклики, загрози та шляхи подолання	156
--	-----

Актуальні проблеми теорії та історії держави і права, історії політичних і правових учень, філософії права та юридичної психології

Поняття і сутність магдебурзького права та особливості його поширення в Україні і на Черкащині

Джолос Сергій Вадимович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Скрипаловський Ярослав Васильович,
начальник юридичної служби
Черкаського ОТЦК та СП,
майор юстиції

Шльончак Ірина Сергіївна,
студентка 2 курсу спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

В сучасних умовах європейської інтеграції України, вельми цікавим і корисним є ретроспективне вивчення досвіду буття Українських земель під впливом різних європейських правових систем минулого. Однією з таких якраз було магдебурзьке право, котре справило досить відчутний вплив на правові відносини на Українських землях в епоху Середньовіччя та Нового часу. Тож, спробуймо з'ясувати поняття і сутність магдебурзького права та особливості його поширення в Україні в цілому та на нашій Малій Батьківщині, Черкащині, зокрема.

Насамперед, у контексті нашого дослідження, слід розкрити поняття і сутність магдебурзького права. В цьому контексті варто згадати, що відомий український правознавець І.Б. Усенко зазначає, що магдебурзьке міське право (Magdeburger Weichbildrecht) – це феодальне міське право, що склалося в німецькому місті Магдебурзі, а згодом поширилося на багато інших міст Європи, стало символом феодального міського самоврядування. У слов'янських землях часто називалося «німецьким правом» [1].

Кілька слід варто сказати про особливості виникнення магдебурзького права як такого. І.Б. Усенко вказує, що інтенсивне зростання міст і зародження

міського права в Німеччині (у т.ч. найпоширеніших його систем – Магдебурзького права і Любекського міського права) прийнято пов'язувати з наслідками походів у X – XI ст. німецьких імператорів до Італії, де вони ознайомилися з містами, за зразком і звичаєм яких, зокрема, було засновано низку саксонських міст на ріках Заалі, Ельбі та Одері.

Проте вільні міські громади з цеховою організацією та правом на самоврядування і власну юрисдикцію у старих і новостворених містах загалом формуються лише наприкінці XII ст. З'являються власне міські суди, які спочатку розглядали ринкові спори, але згодом охопили своєю юрисдикцією все населення міста і витіснили з ужитку ленне та дворове право у містах. Так з практики міських судів виникло міське право.

Найдавнішими відомостями про міське право вважаються привілеї на власну юрисдикцію, які місто Любек дістало 1160 р. від Генріха Льва (герцога Саксонії з 1142 р. та Баварії у 1156-80 рр.), 1188 р. – від Фрідріха I Барбаросси (нім. короля з 1152 р., імператора Священної Римської імперії германської нації з 1155 р.) і 1226 р. – від Фрідріха II Гогенштауфена (німецького короля, імператора Священної Римської імперії германської нації з 1220 р.), та привілей Магдебурга від єпископа Віхмана (1188 р.), з яким прийнято пов'язувати зародження магдебурзького права.

Загалом Магдебурзьке право у відносно завершеному вигляді склалося у XIII ст. і поширилося спочатку на інші міста Східної Німеччини (Галле, Дрезден, Герліц), а згодом – разом з німецькою колонізацією – на Східну Пруссію, Сілезію, Чехію, Угорщину, а далі на Польщу, Литву (з XIV ст.), звідки перейшло до Білорусі та України [1].

Разом із тим, необхідно мати на увазі, що магдебурзьке право не було єдиним у своєму роді, оскільки паралельно з ним у певних країнах чи містах діяли аналогічні системи феодального міського права, зокрема любекське і кульмське (хелмінське) право.

Так, І.Б. Усенко зауважує, що більшість інших німецьких міст запозичило право саме у Любека чи Магдебурга і вважало вищою інстанцією для своїх судів суд відповідного міста. В окремих випадках місто, яке взяло магдебурзьке право безпосередньо з Магдебурга, відривалося від метрополії і, вже маючи результати власного правового розвитку, передавало своє міське право іншим. Так постало і згодом поширилося кульмське (хелмінське) право – різновид магдебурзького права, що зародився у землях прусського ордену хрестоносців. Створилися своєрідні сім'ї міського права з різною сферою дії, серед яких найширшого застосування набуло саме магдебурзьке [1].

У контексті нашого дослідження цілком доречно буде вказати і на джерела магдебурзького права. При цьому, варто зауважити, що магдебурзьке право не було єдиним зводом. Це фактично була узагальнена назва комплексу правових джерел, які в різний час використовувалися в органах міського самоврядування і міських судах. Відповідні привілеї створювали правову основу для використання власного міського права, але сам зміст його здебільшого визначали записи правових звичаїв, поширених у місті, збірники постанов суду

шеффенів, який здійснював провадження на основі місцевого права, та акти органів самоврядування, своєрідні міські статuti, т.зв. вількіри.

В Саксонії використовувалось узагальнююче для всіх вищенаведених джерел поняття «вайхбільд» (близьке значенням до понять «міське право», «містоврядування»). Назву «вайхбільд» мав і ряд збірок магдебурзького права.

Міста з магдебурзьким правом активно використовували і загальнонімецьке джерело права – «Саксонське зерцало» (1221-1225 рр.) та його пізніші аналоги «Швабське зерцало», «Німецьке зерцало» тощо.

У XIII – XIV ст. міське право часто викладалось у формі повідомлень для інших міст, які прагнули його запозичити.

З часом Магдебурзьке право систематизувалось у вигляді збірок, складених коментаторами (наприклад, «Sachsische Weichbild-recht», 1300 р.; «Magdeburger Fragen», 1400 р.; «Neuen Bücher Magdeburgischen Rechts», 1402 р.; «Blume von Magdeburg» тощо). Приватні збірники магдебурзького права виходили в Німеччині до XIX ст. В інших країнах також випускалися збірники магдебурзького права, пристосовані до місцевих потреб.

Так, у Польщі існували латинські переклади або переробки магдебурзького права (переважно «Саксонського зерцала» і «Вайхбільда»), авторами яких були Конрад з Сандомира (1359 р.), Й.С. Тухолєнсіс (Ян Цервус Тухольчик, 1531 р.), М. Яскер (1535 р.), Й.К. Цєразін (1629 р.). Побачила світ і низка польськомовних видань Б. Троїцького (починаючи з 1556 р.), П. Щєрбича (1581 р.), П. Кушевича (1623 р.) [1].

І тут у наших вельмишановних читачів можуть виникнути вельми резонні питання: а які ж такі привілеї надавалися магдебурзьким правом? які основні сфери життя ним регулювалися? На це ми їм відповімо так:

1. Міста з магдебурзьким правом отримували:

- самоврядування,
- податковий і судовий імунітет,
- право власності на землю,
- пільги щодо ремесел і торгівлі,
- звільнялися від феодалських повинностей (окрім гужової).

2. Магдебурзьке право встановлювало:

- порядок обрання міської влади,
- її функції,
- основні норми цивільного і кримінального права,
- правила судочинства та оподаткування,
- визначало діяльність купецьких об'єднань, ремісничих цехів, порядок торгівлі тощо [1].

Вищою апеляційною інстанцією для міст з магдебурзьким правом тривалий час був суд Магдебурга.

Сфера дії магдебурзького права іноді виходила далеко за межі феодалських міст. Так, у Пруссії, а згодом в Україні-Гетьманщині джерела магдебурзького права мали загальнообов'язковий характер, у т.ч. для сільської місцевості.

Магдебурзьке право втратило своє значення у XIX ст. [1].

Крім того, у контексті нашого дослідження, цілком резонно буде вказати не тільки на загальнотеоретичні засади магдебурзького права, але й на особливості його поширення і функціонування на Українських землях.

Відомий український вчений П.П. Музиченко зазначає, що магдебурзьке право в Україні – право міського самоврядування на українських землях, засноване на загальних принципах магдебурзького права. Поширилося в Україні у XIV – XV ст. через Польщу та Угорщину. Відповідно до цього права всі міста України поділялися на 3 категорії.

До першої належали міста, що отримали магдебурзьке право від литовських князів, польських та угорських королів. Переважно це були міста Правобережної України. Раніше магдебурзьке право було надано містам Закарпатської України, яка на той час входила до складу Угорщини. З 1329 р. магдебурзьким правом користувалися Хуст, Вишкове, Тячів. Згодом магдебурзьке право отримали Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.), Луцьк (1432 р.), Кременець (1438 р.), Житомир (1444 р.), Мукачеве (1445 р.), Київ (1494-1497 р.).

До другої категорії входили міста, які отримали магдебурзьке право від їх власників. Так, князі Вишневецькі у XVI ст. дарували магдебурзьке право містам Лохвиці, Лубнам, Пирятину, Прилукам.

До третьої категорії належали міста, яким магдебурзьке право було надано грамотами гетьманів після приєднання України до Московської держави. 1752 р. магдебурзьке право було дароване гетьманом К. Розумовським Полтаві, 1758 р. – Новгороду-Сіверському. До кінця XVIII ст. магдебурзьке право одержали майже всі міста Лівобережної України. Грамоти гетьманів переважно підтверджували права міст України на самоврядування, які вони отримали, перебуваючи ще під литовським та польським пануванням [2].

Як зазначає П.П. Музиченко, за рівнем самоврядування міста України поділялися на магістратські (привілейовані) та ратушні. Магістратське самоврядування відрізнялося від ратушного більшою самостійністю. Ратушу як орган міського самоврядування у кінці XVIII ст. мали майже всі міста Лівобережної України.

У магістратських містах уся повнота влади належала магістратові. Він складався з магістратських урядників – старших та молодших. До старших належали: війт, бурмістри, райці, лавники та магістратський писар; до молодших – комісар або межувальник, городничий та возний. Очолював міську владу війт, який попервах призначався, а згодом затверджувався королем. За доби Гетьманщини війт затверджувався спочатку гетьманом, а потім генеральною військовою канцелярією.

У руках війта зосереджувалися всі важелі управління містом. Він разом з населенням міста обирав раду, до якої входило від 6 до 24 радців. Радці вибирали зі свого середовища на 1 рік бурмістрів (від 2 до 12).

Разом з війтом бурмістри розглядали як судові, так і адміністративні справи [2].

В містах існував і спеціальний судовий орган – лава, до складу якої входили війт (голова) і 7 лавників або присяжних. Лавників також щороку

обирали із середовища заможного міського населення. Лава розглядала як цивільні, так і кримінальні справи. В деяких містах цивільні справи міщан розглядала рада; при цьому лаві були підсудні виключно кримінальні справи. Вироки у кримінальних справах обов'язково затверджувалися гетьманом.

Про межі влади міського суду свідчить грамота на самоврядування м. Переяславу (тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.), видана 1620 р. У ній зазначалося, що війт з лавниками та бурмістр з радниками могли судити не тільки мешканців міста, а й приїжджих купців. Суд повинен був збиратися у будівлі магістрату щодня, крім неділі та святкових днів. Суд міг розглядати цивільні та кримінальні справи за наявності не менш як 5 його членів.

У засіданнях міських судів брали участь представники гетьманської адміністрації, що підривало суть магдебурзького права [2].

Судочинство при польському пануванні велось польською або латинською мовами, після Національно-визвольної війни українського народу 1648-1654 – українською, а після реформ російської імператриці Катерини II – російською мовою.

Судовий процес у містах з магдебурзьким правом був усним, гласним та змагальним. Міста з правом на самоврядування повинні були вершити правосуддя виключно на засадах магдебурзького права [2].

У загальному бюрократичному апараті міста певні функції мали і молодші урядники.

Так, комісар виконував рішення міського суду щодо переділу землі, встановлював межові знаки.

Возний виконував доручення суду, розносив судові повістки, приводив правопорушників до суду.

Городничий стежив за громадським порядком у місті [2].

Жителі міст, які мали магдебурзьке право, були юридично вільними.

Водночас, вони виконували як загальнодержавні повинності, так і ті, що визначала міська влада.

Магдебурзьке право звільняло місто не тільки від судової, а й від адміністративної влади власника, на землі якого це місто знаходилося.

Міщани звільнялися від усіх повинностей на користь власника.

Із загальнодержавних повинностей головною була військова. Місто виставляло певну кількість ратників, сплачувало податки на військові потреби – «серебщину» та «ординщину». Частина прибутків міста йшла на купівлю пороху, свинцю, набоїв. На містах лежав також обов'язок утримання розквартированого на їх території війська. Магістрат забезпечував військо продуктами, квартирами, транспортом.

На жителів покладалось утримання міської адміністрації, сплата податків духівництву та на ремонтні роботи в місті [2].

Відомий український вчений П.П. Музиченко зазначає, що жителі міст, які мали магдебурзьке право, одержували ряд привілеїв.

Так, вони мали право будувати ратушу з годинником і тримати трубача при ній. У нижніх приміщеннях ратуші дозволялося розміщувати крамницю,

хлібні засіки, «діжку мірну» (для сипучих продуктів) і «мірницю мідну» (для рідких), доходи з яких використовувалися для загальноміських потреб.

У містах, до яких приїжджало багато купців, дозволялося будувати гостиний двір. Міста мали право на «посполиту лазню», «посполиту кухню» (шинок), млин.

Усі доходи надходили до міської казни, скарбниці (скрині), ключ від якої знаходився у одного з бурмістрів. Із цієї скрині йшла оплата за магдебурзьке право, вносилися податки та покривалися інші витрати.

Одним з важливих привілеїв, які надавало магдебурзьке право, було право «складу»: купці, котрі привозили товари до міста, повинні були продавати їх тільки в цьому місті й лише оптом.

Роздрібна купівля-продаж була монополією місцевих купців. Приїжджі купці могли торгувати вроздріб тільки у дні ярмарків.

Ярмарки і торги, які влаштовувались у містах, сприяли їх економічному розвитку, збагаченню міських жителів. Кількість ярмарків, які мало право проводити місто, зазначалась у грамотах на самоврядування.

Так, Чернігів мав право проводити 3 ярмарки щороку [2].

При цьому, необхідно визнати, що основними джерелами магдебурзького права, якими користувались у містах України, були збірки міського права польських юристів Б. Троїцького (починаючи з 1566 р.) та П. Щербича (1581 р.), збірка хелмінського права П. Кушевича (1623 р.), а також т.зв. підручні правні книги, складені юристами Гетьманщини на основі згаданих вище праць («Короткий показчик магдебурзького права по книзі «Порядку», «Коротенькі витяги з книги «Порядку» та ін.). Для потреб кодифікації українського права, зокрема при підготовці відомого зводу «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., було перекладено з латинської та польської мов праці М. Яскера, Б. Троїцького, П. Кушевича, П. Щербича, проте ці переклади не тиражувалися і поза межами кодифікаційної комісії не застосовувалися [2].

Разом із тим, постає цілком закономірне питання: а чому ж магдебурзьке право, таке прогресивне за своєю природою, не діє у сучасності? У даному контексті слід мати на увазі, що 1831 р. у Російській імперії вийшов імператорський указ, який скасував дію магдебурзького права в містах. Ще кілька років після цього магдебурзьке право протрималося у Києві, але окремим указом 1834 р. воно було скасоване і тут [2]. Водночас, необхідно сказати, що у містах Західної України, які після першого поділу Польщі (1772 р.) відійшли до Австрії, магдебурзьке право було ліквідоване до кінця XVIII ст., зокрема у Львові – у 1786 р. [2].

Таким чином, на підставі вищевказаного, маємо всі підстави стверджувати, що на загарбаних Австрією землях Речі Посполитої (у т.ч. й Українських землях) магдебурзьке право було знищене європейською освіченою монархією на півстоліття раніше, ніж на решті Українських земель – російським царатом. При цьому, ймовірно, скасування магдебурзького права в Російській імперії не випадково відбулося саме у 1831 р., а, очевидно, стало одним із заходів реакції царського уряду на події Польського повстання 1830-1831 рр.

Тож, резюмуючи викладене, слід сказати, що на першому етапі у XIV – XVI ст. магдебурзьке право поширилося на всій Правобережній та частині Лівобережної України. В цей період воно було знаряддям окатоличення та полонізації українського населення, оскільки правом на самоврядування могли користуватися тільки католики, проте відіграло прогресивну роль в економічному розвитку українських міст.

На початку XIX ст. магдебурзьке право в Україні практично припинило своє існування. Головними причинами цього були: втручання місцевої адміністрації у справи міст з магдебурзьким правом; невизначеність компетенції та дій війта, ради, лави; становий характер влади в містах; відсутність будь-якого контролю за діяльністю міської адміністрації; корупція та хабарництво серед посадових осіб тощо [2].

...Нарешті, тепер, після з'ясування загальнотеоретичних засад магдебурзького права та основних рис його виникнення і функціонування в Україні, слід окреслити й особливості його поширення на території нашої Малої Батьківщини – Черкащини.

У даному контексті слід сказати, що першим містом на Черкащині, яке отримало магдебурзьке право, стало славне місто Корсунь, і сталася ця знаменна подія 8 лютого 1585 р., але про все по порядку...

Як зазначають історики, місто Корсунь має давню та славу історію, що могли би підтвердити і наші вельмишановні студенти та прекрасні випускники, для яких місто Корсунь є рідним. При цьому, серед останніх неодмінно слід згадати й нашу чарівну відмінницю – Панну Анастасію Віталіївну Наріжну...

Так от, на території сучасного міста Корсунь виявлено 21 курган та залишки пізньопалеолітичної стоянки поселень трипільської та черняхівської культур. Місто було засноване 1032 р. великим князем київським Ярославом Мудрим як складова частина Пороської оборонної лінії. Назва Корсунь пішла або від назви візантійського міста в слов'янській транскрипції, з якого були родом ченці, поселені на Поросі, або від тюркських слів «кара» – «чорний» і «су» – «вода». Вперше у письмових джерелах згадується у 1169 р.

З 1193 р. по 1240 р. Корсунь був центром удільного князівства, яким правили представники роду Мономаховичів. У 1240-х роках. місто, ймовірно, було зруйноване монголо-татарами. У 1360-х рр. роках Корсунь увійшов до складу Великого князівства Литовського, а в 1569 р., після Люблянської унії, – до складу Королівства Польського, складової Речі Посполитої. У ті часи Корсунь разом з околицями був майже безлюдною пустелею [3], точніше, про нього були відсутні письмові згадки до 1580 р., коли польський король Стефан Баторій дав привілей на укріплення і заселення міста Корсуна і на певні пільги для його мешканців [4].

8 лютого 1585 р. польський король Стефан Баторій своїм привілеєм дарував Корсуню магдебурзьке право [3] і дозволив його відновити братам князям Вишневецьким гербу Корибут (один з них був каштеляном Київським, другий – старостою Черкаським і Канівським). Брати князі Вишневецькі вважали, що велику користь має принести заснування міста на Корсунському

урочищі, що розташовувалося на дорозі, якою татари мали звичай вторгатися у Польщу [4].

У 1585 р. на території Корсуня було утворено Корсунське староство, до якого крім Корсуня входили також міста Стеблів, Сахнов Міст (нинішня Сахнівка), Чигирин, Звенигородка, Сміла, Крилов, Данилова Слобода (сучасна Медведівка) та інші. Старість входило до Канівського повіту Київського воєводства [4]. 20 лютого 1585 р. король дарував Корсуню герб: «Лук жовтий натягнутий і стріла на тятиву покладена в червоному полі». У 1580-х роках місто називали ще «Корсунь Черкаський». Він мав важливе оборонне значення, а його фортеця, обнесена частоколом, була однією з найпотужніших в Україні [3].

Видатний дослідник Лаврентій Іванович Похилевич у безсмертній праці «Сказание о населенных местностях Киевской губернии» (1864 р.) писав, що мешканцям Корсуня було надане магдебурзьке право, з усуненням усіх прав та звичаїв руських і польських, які йому суперечили.

Міщани були звільнені від начальства і влади воєвод, каштелянів, суддів, підкоморних підсудків та інших земських чиновників в усіх кримінальних і цивільних справах, у яких повинні були відповідати тільки перед війтом і лавниками, обраними від міста, а війт – перед королівським судом.

Міщани повинні були під час війни виступати проти ворога під командуванням обраного війтом староости [4].

Геніальний історик Л.І. Похилевич у фундаментальній праці «Сказання про населені місцевості Київської губернії» (1864 р.) вказує, що «інший привілей 1585 року, на пергаменті написаний, з підписом королівським, зберігається у нинішніх власників Корсуня» [4], якими на той час були князі Лопухіни (точніше – князь Павло Петрович Лопухін). Л.І. Похилевич наводить текст цього документа за Балинським:

«Ознаймуемъ, ижъ для лепшой безпечности и пожитку панствъ нашихъ, посполитое и коронное мѣсто Корсунъ, которое въ земли Кіевской, въ старотстве Черкасском, ново на пустыни, на шляхахъ татарскихъ сидитъ, хотящи на тамтой украинѣ угрунтовати, Мы есмо его особно привилеємъ и листы нашими фундовали, право нѣмецкое и певные вольности тамъ надали. То какъ теперь естесмы прошени отъ преречоныхъ подданныхъ нашихъ мѣщанъ Корсунскихъ, абыхмо тому мѣсту новозаложеному, прикладом иншихъ мѣстъ, гербъ, то есть лукъ желтый натягненный и стрѣлу на лютыни наложеную въ червономъ полю дали; а такъ мы просьбу ихъ слушную з ласки наше королевское, того-то менованаго гербу, мѣсту Корсуню позволили и тымъ листомъ нашимъ до того мѣста надаемъ, который гербъ въ семъ мѣсте есть значно выражонъ и вымаліованъ. Якого уже отъ сего часу мѣщане и по нихъ будучіе на всѣ потомны вѣчныя часы, такъ на печати до всякихъ правъ своихъ посполитыхъ и судовыхъ мѣсцкихъ, яко тежъ и на хоругви мѣсской уживати и съ того ся веселити мають, справующися во всемъ ведле фундушу, вольности, имъ одъ насъ наданныхъ и одъ всякаго уближенія права посполитаго» [4].

Корсунці брали активну участь у козацьких повстаннях кінця XVI ст. під проводом К. Косинського та С. Наливайка. Щоб корсунці не підтримували повстання К. Косинського, польський король Сигізмунд III 15 жовтня 1592 р. своїм привілеєм підтвердив для Корсуня магдебурзьке право [3]. У 1598 р. Корсунь отримав ще один підтверджувальний привілей, з якого між іншим видно, що мешканці потерпали від утисків з боку посесорів Канівського староства. Водночас, корсунські міщани не сплачували жодних податей, не відбували ніяких повинностей, крім військової служби, і навіть не допускали надісланих чиновників до люстрації [4] (люстрацією за часів Речі Посполитої називався опис майна і володінь, імен власників нерухомості, перепис населення, підрахунок фінансового доходу до казни держави на основі податків). Водночас, на початку XVII ст. між корсунським старостою Я. Даниловичем і корсунчанами стався конфлікт, через що сейм у 1607 р. позбавив їх магдебурзького права. Це викликало масове невдоволення корсунців, і Корсунь став одним із центрів зародження українського козацтва... [3].

Тож, варто зауважити, що Корсунь є першим містом на території Черкаської області, яке отримало магдебурзьке право. Цей факт можна пояснити тією обставиною, що звільнення його мешканців від більшості повинностей і податків мало стимулювати швидке заселення міста та освоєння південно-східних окраїн Речі Посполитої, що наприкінці XVI ст. межували із Диким Полем, звідки у будь-який момент могла прийти небезпека...

Дослідниця А.О. Ташлай зазначає, що міське самоуправління в Європі – явище досить давнє. У XIII ст. виникло й поширилося багатьма європейськими країнами магдебурзьке право на самоврядування – збірник законів та правил міського устрою, запозичених у німецького міста Магдебурга. З переходом українських земель під владу Литви, а потім Польщі право надавали королі або великі князі. У XV – XVI і наступних століттях його почали одержувати міста Правобережної України, в тому числі й на Черкащині.

Серед міст і містечок Черкащини першим магдебурзьке право отримав Корсунь. Це сталося у 1584 році (відмінність у датуванні, 1584 р. чи 1585 р., пов'язана з різними дням, коли відзначався Новий рік). У привілеї «на осадження» міста подається опис герба Корсуня: «лукъ желтый натягнутый и стрелу на тативы наложенные въ червономъ поль».

Чигирин був «осаджений» 1589 р. Під час коронного сейму у Варшаві 15 жовтня 1592 р. король видав новий привілей, яким дозволив запровадити в Чигирині самоврядування на засадах магдебурзького права. Відтоді жителі міста отримали можливість обирати собі війта (тобто, мера), бурмістра та райців, збудувати ратушу, важницю, постригальню, лазню, торговельні ятки, організовувати ремісничі цехи, проводити два щорічні ярмарки та щотижневий торг, а також мати інші пільги. Разом з магдебурзьким привілеєм Чигирину, король затвердив також «печать містскую герб – три стріли», яку міщани та їхні нащадки мають використовувати «до одправовання справ містських» [5].

Того ж 1592 р. магдебурзьке право отримали Мошни. На гербі зображувався спис як символ значення Мошен в охороні південного порубіжжя

українських земель. Канів отримав магдебурзьке право в 1600 р. (підтверджене у 1661 р.), Лисянка – в 1622 р., Медведівка – близько 1616 р. Оскільки всі вони були розташовані у прикордонному регіоні держави, то польський уряд надавав великого значення їх обороні й подальшому залюдненню.

Магдебурзькі привілеї також зобов'язували жителів міст, що постійно потребували захисту від татарських набігів, відбувати військову повинність. Частина міських прибутків використовувалася на закупівлю пороху, олова, інструментів для будівництва і ремонту оборонних споруд. В останній чверті XVI – на початку XVII ст. у багатьох привілеях, що надавались містам Черкащини, з'являються невластиві цьому праву статті, що забороняли приймати до складу міського населення осіб, що знаходились поза законом, і селян-втікачів.

Значно пізніше, у XVIII століття магдебурзьке право отримали деякі міста Правобережної Черкащини. Зокрема, в 1760 р., магдебурзьке право отримала Умань, в 1773 р. – Сміла. 1791 р. магдебурзькі привілеї отримали Черкаси (хоча існує версія, що ці привілеї місто мало раніше), 1792 р. – Звенигородка, Квітки, Сахнівка, Калниболото (Катеринопіль). За влучним висловом відомого історика В. Антоновича, цей закон «спізнився аж на два століття, під кінець XVIII віку міг дати для Речі Посполитої значення тільки передсмертної, та й то дуже неповної сповіді з історичних її гріхів». На кінець століття Польща як держава припинила своє існування.

Історична оцінка поширення Магдебурзького права, його ролі і значення в Україні не могла, очевидно, і не може бути однозначною. І хоча німецьке право не відіграло тієї ролі для українських міст, що на Заході, однак воно сприяло виділенню міського населення в окремий суспільний стан, доступ до якого був обмежений. Міста звільнялися від влади місцевих правителів-землевласників і набували нового правового статусу. Вони отримували самоврядність, судову незалежність і податковий імунітет, право власності на землю, пільги щодо торгівлі і ремесла. Магдебурзьке право регламентувало процедуру обрання міських представницьких органів влади, визначало їх повноваження і функції, встановлювало норми цивільного і кримінального права. Вносячи певні риси західноєвропейського міського устрою в організації самоврядності українських міст.

І хоча магдебурзьке право на українських землях було скасоване імператором Миколою I у 1831 р. (в Києві воно проіснувало до 1835 р.). Однак воно залишило помітний слід в історії міського самоврядування в Україні і на Черкащині, а вивчення та використання його досвіду актуальне і сьогодні [5].

Загалом же, слід пам'ятати, що містечка і міста Черкащини отримали магдебурзьке право у такі роки:

- Корсунь – 8 лютого 1584 р. (або 1585 р.), 21 лютого 1792 р.
- Мошни – 9 лютого 1592 р.
- Квітки – 21 лютого 1792 р.
- Сахнівка – 21 лютого 1792 р.
- Сміла – 11 березня 1773 р.

- Медведівка – 15 квітня 1659 р. (Б.Хмельницький), 1616 р., 30 березня 1792 р. (польський король)
- Крилів – 30 березня 1792 р., 4 квітня 1557 р., 1 травня 1589 р., 15 жовтня 1592 р., 28 вересня 1791 р.
- Умань – 7 квітня 1663 р., 1760 р.
- Звенигородка – 30 квітня 1792 р.
- Кальниболото – 30 квітня 1792 р.
- Жаботин – II (2) травня 1771 р.
- Канів – 9 червня 1792 р.
- Лисянка – 28 червня 1622 р.
- Чигирин – 1 травня 1589 р., 15 жовтня 1592 р., 16 квітня 1792 р.
- Черкаси – 10 листопада 1791 р.
- Білозір'я – 10 листопада 1791 р.
- Ломувате – 10 листопада 1791 р.

...На підсумок, хотілося би зауважити, що, на нашу думку, часто пересічними громадянами магдебурзьке право сприймається як надзвичайно прогресивне явище. Водночас, нерідко в обивателів виникає питання: чому невеличкі містечка часто отримували магдебурзьке право раніше, ніж великі міста?

З цього приводу необхідно зауважити, що казати про прогресивний характер магдебурзького права можна лише у тому розумінні, що воно захищало інтереси буржуазії (міської верхівки, купців, бюргерів тощо) від впливу з боку феодалів, магнатів чи короля і, нібито, просувало віяння капіталізму, як наступної після феодалізму суспільно-економічної формації.

Водночас, слід розуміти, що у містах з магдебурзьким правом все одно залишався достатній простір для зловживань, сваволі, хабарництва і корупції, тільки тепер вони вже здійснювалися в інтересах буржуазії, а не певного магната чи короля. Таким чином, маємо підстави казати про те, що магдебурзьке право просувало інтереси плутократів за рахунок аристократії, пропагуючи корупцію і хабарництво буржуазії як гідну альтернативу сваволі і тиранії магнатів.

У свою чергу, той факт, що часто маленькі містечка отримували магдебурзьке право значно раніше, ніж великі, вказує на ту обставину, що поширення магдебурзького права хоча і було доволі масовим явищем, але, все ж таки, цей процес не був систематичним і залежав від поточних, часто випадкових обставин, наприклад, від необхідності привабити людей до певної знелюдненої місцевості чи зв'язків тих чи інших зацікавлених осіб тощо. При цьому, цілком очевидно, що королям і магнатам було менш болісно втратити владу над маленьким містечком, ніж над великим, тому невеличкі міста часто й отримували магдебурзьке право раніше, ніж великі (тим більше, що в минулі часи масштаб і значення міст могли істотно відрізнятися від сучасного становища)...

Список використаних джерел:

1. Усенко І.Б. Магдебурзьке право // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. Т. 3 : К – М. URL: https://leksika.com.ua/15290527/legal/magdeburzke_pravo (дата звернення: 02.05.2025).
2. Музиченко П.П. Магдебурзьке право в Україні // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. Т. 3 : К – М. URL: https://leksika.com.ua/15970122/legal/magdeburzke_pravo_v_ukrayini (дата звернення: 02.05.2025).
3. Корсунь-Шевченківський // Бекет. URL: <https://beket.com.ua/cherkasskaja/korsun-shevchenkovskij/#m> (дата звернення: 02.05.2025).
4. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Киев, 1864. 763 с. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/ru/EStore/Local/1864Poxylevych.html> (дата звернення: 02.05.2025).
5. Ташлай Анна Олексіївна. Магдебурзьке право на Черкащині // Молодіжна альтернатива. URL: http://www.ya.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1137:2012-03-01-10-50-18&catid=41:headlines&Itemid=91 (дата звернення: 02.05.2025).

Філософсько-правовий роздум: війна чи військовий конфлікт?

*Кузнецова Людмила Валеріївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права*

Черкаського державного технологічного університету,

Маринич Данило Валерійович

Зовнішня агресія з боку РФ завдає істотної шкоди національним інтересам України, а тому перед нами постала найбільша загроза за всю історію незалежності – загроза існуванню України, що актуалізує потребу правової ідентифікації базових конституційних понять у сфері оборони, зокрема таких як «стан війни» та «воєнний час».

Протягом усього розвитку світового суспільства, держав та міжнародного права поняття війни мало різні визначення. З початком міжнародно-правового регламентування збройних конфліктів вже почав використовуватися виключно термін «війна». Так, терміни «війна» і «воюючі сторони» були нормативно закріплені в Гаазьких конвенціях 1907 року. Війна - звичний стан для людства. Історики підраховали, що за час існування людства пройшло понад десять тисяч війн, а тривалість «вічного миру», який укладався неодноразово, становила в середньому дев'ять років.

Згідно з сучасними військово-теоретичними поглядами, дослідники визначають війну як соціально-політичне явище, пов'язане з докорінною зміною характеру відносин між державами, народами, націями, класами і соціальними групами та переходом протиборчих сторін від застосування ненасильницьких форм і способів боротьби до прямого застосування зброї та інших насильницьких засобів для вирішення певних суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, а також національних, релігійних, територіальних та інших протиріч.

Сучасні війни експерти розглядають як різновид ширшого поняття - «збройний конфлікт», яке передбачає дві обов'язкові складові частини - наявність організованих озброєних контингентів та залученість до бойових дій певної інтенсивності. З цього визначення випливає, що війну трактують як насамперед фізичний, матеріальний феномен - це зброя (ракети, шахеди, літаки, танки), її застосування, нанесення ударів, захисні дії, руйнування об'єктів. Людські втрати, загибель військових та цивільних у ході конфлікту, також належать до фізичної сфери. Саме у фізичному вимірі втрата людського життя є остаточною і незворотною.

Відмінності між «війною» і «збройним конфліктом» доволі умовні, а саме вважається, що поняття «збройний конфлікт» є ширшим та охоплює поняття «війна». Однак не кожен збройний конфлікт можна називати війною, оскільки між ними існує суттєва відмінність, зокрема війна має такі ознаки: акт оголошення війни; розірвання дипломатичних відносин між воюючими державами, що є наслідком оголошення війни; анулювання двосторонніх

договорів, особливо політичних. Поняття «війна» вживається для позначення збройного протистояння між двома або декількома суверенними державами. Натомість, коли відбувається громадянська війна або народ чи нація борються за незалежність, застосовують термін «збройний конфлікт». Війна спричиняє зміну всього суспільства, а саме державні інститути починають виконувати специфічні функції, що зумовлені війною. Під час збройного конфлікту не відбувається докорінна зміна всього державного механізму на військовий лад. Збройний конфлікт - це збройна боротьба між державами або між державою та антиурядовими військовими формуваннями [1, с.178].

Виникнення й формування права збройних конфліктів зумовлюється насамперед прагненням суспільства запобігти злочинам, які спотворюють смисл відкритого протистояння та спрямовуються на невинних, не причетних до збройної боротьби людей.

В усіх війнах і конфліктах, незалежно від причин їх виникнення і визнання або невизнання воюючої сторони в якості такої, усі воюючі повинні суворо дотримуватися й виконувати діючі норми міжнародного права, спрямовані на захист жертв війни й зменшення руйнувань і страждань.

При цьому збройний конфлікт характеризується: високим залученням до нього й уразливістю місцевого населення; застосуванням нерегулярних збройних формувань; широким використанням диверсійних і терористичних методів; складністю морально-психологічної обстановки, в якій діють війська; змушеним відволіканням значних сил і засобів на забезпечення безпеки маршрутів пересування, районів і місць розташування військ (сил); небезпекою трансформації в локальну (міжнародний збройний конфлікт) або громадянську (внутрішній збройний конфлікт) війну. Для розв'язку завдань у внутрішньому збройному конфлікті можуть створюватися об'єднані (різномірні) угруповання військ (сил) і органи управління ними [2, с.123].

Збройні конфлікти дуже часто переходять у таке явище, як війна. Війна - це організована збройна боротьба між незалежними суверенними державами. Сучасне міжнародне право забороняє державам звертатися до війни для врегулювання суперечок, агресивна війна заборонена міжнародним правом, її підготовка, розв'язання й ведення – це міжнародний злочин. Сам факт оголошення війни розглядається як агресія. Розв'язання агресивної війни є підставою міжнародно-правової відповідальності.

На думку вчених: С.О.Кириченко, М.М.Лобко та В.М.Семененко для збройного конфлікту характерним є обмежене застосування збройних сил держав, що беруть у ньому участь. За цієї умови в більшості випадків правовий режим воєнного стану вводиться на територіях, де ведуться воєнні дії. Для війни як форми воєнного конфлікту з розв'язання міждержавних суперечностей шляхом двостороннього застосування воєнної сили найчастіше і буде притаманним уведення (на всій або на більшій частині її території) правового режиму воєнного стану і стану війни. Такий підхід здебільшого властивий і Україні [3, с.10].

Сучасні війни ведуться перш за все в інформаційній сфері, яка випереджає і безперервно супроводжує так званий «прямий контакт» протистоячих сторін.

Якщо торкнутися цього питання на міждержавному рівні, то можна спостерігати, що спецслужби країн ведуть свої війни безпосередньо в Інтернеті. Мета інформаційної війни – послабити моральні і матеріальні сили супротивника або конкурента та посилити власні. Вона передбачає заходи пропагандистського впливу на свідомість людини в ідеологічній та емоційній галузях. Очевидно, що інформаційна війна - складова частина ідеологічної боротьби. Вони не призводять безпосередньо до кровопролиття, руйнувань, при їх веденні немає жертв, ніхто не позбавляється їжі, даху над головою. І це породжує небезпечну безпечність у ставленні до них. Таким часом, руйнування, яких завдають інформаційні війни у суспільній психології, психології особи, за масштабами і за значенням цілком співмірні, а часом і перевищують наслідки збройних воєн. Головне завдання інформаційних воєн полягає у маніпулюванні масами [5, с.110].

Нинішня війна є наслідком вікових політичних, стратегічних і ментальнокультурних розбіжностей України і Росії. Вона несе колосальні руйнування національного багатства, економічного та людського потенціалу обох країн та є важким тягарем для економіки багатьох країн світу.

Розв'язана Росією війна в Україні має глобальний цивілізаційний характер і загрожує демократичним цінностям світу та міжнародній стабільності. Вона несе величезні руйнування економіці України та спричиняє втрати людського потенціалу України внаслідок: втрат військових в ході бойових дій від убивств та поранень; втрат цивільного населення в ході бойових дій, під час окупації та внаслідок обстрілів населених пунктів і цивільних об'єктів; підвищення смертності від поранень, загострення хронічних захворювань, стресів і неможливості своєчасної медичної допомоги; вимушеної міграції біженців від війни до інших країн та можливого їх не повернення в Україну після завершення війни; примусової депортації українців до Росії. Внаслідок цих втрат населення України може скоротитися на 20-30% [4, с.15].

Отже, після завершення збройного конфлікту нашої державі важливо зосередитися на реінтеграції постраждалих територій. Підготовка до мирного процесу в Україні повинна включати стратегію відновлення правопорядку, економіки та соціальної інфраструктури, зокрема через національні та міжнародні програми.

Список використаних джерел:

1. Топольницька М.І. Критерії визначення збройного конфлікту в міжнародних нормативно-правових актах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2017. Випуск 47. Том 3 С.177-180.
2. Бескоровайний С.Я. Види збройних конфліктів та їх правове регулювання. *Науковий юридичний журнал*. 2014. № 3. С.116-126.
3. Кириченко С.О., Лобко М.М., Семененко В.М. Щодо питання правового режиму воєнного стану і стану війни. *Наука і оборона*. 2019. № 2. С.9-16.
4. Антонюк В.П., Миценко І.М. Війна в Україні як глобальний цивілізаційний конфлікт: причини та наслідки для економіки та людського розвитку. *Економіка і організація управління*. 2022. № 3 (47). С.4-16
5. Матвієнків С., Головчинський Н. Теоретико-методологічні засади досвідження поняття «війна». *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. Випуск. 2020. № 14. С.103-113.

Розвиток концепції прав людини в історичному контексті

*Лисенко Вікторія Іванівна,
студентка 4 курсу
спеціальності «Міжнародні відносини,
суспільні комунікації та регіональні студії»
ННІ міжнародних відносин, історії та філософії
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Права людини є фундаментальною цінністю сучасного суспільства, що визначає демократичні засади державного управління, міжнародних відносин та правової системи багатьох країн світу. Їхній розвиток пройшов довгий історичний шлях від перших філософських уявлень про природне право до міжнародних правових актів, що гарантують основоположні свободи для кожної людини. В умовах глобалізації, зростаючих соціальних викликів та технологічного прогресу питання захисту та дотримання прав людини набуває ще більшої актуальності.

Метою цієї статті є окреслення історичного розвитку концепції прав людини, виявлення основних етапів її становлення та розкриття впливу правових ідей різних епох на сучасне розуміння прав і свобод особи. Основними завданнями дослідження є визначення витоків концепції прав людини, з'ясування ключових історичних подій, що сприяли її формуванню, а також оцінка сучасних тенденцій у сфері захисту прав людини.

Для досягнення поставленої мети використовуються такі методи дослідження: історичний метод – для простеження еволюції прав людини від давніх часів до сучасності; порівняльний метод – для аналізу відмінностей у правових підходах до прав людини в різні історичні періоди та в різних країнах; системний аналіз – для оцінки взаємозв'язку між правовими, політичними та соціальними аспектами розвитку концепції прав людини та ін.

Дослідження цього питання дасть змогу краще зрозуміти, як сформувалися сучасні уявлення про права людини та які виклики стоять перед їхнім подальшим розвитком у XXI столітті.

Насамперед, у контексті нашого дослідження, необхідно окреслити витoki концепції прав людини, що коріняться в ідеях часів Античності і Середньовіччя.

Концепція прав людини формувалася упродовж століть, поступово еволюціонуючи під впливом філософських, релігійних і правових традицій. Її витoki можна знайти ще в античних цивілізаціях, де зароджувалися перші уявлення про природні права та свободи людини. У середньовічний період значну роль у розвитку цієї ідеї відіграло християнство, а також правові документи, що обмежували абсолютну владу монархів і закладали основи правової держави.

Правові уявлення у Стародавній Греції та Римі відіграли важливу роль у контексті становлення і розвитку ідеї природного права.

Стародавні грецькі мислителі, зокрема Сократ, Платон і Арістотель, розглядали питання справедливості, правопорядку та суспільної гармонії. Вони заклали основи концепції природного права, згідно з якою існують невід'ємні права, що випливають із самої природи людини.

Софісти, особливо Протагор, розвивали ідею рівності всіх людей перед законами. Арістотель у своїх працях зазначав, що держава повинна діяти відповідно до принципів справедливості, а право має базуватися не лише на волі законодавця, а й на вічних моральних засадах [21].

У Стародавньому Римі концепція природного права отримала більш чітке юридичне оформлення. Марк Туллій Цицерон стверджував, що право є похідним від вищого природного порядку і не залежить від волі правителів [20, с. 78]. Пізніше, римське право, дбайливо кодифіковане у Кодексі Юстиніана, стало основою для розвитку європейської правової традиції [8, с. 99].

Християнство також справило значний вплив на формування концепції прав людини [1].

Християнство відіграло важливу роль у становленні уявлень про людську гідність та рівність. Основою християнського вчення є ідея про те, що всі люди створені за образом і подобою Бога, а тому мають рівну моральну цінність.

Християнські мислителі, такі як Аврелій Августин і Тома Аквінський, розвивали вчення про божественне право та природний закон, які мають перевагу над людськими законами. Згідно з їхніми поглядами, правителі зобов'язані дотримуватися моральних норм і справедливості, а не лише керуватися власною волею [19, с. 45].

Християнство також сприяло поступовому пом'якшенню жорстоких соціальних практик, таких як рабство, та заклало основи для майбутніх правових концепцій про рівність і свободу.

Велика хартія вольностей 1215 р. закріпила перші нормативні обмеження влади монарха.

Одним із ключових документів у становленні ідеї прав людини стало підписання Великої хартії вольностей (Magna Carta) в Англії у 1215 році. Вона була результатом боротьби англійських баронів із королем Іоанном (Джоном) Безземельним, який зловживав своєю владою [4].

Основні положення Великої хартії вольностей були такими:

- Визнання того, що король не має абсолютної влади і повинен дотримуватися законів.
- Захист від свавільного ув'язнення (стаття 39: ніхто не може бути заарештований або позбавлений свободи без законного судового рішення).
- Обов'язок правителя враховувати думку підданих під час ухвалення податків та інших важливих рішень [4].

Хоча спочатку Хартія стосувалася лише прав феодалів, згодом її принципи стали основою для розвитку конституціоналізму, верховенства права та ідей про права людини [4].

В Епоху Просвітництва відбулося формування сучасного розуміння прав людини.

Епоха Просвітництва (XVII–XVIII ст.) стала переломним етапом у розвитку концепції прав людини. У цей період сформувалися основи сучасного лібералізму, а поняття природних прав набуло більш чітких юридичних та політичних форм. Мислителі-просвітники обґрунтували ідею рівності, свободи особистості та необхідності обмеження влади правителів. Їхні погляди значною мірою вплинули на ключові історичні події, зокрема Американську та Французьку революції, які заклали фундамент для розвитку демократичних правових систем.

Політичні ідеї Джона Локка, Шарля Монтеск'є і Жан-Жака Руссо займають центральне місце у філософсько-правовій думці епохи Просвітництва.

Одним із найвпливовіших мислителів епохи Просвітництва був Джон Локк, який розвинув ідею природних прав та суспільного договору. У своїй праці «Два трактати про правління» (1690 р.) він стверджував, що всі люди від природи наділені невід'ємними правами на життя, свободу та власність. Він також обґрунтував концепцію народного суверенітету та принцип розподілу влади, що стали основою для подальшого розвитку демократичних інститутів [12, с. 102].

Шарль Монтеск'є у своїй праці «Про дух законів» (1748 р.) розвинув ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Він вважав, що це єдиний спосіб запобігти узурпації влади та забезпечити свободу особистості. Його концепція стала ключовою для створення демократичних конституцій у багатьох країнах [15, с. 89].

Важливу роль у контексті становлення прав людини відіграли Декларація незалежності США (1776 р.) та Конституція США (1787 р.).

Під впливом просвітницьких ідей у XVIII столітті відбулися революційні зміни в політичних системах. Однією з перших країн, що реалізували принципи природного права та народного суверенітету, стали США.

Декларація незалежності США (1776 р.), автором якої був Томас Джефферсон, закріпила такі основні положення:

- Всі люди створені рівними та мають невід'ємні права (життя, свободу, прагнення до щастя).
- Влада має походити від народу та діяти на його благо.
- Якщо уряд порушує права громадян, народ має право на зміну або скасування такої влади [2].

Ці ідеї стали основою для подальшого розвитку демократичних правових систем у світі.

Конституція США (1787 р.) стала першим у світі документом, що закріпив принципи конституціоналізму, поділу влади та захисту прав громадян [10]. У 1791 році до неї було додано Білль про права, що гарантував свободу слова, віросповідання, преси, право на справедливий суд та інші базові свободи [3, с. 25].

Декларація прав людини і громадянина 1789 р. стала визначним правозахисним документом часів Великої Французької революції 1789-1799 р.

Французька революція 1789-1799 рр. була ще одним важливим етапом у розвитку концепції прав людини. Одним із її ключових документів стала Декларація прав людини і громадянина, прийнята 26 серпня 1789 року. Вона закріпила такі основні принципи:

- Рівність усіх перед законом – скасування станових привілеїв та закріплення рівних прав для всіх громадян.
- Свобода особистості – включаючи свободу слова, думки, релігії та друку.
- Народний суверенітет – влада має виходити від народу, а не від монарха.
- Право на власність як одне з фундаментальних прав людини [5].

Ця декларація стала основою для багатьох європейських конституцій і значно вплинула на подальший розвиток прав людини у світі.

Права людини у XX ст. набувають універсалізації та інституціоналізації.

XX століття стало періодом активного розвитку міжнародного права у сфері захисту прав людини. Масштабні порушення прав людини під час світових воєн змусили світову спільноту шукати ефективні механізми для їх гарантування. У цей період відбувся перехід від суто національного підходу до прав людини до їх міжнародного захисту, що заклало основу сучасної системи прав людини.

Створення Ліги Націй породило перші спроби міжнародного захисту прав людини.

Після Першої світової війни у 1919 р. була створена Ліга Націй – перша міжнародна організація, що мала на меті підтримку миру та міжнародного співробітництва. Одним із її завдань був захист прав людини, хоча ця сфера тоді ще не була чітко регламентована.

Ліга Націй започаткувала такі важливі ініціативи:

- Захист прав національних меншин у новоутворених державах Європи.
- Контроль за дотриманням гуманітарних норм у збройних конфліктах.
- Боротьба з рабством та торгівлею людьми [11].

Проте, через обмеженість механізмів впливу Ліга Націй не змогла запобігти масовим порушенням прав людини в 1930-х роках, що стало одним із факторів її розпуску після Другої світової війни.

Основоположним міжнародним документом у сфері прав людини вважається Загальна декларація прав людини 1948 р.

Жахиття Другої світової війни, Голокост та масові репресії змусили міжнародну спільноту створити ефективніші механізми захисту прав людини. У 1945 році була заснована Організація Об'єднаних Націй (ООН), одним із головних завдань якої стало забезпечення прав людини на міжнародному рівні.

10 грудня 1948 року Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини (ЗДПЛ) – перший універсальний міжнародний документ, що закріпив основні права та свободи людини. Основні положення Декларації такі:

- Визнання рівності та гідності всіх людей незалежно від раси, статі, релігії чи національності.
- Гарантії основних прав: на життя, свободу, особисту недоторканність, справедливий суд, свободу думки та віросповідання.

– Заборона катувань, рабства та дискримінації [16].

ЗДПЛ не мала юридично обов'язкового характеру, оскільки була викладена у формі резолюції, тобто рішення міжнародної організації, яке не є джерелом міжнародного права, відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН [18], але стала моральним і правовим орієнтиром для держав у розробці власного законодавства та міжнародних угод. Крім того, прихильники ЗДПЛ стверджують, що, за своєю сутністю, вона увібрала звичаєві норми міжнародного права прав людини, а тому має обов'язковий характер.

Міжнародні пакти ООН про права людини 1966 р. справили значний вплив на національне законодавство.

Для закріплення принципів ЗДПЛ у юридично зобов'язувальній формі ООН у 1966 році ухвалила два важливі документи:

1. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (МПГПП), який гарантував політичні права та свободи, включаючи свободу слова, зібрань, віросповідання, право на справедливий суд і участь у політичному житті [13].

2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (МПЕСКП), який передбачав захист прав на працю, освіту, соціальне забезпечення, медичне обслуговування та належний рівень життя [14].

Ці пакти, разом із Загальною декларацією прав людини, сформували Міжнародний білль про права людини. Підписання та ратифікація цих документів більшістю країн світу сприяли імплементації їхніх норм у національні законодавства, що стало основою для сучасних систем захисту прав людини.

Крім того, у контексті нашого дослідження слід звернути увагу і на сучасні виклики у сфері прав людини.

У ХХІ столітті права людини залишаються ключовою складовою міжнародного правопорядку, проте їх захист стикається з новими викликами. Глобалізація, розвиток технологій, екологічні загрози та геополітичні конфлікти створюють нові ризики для дотримання основних прав і свобод.

Важливою проблемою є захист прав людини в умовах глобалізації.

Глобалізація сприяє взаємозалежності держав та народів, але разом із цим загострює проблеми нерівності, експлуатації праці та порушення прав людини в умовах транснаціонального бізнесу. Тож, варто вказати на такі основні проблеми:

– Порушення трудових прав у країнах, що розвиваються, зокрема використання дитячої та примусової праці.

– Поширення цифрових технологій, що призводить до проблеми захисту приватного життя та персональних даних.

– Вплив глобальних корпорацій на державну політику, що може послаблювати захист соціальних та економічних прав населення.

У зв'язку з цим міжнародні організації та уряди працюють над створенням ефективних механізмів контролю за діяльністю бізнесу, зокрема через такі ініціативи, як Керівні принципи ООН щодо бізнесу і прав людини [7].

Також, слід згадати і такі виклики у сфері прав людини, як: тероризм, міграційні кризи, екологічні права.

Сучасний світ стикається з такими новими викликами, що суттєво впливають на забезпечення прав людини:

- Боротьба з тероризмом часто стає підставою для обмеження громадянських свобод. Уряди багатьох країн запроваджують закони, що розширюють державний контроль над суспільством, що може порушувати право на приватність, свободу слова та мирні зібрання.

- Міграційні кризи виникають унаслідок воєн, економічної нерівності та кліматичних змін. Біженці часто стикаються з дискримінацією, відсутністю доступу до базових прав і свобод, а також загрозами депортації в небезпечні регіони.

- Екологічні права стають усе більш актуальними. Зміни клімату, забруднення довкілля та виснаження природних ресурсів безпосередньо впливають на право людей на здоров'я, безпечне середовище проживання та доступ до чистої води й продовольства.

Усі ці виклики потребують спільних зусиль держав, міжнародних організацій та громадянського суспільства.

Кілька слів варто сказати і про діяльність міжнародних організацій (ООН, Рада Європи, ЄСПЛ).

Міжнародні організації відіграють ключову роль у захисті прав людини та розробці механізмів реагування на сучасні виклики, зокрема:

- Організація Об'єднаних Націй (ООН) координує діяльність у сфері прав людини через такі органи, як Рада ООН з прав людини та Верховний комісар ООН з прав людини. Вона ухвалює міжнародні документи та моніторить їх дотримання.

- Рада Європи сприяє захисту прав людини в Європі через Європейську конвенцію з прав людини 1950 р. [6] та діяльність Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), який розглядає справи щодо порушень прав людини державами-членами Ради Європи.

- Міжнародний кримінальний суд (МКС) розглядає злочини проти людяності, військові злочини та геноцид, забезпечуючи відповідальність за найтяжчі порушення прав людини.

Отже, у результаті проведеного дослідження, ми дійшли таких **висновків**:

1. Античні філософи, римське право, християнське вчення та правові акти Середньовіччя заклали основу для розвитку концепції прав людини. Ідеї природного права, рівності перед законом і обмеження влади правителів стали важливими етапами на шляху до сучасного розуміння прав і свобод людини. Ці погляди стали підґрунтям для подальших змін у політико-правовій думці, які знайшли своє відображення в епоху Просвітництва та в подальших правових документах.

2. Епоха Просвітництва сформувала фундаментальні принципи прав людини, які закріпилися у ключових історичних документах XVIII століття. Ідеї природного права, народного суверенітету та рівності громадян отримали юридичне втілення в Декларації незалежності США 1776 р., Конституції США 1787 р., Біллі про права 1791 р. та у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Ці документи започаткували нову еру в історії прав

людини, сприяючи розвитку демократичних інститутів і правових систем у всьому світі.

У ХХ столітті відбувся якісний перехід у сфері прав людини: від декларативних заяв до створення міжнародних юридичних механізмів для їх захисту, ефективність яких, однак, залишає бажати кращого. Ліга Націй започаткувала перші спроби міжнародного регулювання прав людини, але справжню інституціоналізацію цього процесу забезпечило створення ООН. Прийняття Загальної декларації прав людини 1948 р. та Міжнародних пактів ООН про права людини 1966 р. стало основою для побудови сучасної системи міжнародного права у сфері прав людини, що продовжує розвиватися і сьогодні.

Сучасні виклики у сфері прав людини вимагають постійної адаптації міжнародних механізмів захисту. Тероризм, міграційні процеси та екологічні загрози змушують держави та міжнародні організації переглядати свої підходи до гарантування прав і свобод людини. ООН, Рада Європи та ЄСПЛ відіграють ключову роль у цій сфері, забезпечуючи дотримання міжнародних стандартів і сприяючи їх імплементації в національне законодавство.

Список використаних джерел:

1. Августин Аврелій. *Про град Божий* / пер. з лат. Львів: Свічадо, 2001. 832 с.
2. Американська декларація незалежності (1776). URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript> (дата звернення: 08.04.2025).
3. Білль про права (1791): перші десять поправок до Конституції США. URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/bill-of-rights-transcript> (дата звернення: 08.04.2025).
4. Велика Хартія Вольностей (Magna Carta). URL: <https://maysterni.com/publication.php?id=107962> (дата звернення: 08.04.2025).
5. Декларація прав людини і громадянина (1789). URL: <https://www.legifrance.gouv.fr> (дата звернення: 08.04.2025).
6. Європейська конвенція з прав людини (1950). URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf (дата звернення: 08.04.2025).
7. Керівні принципи ООН щодо бізнесу і прав людини (2011). URL: <https://www.ohchr.org/en/publications/reference-publications/guiding-principles-business-and-human-rights> (дата звернення: 08.04.2025).
8. Кодекс Юстиніана: збірник римського права / пер. з лат. Москва: Юридична література, 1998. 1024 с.
9. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-prevention-and-punishment-crime-genocide> (дата звернення: 08.04.2025).
10. Конституція США (1787). URL: <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-transcript> (дата звернення: 08.04.2025).
11. Ліга Націй (1919–1946). URL: <https://www.un.org/en/about-us/history-of-the-un/predecessor> (дата звернення: 08.04.2025).
12. Локк Дж. *Два трактати про правління* / пер. з англ. Київ: Основи, 2001. 412 с.
13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (дата звернення: 08.04.2025).
14. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966). URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights> (дата звернення: 08.04.2025).
15. Монтеск'є Ш. Л. *Про дух законів* / пер. з франц. Харків: Фоліо, 2007. 624 с.

16. ООН і права людини. URL: <https://www.ohchr.org> (дата звернення: 08.04.2025).
17. Протагор. Фрагменти та свідчення // *Антична філософія: Хрестоматія*. Київ: Наукова думка, 2005. С. 45–67.
18. Статут Міжнародного суду ООН (1945). URL: <https://www.icj-cij.org/en/statute> (дата звернення: 08.04.2025).
19. Тома Аквінський. *Сума теології* / пер. з лат. Київ: Дух і Літера, 2012. 1264 с.
20. Цицерон М. Т. *Про закони* / пер. з лат. Харків: Фоліо, 2003. 384 с.
21. *Філософія права: Лекція 2.* URL: http://arm.navs.edu.ua/books/mnp_fil_prava/Files/Lekcii/L2.htm (дата звернення: 08.04.2025).

Науковий керівник:

*Джолос Сергій Вадимович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Філософсько-правові погляди на формування і функціонування держави та громадянського суспільства

Мойсієнко Василь Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін,
перший проректор
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Протягом багатьох тисячоліть мислителі різних держав порушували проблематику філософсько-правового розуміння держави. Кожна історична епоха відома своїми представниками, які розробляли ідеї, вчення і концепції, відповідно до ідеології конкретного періоду, і які стосувалися виникнення, розвитку, змісту та мети держави, її співвідносин з громадянським суспільством. Загалом, філософсько-правові концепції залежали від політичної, соціально-економічної, а також культурної ситуації певного суспільства. Відомі випадки, коли відбувалося переосмислення та повернення до життя доктрин минулих часів. Цей процес особливий за своєю суттю, оскільки трансформує старе, надаючи йому нового дихання і пристосовує до нових умов. Тож погляди на цю проблему мають історичне та еволюційне походження і ускладнюються разом зі зміною та ускладненням самого суспільства, а також розвиваються під дією інколи протилежних течій.

Грунтовне дослідження еволюції філософсько-правових концепцій держави залишається актуальним для подальшого розвитку юридичної науки та вдосконалення державо- та правотворення в сучасній Україні.

Вивчаючи погляди на виникнення та функціонування держави, важливо виділити два підходи: 1) соціальний (соціально-правовий) і 2) політико-філософський. Соціальний (соціально-правовий) підхід визначає основу (підґрунтя) держави за наявності в неї влади, знаходить своє відображення у моделі державного устрою. Прихильники цього підходу досліджують суспільне життя як окремого індивіда, так і сукупності індивідів, тобто громадянське суспільство та його взаємодію з державою. Свій внесок в соціальний підхід зробив Томас Гоббс, англійський філософ і політичний діяч XVII ст. у двох своїх працях «Філософські основи вчення про громадянина» (1642 р.) «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської» (1651 р.).

Один із розділів праці Т. Гоббса «Філософські основи вчення про громадянина» має назву «Влада». Це цілком логічно, бо слідом за роздумами про свободу (у попередньому розділі дослідження) йдеться про владу, яка або розширюється, або обмежує свободу. У своїх роздумах автор розкриває взаємозв'язок людини й держави, систему прав людини та діяльність держави. Єдність дій кожного окремого індивіда Гоббс пов'язує зі створенням структури, «ради (зборів багатьох людей)», які, спираючись на волю більшості,

можуть розмірковувати та рекомендувати, «як потрібно діяти або не діяти в інтересах загального блага» [1].

Томас Гоббс був прихильником сильної та неподільної влади, а побудову громадянського суспільства, де панує громадянський мир він розглядав як найвище благо. Водночас, спираючись на Святе Письмо, він доводив, що люди зобов'язані укласти між собою угоди задля того, щоб припинити, унеможливити дію принципу «війна всіх проти всіх». На думку Т. Гоббса, таку проблему люди здатні розв'язати, об'єднавшись у державу. Це можливо й необхідно зробити, оскільки за природою люди рівні, варто лише укласти між собою угоду, і настане громадянський мир.

Громадянське суспільство формується на демократичних принципах, бо демократія – це влада народу, що здійснюється власне народом та існує для народу. Дослідники відзначають такі головні принципи договірної теорії держави Т. Гоббса:

1) держава – це єдине ціле (суверен). Її очільником необов'язково мусить бути одна людина, суверенна влада може належати і групі людей, які втілюють єдність влади;

2) люди, які створили державу шляхом взаємного договору, не тільки санкціонують її дії, а й несуть відповідальність за дії влади;

3) верховна влада може використовувати силу й засоби підданих так, як вважає за необхідне задля їхнього захисту [2, с. 333].

Усі сучасні моделі демократії ґрунтуються на досвіді минулого, зокрема й на провідних теоретичних положеннях XVII і наступних століть. Одним із представників цього періоду і був Гоббс. Безперечно, слід назвати й інших мислителів доби Нового часу, Просвітництва: Локка, Монтеск'є, Руссо, Канта, Токвіля та інших. Але саме Т. Гоббс проголосив пріоритет людини-громадянина, виявив обов'язкові функції держави, оскільки людина, переходячи від стану «війни всіх проти всіх» (її природний стан) до угоди про державно-суспільне життя (суспільний стан), покладається на владу держави, яка є гарантом виконання угоди. Складність у тому, як Гоббс дійшов такого висновку: держава – це завжди насилля, а людина прагне до збереження власної свободи, яку має оберігати держава.

Зазначена проблема не є винятково філософською. Загалом вона містить політичні, економічні та інші складники. Тому людство вже багато років шукає компроміс щодо зазначеної проблеми, зокрема намагаючись поєднати демократичну сутність лібералізму з радикалізмом. Існують поняття, які складно поєднати, приміром, «загальний інтерес» та «інтерес усіх» або «єдність інтересів» та «плюралізм інтересів» тощо. Тому критерієм відносин тут є закон, що приймається до виконання моделі не тільки її розробниками, а й рештою громадян, які мешкають у цій державі. Ще давні греки стверджували: закон поганий, але це закон.

Соціальний підхід почав трансформуватися в соціально-правовий наприкінці XVIII ст. з появою терміну «правова держава» і пов'язаний, перш за все з працями І. Канта (1724-1804).

Мислитель упевнено проводить ідею верховенства права у житті суспільства, держави. І. Кант у творі «До вічного миру» підкреслює необхідність, щоб право отримало, зрештою, верховну владу.

Тому благом держави, на думку мислителя, є не благополуччя громадян та їх щастя, а вищий ступінь узгодженості державного устрою з правовими принципами, прагнути до якої нас зобов'язує розум через категоричний імператив, який, він вважає, притаманний усім розумним істотам. Його дотримання дає змогу подолати суперечності між людьми й установити гармонію у суспільстві [3, с. 48].

За І. Кантом, «тільки уявлення про закон..., яке має, звичайно, тільки розумна істота, оскільки це уявлення, а не очікуваний результат є визначальною основою волі, може становити те надто очікуване бажане благо, яке ми називаємо моральним і яке є у самій особистості, котра чинить відповідно до цього уявлення, а не очікується ще тільки в результаті вчинку» [4, с. 140]. Звідси випливає, що завдання права та полягає у тому, щоб допускати лише таку діяльність окремих осіб, яка об'єктивно була б сумісною з вимогою морального закону, який в свою чергу буде відповідати принципам верховенства законів природного права.

Більш глибокі праці з дослідження і соціальної стратифікації суспільства і держави присвячені наукові праці Макса Вебера (1864-1920), німецького соціолога, економіста і юриста, Толкотта Парсонса, американського соціолога-теоретика, який розробив структурно-функціональний напрямок в соціології.

Однією з складових концепції Т. Парсона є т. зв. інваріантний набір функціональних проблем: адаптації, досягнення цілей, інтеграції, відтворення структури, вирішення яких забезпечується спеціалізованими підсистемами. Так, в середині соціальної системи функцію адаптації забезпечує економічна підсистема, функцію досягнення цілей – політична підсистема, функцію інтеграції – правові інститути [5].

Філософський підхід, який сягає своїми витокami до античності, базується на тому, що держава – особливе суспільне явище, інструмент вирішення суспільних проблем. Цей підхід передбачає багато теорій виникнення держави, серед яких найпоширенішими є: патріархальна, теологічна, психологічна, органічна, договірна, теорія завоювання, матеріалістична (класова). Хотілося би зазначити, що виникнення різноманітних теорій про походження держави обумовлено багатьма причинами: мислителі, які пропонували пояснення кожного з процесів державоутворення, жили в різні історичні епохи і використовували різний обсяг накопичених людських знань; вчені, пояснюючи процес виникнення держави, найчастіше брали для ілюстрації своїх ідей регіони Землі, де вони проживали, ігноруючи інші регіони; також не можна виключати ще той момент, що на погляди авторів теорій часто сильно впливали їх філософські та ідеологічні пріоритети. Досвід історичного розвитку показує, що причини походження суспільства і держави варто шукати у сукупності закономірностей, які породжують громадське життя людини. Головне завдання полягає в тому, щоб зуміти інтегрувати об'єктивні висновки теоретиків у

загальну теорію, що пояснювала б сутність явища не односторонньо, а у всій розмаїтості його проявів у реальному житті.

Нині однією з рис сучасної демократичної держави є відсутність жорстких класових відмінностей в суспільстві. Тобто, держава не є утворенням, що перебуває над суспільством і незалежна від нього. Певний архетип юридично врегульованої соціальної поведінки, існуючий в конкретних просторово-часових умовах. Суспільство, в свою чергу, використовує для досягнення своїх цілей інструмент під назвою держава. Послаблення держави, навіть коли воно супроводжувалось підвищенням активності суспільства і прогресом в економіці і культурі, раз за разом приводило державу до політичної катастрофи чи розпаду...справа в тому, що сьогодні іншого інструменту окрім держави у руках суспільства немає.

Оперуючи вказаними підходами, екстраполюємо їх на українські реалії:

1. Позиція державної влади щодо ролі громадянського суспільства декларативно і формально юридично збігається з потребами демократичного транзиту. При цьому влада, як правило, робить спробу вирішити протестні питання шляхом досягнення консенсусу.

2. Громадянське суспільство будується на самоорганізації самих громадян, на їх активності і зацікавленні у суспільних змінах. Зважаючи на низький рівень громадянської свідомості та апатію громадян до взаємодії з іншими громадянами, зневіру у інститутах громадянського суспільства, небажання приймати участь у громадській діяльності, і т.д. можна констатувати велику кількість проблем у взаємозв'язку громад та влади.

3. Дії влади, спрямовані на поліпшення стану громадянського суспільства, відновлення зв'язків з громадськістю, сприяння створенню нових громадянських організацій та поглиблення правової, політичної і громадянської освіти можна сприймати схвально, проте жодне громадянське суспільство, як показують певні історичні приклади, не зможе виникнути без ініціативи знизу [6, с. 45].

Список використаних джерел:

1. The collected works of Thomas Hobbes / collected and ed. by Sir William Molesworth; with a new introduction by G.A.J. Rogers. London: Routledge/Thoemmes Press, 1992. 532 P.
2. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство / Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ: Генеза, 2004. С.333.
3. Подковенко Т.О. Концепція свободи індивіда у творчості Іммануїла Канта. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки. 2015. Вип.1. Т. 1. С. 46-48.
4. Імануель Кант. Прологмени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука. Переклад з німецької Віталій Терлецький. Харків: Фоліо, 2018. 288 с.
5. The social theories of Talcott Parsons. N. Y.: ed. by M. Black, 1961. 201 p.; Family. Socialization and interaction process. L.: Slogan, 198 p; Toward a general theory of action. Camb.: N. Power, 1959. 348 p; The social system. 2 ed. Glencoe. Pacific, 1959. 424 p; The structure of social action. 2 ed. N. Y.: Bridge, 1961. 270 p.
6. Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь / за ред. О.М. Майборода. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. 376 с.

**Органи публічної адміністрації
добы української революції 1917-1921 р.р.:
структура, повноваження, проблеми формування**

*Обрусна Світлана Юріївна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Особливої уваги заслуговує дослідження функціонування органів публічної адміністрації в період національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 р. р. У вказаний період були створені та певний час існували УНР доби Центральної Ради, УНР доби Директорії та Українська гетьманська держава Павла Скоропадського, кожна із яких мала як позитивний, так і негативний досвід формування органів публічної адміністрації.

7 листопада 1917 року УНР було проголошено складовою автономною частиною федеративної Росії, а з прийняттям IV Універсалу – незалежною суверенною державою. Здійснювалася побудова вищих органів державної влади. Вищим законодавчим органом вважалася Центральна Рада. Вищим виконавчим органом – Генеральний Секретаріат (з 1918 року – Рада Народних Міністрів). Але проблемою побудови органів державної влади доби УНР стало те, що не було збудовано чіткої вертикалі влади, а поетапне реформування органів місцевої влади хоча й було демократичним за своєю суттю, але в умовах зовнішньої агресії, фактично неможливим.

Характерними рисами органів місцевої влади того часу стали невпорядкованість і відсутність чіткого розмежування їх повноважень. Оскільки паралельно діяли комісари Тимчасового уряду, губернські повітові комісари Центральної Ради, коменданти міст, повітові, волості ради, тощо. Вище назване стало однією із причин поразки Центральної Ради. Також варто погодитись із дослідниками, які наголошують, що серед вагомих причин її поразки були відсутність двох основних підвалин державності: дієздатної армії та відрегульованого адміністративного апарату [1].

Вказані прорахунки Центральної Ради вдалося, у певній мірі, виправити Павлу Скоропадському. До сьогодні дослідники дискутують щодо визначення форми правління даної держави та висловлюють думки стосовно конституційної монархії, президентської республіки тощо. Але, разом із тим, відзначають, що гетьману вдалося побудувати ефективний для того часу адміністративно-територіальний апарат, який діяв у надскладних умовах як зовнішньополітичної агресії, так і внутрішніх конфліктів.

29 квітня 1918 р. було проголошено «Грамоту до всього українського народу» у якій сформульовано основні завдання гетьманської влади: розроблення закону про вибори до національного законодавчого сейму, надання селянам права викупу землі у поміщиків, відродження свободи торгівлі, відбудова промисловості, поліпшення умов праці робітників. Але задекларовані наміри

увійшли в суперечність із реаліями суспільного життя. Повернення земельної власності та промислових підприємств колишнім власникам, переслідування прихильників Центральної Ради, наступ на політичні права і свободи не сприяли стабілізації політичної ситуації в країні та авторитету гетьмана [2].

29 квітня 1918 р. гетьманом було проголошено «Закони про Тимчасовий державний устрій України», які визначили назву держави – Українська Держава, повноту повноважень гетьмана (законодавча та виконавчої влади, головнокомандувач армії та військово-морського флоту, зовнішньополітичні повноваження, затвердження і звільнення Ради Міністрів у повному складі, тощо) [3].

Гетьманом було змінено адміністративно-територіальний устрій доби УНР на губернії та повіти на чолі із губернськими та повітовими старостами, які стали представниками органів виконавчої влади на місцях, що давало змогу ефективно реалізовувати політику центральних органів влади. При цивільних адміністраціях паралельно діяли військові коменданти, які мали допомагати цивільній владі здійснювати правоохоронні функції.

Ю. Терещенко справедливо зазначає, що П. Скоропадський чітко усвідомлював, що зберегти незалежність України у край складних умовах можливо за умови створення боєздатної регулярної армії, побудови державно-управлінського апарату, налагодження дипломатичних відносин, відбудови господарства, зміцнення фінансів, тощо [4].

Але незважаючи на низку недоліків, варто зазначити, що Гетьманат П. Скоропадського став унікальним військово-політичним та суспільно-історичним явищем в історії української державності. Така форма правління поєднувала в собі військову організацію, адміністративну бюрократію та авторитарний стиль управління, притаманний за умови мілітаризації держави. Обрана модель пояснювалася фактичним перебуванням Української держави в стані військових дій та тимчасової окупації.

Як бачимо, побудова Української держави базувалася на поєднанні монархічних, республіканських і часом, диктаторських засад. Але фактично влада в Україні була в руках окупаційних військ, що також мало значний вплив на політику гетьманського уряду. Все це наклало певний відбиток на подальший хід і розвиток політичних подій і *призвело до державного перевороту* 14 листопада 1918 року, наслідком якого стало утворення Директорії Української Народної Республіки.

В основу розбудови держави було покладено так званий трудовий принцип, про що зазначалося в Декларації директорії УНР про повалення гетьманщини: «Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу, яка... передає свої повноваження лише трудовому народові самостійної Української Народної Республіки» [5].

На жаль, Директорія не мала єдиних підходів щодо перспектив державного будівництва. Тому тенденції розвитку національної української державності доби Директорії можна простежити у двох етапах: 1) листопад 1918 р. – серпень 1919 р. – трудовий принцип державотворення. Суть вказаного принципу: поєднання соціалістичних і загальнодемократичних гасел, але в

межах соціалістичної орієнтації на трудовий народ та радянські форми влади. Як компроміс пропонувалося на місцях створити Ради, а в центрі – скликати Конгрес трудового народу; 2) серпень 1919 р. – листопад 1920 р. – курс на реалізацію «європейської моделі» побудови держави, яка ґрунтувалася на залученні до процесу державного будівництва усіх верств суспільства.

Директорія сформувалася як колегіальний орган надзвичайної влади в умовах підготовки до антигетьманського повстання. В період повстання та в подальшому Директорією було здійснено кроки в напрямку будівництва нових державних структур та створення адміністративно-управлінського апарату. Такими адміністративно-управлінськими структурами, що мали характер надзвичайних органів центральної влади, були: Рада завідувачів державними справами – здійснювала керівництво цивільним життям країни; Український військовий революційний комітет – здійснював владу у Києві після перевороту і встановив контроль над діяльністю державного апарату; Рада комісарів – займалася поточною урядовою роботою.

Раду Народних Міністрів було створено відповідно до наказу Директорії від 26 грудня 1918 р., з метою забезпечення виконання політичної стратегії й тактики остаттньої. На практиці діяльність уряду проходила в умовах політичної нестабільності, постійної боротьби за владу, пошуків зовнішньої та внутрішньої підтримки, нескінченних переїздів, періодичних реорганізацій та кардинальних змін офіційної політичної лінії, що не сприяло його ефективній роботі.

Тому дослідники наголошують, що про поділ влади на законодавчу і виконавчу у вказаний період можна говорити досить умовно. Так, функції законодавчої влади покладалися як на Конгрес Трудового народу України, так і на Державну Народну Раду. Проте на практиці вони були зосереджені в руках Директорії УНР. Хоча, як уже зазначалося, виконавча влада перебувала в Ради Народних Міністрів, але уряд фактично не провадив самостійного політичного курсу, а забезпечував виконання політичної стратегії і тактики Директорії.

Не менш проблем було і в організації роботи державної влади на місцях та органів місцевого самоврядування, що стало наслідком відсутності чітких стратегічних орієнтирів та наявності суперечностей між різними політичними силами щодо перспектив розбудови української державності.

Спроба запровадити трудові ради як органи місцевої влади і самоврядування виявилася невдалою в силу тодішніх реалій. Тому в основу вертикалі виконавчої влади було покладено систему органів влади, що діяла при гетьмані П. Скоропадському. Різниця полягала лише в тому, що губернській повітові староства були реорганізовані відповідно у губернській повітові комісаріати.

Керівництво роботою державних органів управління на місцях покладалося на міністерство внутрішніх справ, якому підпорядковувались голови місцевих адміністрацій – губернські й повітові комісари, призначувані міністром внутрішніх справ. Комісари діяли на рівні волостей, у містах і селах державну владу здійснювали отамани, яким підпорядковувалися місцеві правління [6].

До повноважень місцевих комісарів належали: нагляд за виконанням розпоряджень центральної влади, організація мобілізаційної роботи, керівництво міліцією, видання постанов з питань охорони громадського порядку. Разом із тим із компетенції місцевих органів державної влади було вилючено питання фінансів, земельних справ, освіти та низку інших функцій. Державні органи, що займалися цими питаннями, підпорядковувались галузевим відомствам, що зменшувало вагу загальної державної адміністрації та призводило до бюрократизації системи місцевого державного управління.

Директорія відновила дореволюційні земські та міські органи місцевого самоврядування, у які пройшли перевибори на загальнодемократичній основі. На рівні сільської громади самоврядним органом вважався сільський схід на чолі зі старостою. Хоча паралельно повсюдно діяли ради депутатів (робітничих, селянських, солдатських), домові комітети.

Загальне керівництво земськими зібраннями її управами, міськими думами й управами здійснювали губернські комісари. Проте функціонування цих органів не було повсюдно налагоджене і найчастіше управління здійснювали військові отамани або комісари Директорії. У прифронтовій смузі надзвичайними повноваженнями наділялися військові коменданти. Часто на практиці на місцях панувала отаманщина.

Кордони підконтрольної Директорії території в результаті боїв часто змінювались, тому межі територіально-адміністративних одиниць і компетенція органів місцевої влади спеціальними ухвалами також могли змінюватись. Так, порядок організації територіальної адміністрації на звільнених територіях визначався Законом «Про організацію адміністративної влади УНР у місцевостях України, звільнених від ворожої окупації» (червень 1920 р.), відповідно до якого, на звільнених територіях влада передавалася представникам верховного уряду – цивільним прифронтовим комісарам Уряду УНР при штабах армій, дивізій та рівних з ними фронтових груп [7, с. 92].

Як бачимо, непослідовність щодо вибору напрямків державного будівництва, відсутність єдиної програми законодавчого забезпечення національного державотворення, протистояння внутрішніх громадських та політичних сил, несприятлива зовнішньополітична ситуація та фактичне перебування у стані війни негативно вплинуло на національні державотворчі процеси і фактично призвело до падіння української національної державності. Разом із тим, спроби тодішньої влади створювати органи публічної адміністрації дали можливість певний час здійснювати державне будівництво, отримувати досвід національного державотворення, що був використаний у майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Українська Центральна Рада: загартовані безсмертям. URL: <http://slovopys.kubg.edu.ua/101-rik-ukrainskii-tsentralnii-radi-pam-iataty>
2. Грамота до всього українського народу. Прийнята 29.04.1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003300-18#Text>
3. Закони про тимчасовий державний устрій України. Прийняття від 29.04.1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18#Text>

4. Терещенко Ю. Що встиг Скоропадський? URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/13/153341/>
5. Декларація Директорії УНР про повалення гетьманщини. Державний архів Львівської області. Ф. 257. Оп. 2. Спр. 1389. Арк. 1. URL: www.archive.lviv.ua/materials/exhibitions/.../27
6. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навч. посіб. Вид. 4-те, зі змін. Київ : Кондор, 2018. 770 с. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/61150-struktura-vladi-.html>
7. Губань Р. В. Становлення та розвиток адміністративно-територіального устрою України в ХХ – на початку ХХІ століття (історико-правове дослідження). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Національний педагогічний університет імені м. П. Драгоманова Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. 601 с.

Професіографічні дослідження юридичної діяльності та особистості правника

Озерський Ігор Володимирович,
*доктор юридичних наук, професор,
юридичний психолог,
професор кафедри цивільного та кримінального права і процесу
Чорноморського національного університету імені Петра Могили*

Складність і відповідальність юридичної діяльності вимагають мобілізації всіх здібностей особистості правника, які прямо залежать від її психологічної структури й обраної професії. Професійні функції формують психічні якості особистості, підпорядковуючи їх вимогам, які пред'являються до тієї чи іншої сфери людської діяльності. Тому кожен суб'єкт, що виконує правоохоронні функції, повинен свідомо удосконалювати свої психічні якості, аналізувати їхній стан щодо обраної ним професії [1, с. 313]. Юридична діяльність за загальними параметрами професійних класифікацій є різновидом трудової діяльності. Однак, така трудова діяльність розрізняється в аспекті правозастосування за відповідним профілем на: правотворчу, правозахисну, правоохоронну, судову, кадрову тощо; у свою чергу за суб'єктами її реалізації: оперативно-розшукова, слідча (детективна), правосудна, пенітенціарна, прокурорська, адвокатська, нотаріальна, ювенальна, експертна тощо.

Юридичну діяльність можна віднести до професій, що передбачають виконання службових обов'язків у напружених, конфліктних, екстремальних та часом стресогенних умовах. Тому їй притаманні всі особливості, характерні для інших «критичних» видів діяльності: дефіцит часу; вплив на особистість особливо сильних подразників та домінування негативних емоцій при недоліку позитивних; підвищена відповідальність за прийняття рішень та необхідність невідкладного вжиття заходів.

Дефіцит часу породжується такими чинниками: 1) неможливість повного й точного прогнозування змін оперативної обстановки та стану злочинності, що призводить до нерівномірного навантаження фахівців у різні періоди часу; 2) наявність правової (процесуальної) регламентації термінів виконання переліку дій; 3) значні відволікання фахівців на виконання неpritаманих їм функцій чи на участь у загальних заходах; 4) наявність проблем кадрового забезпечення діяльності, у тому числі й через відсутність відповідної професійної підготовки та досвіду роботи, неналежне матеріально-технічне забезпечення [2]. Юридичній діяльності притаманний також перелік особливостей, що визначаються специфікою взаємодії в системі «людина – право». До чинників психологічного характеру слід, насамперед, віднести [2]:

1) наявність правової регламентації діяльності – суворе правове регулювання процесу розкриття та розслідування злочинів, піднесене до норми закону і обов'язкове для виконання;

2) наявність владних повноважень, тобто права та обов'язку застосування влади від імені закону;

3) наявність елементів психологічного ризику, у тому числі й при прийнятті рішень, що можуть мати небажані службові та особистісні наслідки;

4) багатоплановість службових ситуацій, неможливість чіткого планування й прогнозування результатів – у кожній ситуації можна виділити декілька аспектів (правовий, психологічний, моральний, соціально-економічний та ін.), кожен із яких потребує своєї оцінки, тому визначити власне ставлення до конкретного об'єкта (підозрюваного, свідка, потерпілого) не завжди просто;

5) високі вимоги до умінь і навичок професійного спілкування – в тому числі прогнозування можливих варіантів поведінки співбесідника, наявність індивідуальних «технік» спілкування, вміння «дистанціюватися від ситуації», «не вийти з ролі», хоч би яким складним не було завдання.

Варто зауважити, що за своєю природою професійна діяльність правника є складною і багатогранною. Можна стверджувати, що вона пред'являє до правника безліч різних вимог, серед яких найважливішим є володіння розвинутими професійно значущими якостями. До таких якостей, на ґрунті проведених нами досліджень, насамперед, слід віднести: професійно-психологічну орієнтованість особистості правника; психологічну стійкість; розвинуті волеволі якості: вміння володіти собою у складних ситуаціях, сміливість, розважливу схильність до ризику; розвинуті комунікативні якості: вміння швидко встановлювати контакт із різними категоріями людей, встановлювати та підтримувати довірчі взаємини; здатність справляти психологічний вплив на людей при вирішенні різноманітних оперативно - службових завдань; розвинуті професійно значущі пізнавальні якості: професійну спостережливість та увагу, професійно розвинуту пам'ять, творчу уяву; швидкість реакції, вміння орієнтуватися у складній обстановці та ін.

Взагалі, крім фізичного й психічного здоров'я, правник повинен мати адекватне уявлення про професію, усвідомлювати її соціальне значення а також вимоги професії до особистості; мати стійке прагнення особисто брати участь у реалізації об'єктивно заданої мети професії; здібність до довільної концентрації уваги; гарну довгочасну і оперативну пам'ять; високий рівень розвитку вербального інтелекту та творчого мислення; достатньо високо розвинений соціальний інтелект і комунікативні якості; мати низький рівень тривожності; бути високоактивним і працездатним; емоційно стійким; володіти високим моральним контролем поведінки та самоконтролем; реалістичною самооцінкою; бути емоційно зрілим та впевненим у собі.

Професійно-психологічні, що складають структуру показників професійної придатності, забезпечують адекватну загальну та професійну спрямованість особистості правника, здібність до навчання, пізнавальний, пошуковий, конструктивний (реконструктивний), організаційно-управлінський, соціальний (виховний), комунікативний та засвідчувальний аспекти діяльності правників, процес професійної і, зокрема, соціальної адаптації а також здатність до діяльності в складних та екстремальних умовах. Вони також є енергетичними ресурсами професійного зростання й діяльності в цілому. Психодинамічні та індивідуально-психологічні властивості і якості, що реалізуються в професійній діяльності правника супроводжуються і забарвлюються певними психічними

станами, які впливають на динаміку і ефективність досягнення кінцевого результату. Такі стани диференціюються залежно від ролі особистості та ситуації; домінуючих компонентів діяльності – інтелектуальні, емоційні, вольові; ступеню вираженості – глибокі та поверхневі; терміну перебігу – короткочасні та тривалі; впливу на особистість – позитивні та негативні; ступеню адекватності – адекватні та неадекватні та ін. [3, с. 208].

У той же час, слід виокремити і психологічні протипоказання до професійної діяльності в сфері права, серед яких, слід виокремити: *мотиваційно – ціннісні протипоказання* (низький рівень моральності, безчесність, користолюбство; безвідповідальність, безініціативність у роботі; недисциплінованість; недобросовісність; виражена мотивація запобігання невдачі; надмірна вираженість владних повноважень); *інтелектуальні протипоказання* (знижений інтелект; інтелектуальна ригідність; нерозвинена уява; слабка пам'ять; слабка пізнавальна активність); *комунікативні протипоказання* (виражена інтровертованість; властолюбство; цинізм; надмірна агресивність; риси залежності; уразливість; відсутність емпатійності); *особистісні протипоказання* (неадекватна самооцінка; відсутність самостійності; пасивність; наявність внутрішніх конфліктів; песимізм; емоційна нестійкість).

Психологічний аналіз професійної діяльності є основним для вирішення таких науково-практичних задач, як профвідбір, профорієнтація, профадаптація, профнавчання, профдеформація, реконструкція і проектування різних видів праці [4, с. 8], та має своїм наслідком, за нашими міркуваннями, підвищення її ефективності та продуктивності. Психологічне дослідження професійної діяльності вивчає психічні закономірності даного виду діяльності людини і розробляє психологічні засади: професіограм працівників; індивідуального стилю й майстерності; виховання професійних навиків і умінь; підбору і розстановки кадрів; стилю керівництва; професійної орієнтації, професійного відбору, виховання і формування особистості працівників певного фахового напрямку; професійної деформації працівників та її попередження; організації робочого місця, робочого часу та ін.

Діяльність правників відноситься до інтелектуальних видів праці, оскільки в її психологічній структурі домінує когнітивний компонент, тобто основні професійні функції правника вимагають високої активності мислення (аналітико-синтетичних і логічних операцій), мови в її монологічній і діалогічній формах, довготривалої і оперативної пам'яті, стійкості уваги та розвинутої уяви. При цьому дана діяльність як складна система включає і інші психічні функції, у взаємодії з якими вона обумовлює здібність правників до ефективного вирішення професійних завдань. Тож, юридична діяльність якраз змістовно і складає психологію особистості правника. За класифікацією професій діяльність правника відноситься до гуманітарних видів професій типу «людина – людина» («людина – група» і «людина – суспільство»), оскільки вона пов'язана з постійною взаємодією з людьми.

У своїй діяльності правники стикаються з необхідністю оцінювати вчинки людей з позицій норм права і закону. При цьому вони спостерігають

найрізноманітніші прояви активності людей в кризових ситуаціях їх життя і повинні вирішувати їх долю на основі правових норм з урахуванням моральних та психологічних чинників протиправного діяння. Тому неодмінно професія правника несе в собі високу соціальну значущість і відповідальність. Як загальні характерні особливості правничої діяльності слід зазначити те, що вона (діяльність) представляє собою складну соціальну відкриту систему, оскільки є складовою широкого контексту правової системи суспільства і вирішує поставлені державою задачі правосуддя, особистої і суспільної безпеки та протидії злочинності.

Щоб глибше зрозуміти сутність професії у сфері права, необхідно провести психологічний аналіз її загальної структури, одним з головних результатів якого має стати створення професіограми правника (юриста), котра є комплексним віддзеркаленням її основних сторін, а також якостей, які в ній реалізуються. Розробка професіограм персоналу, на думку О. Губаревої, це проведення детального опису найбільш поширених у цій галузі основних професій із зазначенням їх характерних функцій. Професіограма, пише авторка, поєднується з психограмою, яка є «психологічним портретом» професії і визначає комплекс психологічних якостей особистості, необхідних для ефективного виконання певної діяльності, вирішення професійних службових задач [4, с. 8]. У свою чергу «психограма професії», тобто перелік головних професійно важливих якостей, які визначають ефективність діяльності, включає параметри, які охоплюють усі структурні компоненти особистості. Найбільш важливими з них є: професійна спостережливість; здатність до комунікативної взаємодії з соціальним оточенням; наявність розвиненої професійної пам'яті; розвиненість навичок розумової діяльності при відборі та селекції інформації, обґрунтуванні та прийнятті рішень; емоційна та психофізична стійкість; здатність до саморегуляції та самоконтролю власної поведінки [5]. Нагальною потребою сучасного етапу розвитку юридичної психології, зокрема, використання психологічних знань у юрисдикційній діяльності, слід вважати визначення професійно значущих якостей (психограми) правника, що надає змогу здійснювати науково обґрунтований професійний відбір, загальну та спеціальну підготовку відповідних фахівців.

В правничій діяльності реалізуються практично всі компоненти професійної структури особистості правника (слідчого, детектива, прокурора, адвоката, судді, нотаріуса). Наприклад, ефективному здійсненню діяльності з підтримання публічного обвинувачення сприяють такі властивості прокурора, як: організаторські здібності, енергійність, працелюбність, комунікабельність, вміння слухати людей, вміння розмовляти з людьми, винахідливість, рішучість (впевненість у собі), емоційна стійкість, емпатія (співпереживання), здатність розробляти версії, принциповість, вимогливість до себе та до інших, обачність.

Водночас, показниками критеріїв особистої та соціальної компетентностей, доброчесності та професійної етики судді (*кандидата на посаду судді*) як складової професіограми судді визначено: рішучість та відповідальність; безперервний розвиток; ефективна комунікація; ефективна взаємодія; стійкість мотивації; емоційна стійкість; незалежність; чесність;

неупередженість; сумлінність; непідкупність; дотримання етичних норм і бездоганна поведінка у професійній діяльності та особистому житті; законність джерел походження майна, відповідність рівня життя судді (кандидата на посаду судді) або членів його сім'ї задекларованим доходам, відповідність способу життя судді (кандидата на посаду судді) його статусу [6].

До критеріїв компетентності судді віднесено [7]: **професійна компетентність** (за показниками, отриманими під час кваліфікаційного іспиту), де оцінюються: рівень когнітивних здібностей, рівень знань з історії української державності, рівень загальних знань у сфері права, рівень знань зі спеціалізації суду відповідного рівня, рівень здатності практичного застосування знань у сфері права в суді відповідного рівня та спеціалізації; **особиста компетентність**, де оцінюються рішучість та відповідальність та безперервний розвиток; **соціальна компетентність**, де оцінюються: ефективна комунікація, ефективна взаємодія, стійкість мотивації, емоційна стійкість; **критерії доброчесності та професійної етики**. Звичайно, що тут варто згадати про певну урегульованість як внутрішню, та і зовнішню зумовленої професійної поведінки правників, зважаючи на прийняті та схвалені різного роду етичні кодекси чи правила етичної, моральної поведінки поліцейських, прокурорів, суддів. Так, для прикладу в Кодексі суддівської етики, затвердженому рішенням XX (чергового) з'їзд суддів України від 18 вересня 2024 року, виписано, що здійснення права кожного на судовий захист на основі принципу верховенства права, здійснення правосуддя від імені держави Україна виключно на підставі Конституції України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, висувають високі вимоги до моральних якостей кожного судді. Судді України зобов'язані демонструвати і пропагувати високі стандарти поведінки, у зв'язку з чим добровільно беруть на себе більш істотні обмеження, пов'язані з дотриманням етичних норм як у поведінці під час здійснення правосуддя, так і в позасудовій поведінці.

Утім, протягом 2024 року за результатами розгляду дисциплінарних справ Дисциплінарними палатами Вищої ради правосуддя прийнято 134 рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності 145 суддів та застосовано до них різні види дисциплінарних стягнень. Серед них: попередження – щодо 64 суддів; догана з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом одного місяця – щодо 19 суддів; сувора догана з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом трьох місяців – щодо 11 суддів; подання про тимчасове відсторонення від здійснення правосуддя – щодо 3 суддів; подання про звільнення – щодо 48 суддів [8]. Між іншим, у грудні 2024 року, Вищою кваліфікаційною комісією суддів, уперше на високому психологічному рівні було призначено та проведено тестування особистих морально-психологічних якостей і загальних здібностей 59 суддів у межах кваліфікаційного оцінювання на відповідність займаній посаді та кваліфікаційного оцінювання у зв'язку з накладенням дисциплінарного стягнення. Тестування проводилося у складі наступних методик: тест загальних здібностей; інструмент «PAI» (Personality Assessment Inventory); інструмент

«SSM» – тест особистих компетенцій; інструмент «Детектор» – тест благонадійності; інтерв'ю з психологом для фіналізації консолідованого звіту за результатами всіх методик [9]. А вже пізніше, у березня 2025 року Комісією ухвалено рішення про призначення другого етапу тестування особистих морально-психологічних якостей і загальних здібностей у межах кваліфікаційного оцінювання суддів на відповідність займаній посаді – інтерв'ю з психологом в режимі відеоконференції для 7 суддів. Тривалість інтерв'ю – до однієї години [10].

Отож, основними підструктурами професійної діяльності правника, на думку більшості провідних фахівців юридичної психології виступають: пізнавально-прогностична (когнітивна); засвідчувальна; конструктивна (реконструктивна); комунікативна; організаційно-управлінська; виховна (профілактична); соціальна. Зупинимось більш ретельно на характеристиках кожної складової підструктури професійної діяльності правника. **Пізнавально-прогностична (когнітивна) підструктура правничої діяльності** (розвинена увага; висока чутливість; уважність; спостережливість; розвинена пам'ять; розвинена увага; обачність; емпатія). Діяльність правника характеризується високим ступенем невизначеності первісного, вихідного розумового завдання, невизначеністю шляхів побудови мислених моделей з відновлення дійсних фактів, подій, їх взаємозв'язків, що спричиняє необхідність маніпулювання значною кількістю суттєвих та несуттєвих елементів при проведенні мислених операцій. Пізнавальна діяльність правника обов'язково супроводжується виконанням **засвідчувальної функції** (розвинене писемне мовлення; акуратність; охайність). Ця функція пізнавального процесу слідчого, прокурора, адвоката, нотаріуса, судді виявляється в складанні особливих за значенням процесуальних документів, які відображають весь хід і результати встановлення істини у справі, що, поза сумнівом, додає доказовий характер всьому процесу пізнання.

Конструктивною діяльністю (оригінальність мислення; здатність розробляти версії; гнучкість розуму; здатність до прогнозування; працьовитість; винахідливість) є відбір та композиція отриманого матеріалу, створення версії події, а також планування роботи. **Організаторсько-управлінська діяльність** (пунктуальність; воля; висока мотивація на успіх; дипломатичність; кмітливість; зібраність; енергійність; рішучість; професійна обізнаність; обов'язковість; працелюбність; організаторські здібності). Організаційний компонент професіограми правника виражається у зібраності, цілеспрямованості (рефлекс мети), сприяє подоланню всіх перепон, що виникають в процесі правничої діяльності. **Комунікативна підструктура професійної діяльності правника** (безпринциповість; безпристрасність; ввічливість; поміркованість; хороший настрій; емоційна стійкість; комунікабельність; вміння розмовляти з людьми; вміння слухати людину). Професійна діяльність правника частіше всього проходить в умовах безпосереднього чи опосередкованого спілкування, яке по суті складає основний зміст їх діяльності та стає особливим видом праці — професійним спілкуванням.

Виховна (профілактична) підструктура правничої діяльності (принциповість, авторитетність професійна гордість, дисциплінованість, вимогливість до себе та до інших, самоорганізованість, професійна етика, безпристрасність). Виховна функція в правничій діяльності, перш за все, цілями і завданнями правосуддя, роз'ясненні законодавства різним категоріям громадян. Цим самим правник здійснює превентивний вплив не тільки на об'єкт професійного інтересу, але й на всіх тих, з ким той буде спілкуватися чи взаємодіяти, доносячи до свідомості кожного важливість дотримання правомірної поведінки та наслідки порушень закону чи прав і свобод людини і громадянина. **Соціальна діяльність (компонент)** охоплює суспільний аспект діяльності правника. Ця діяльність включає аналіз злочинності, профілактичні заходи, правову пропаганду і початкову стадію перевиховання злочинця для повернення його до соціальної норми поведінки. Так щодо профілактичного компоненту соціальної діяльності, то у діяльності правника при розгляді, наприклад звернень, де останній роз'яснює сутність законів, принципи моралі, вказує шляхи викорінювання злочинності. Соціальний компонент визначає етичні і правові форми, в котрих реалізується правнича діяльність.

Таким чином, розроблення професіограми діяльності правників дозволяє більш поглиблено проаналізувати їх професію, визначити критерії оцінки психологічних якостей кандидатів на навчання, а також створити надійну систему професійного відбору для роботи в органах прокуратури, слідства, суду тощо. Наявність у молодого фахівця – правника поряд із суто професійною підготовленістю психологічної готовності до вирішення професійних завдань, є комплексною складовою його професійної майстерності, що дозволяє уникнути багатьох труднощів при вступі на посаду і, як наслідок, дозволяє йому якісно та ефективно виконувати професійні обов'язки від самого початку служби.

Модель психологічної підготовленості (у нашому випадку – правника) складається з певних груп компонентів [11, с. 197]: професійно-психологічної орієнтованості та чутливості працівника; підготовленості працівника до психологічних аспектів ефективності професійних дій і тактики, що проявляється у розумінні психологічних умов професійних дій та вмінні забезпечувати їх створення; вмілому використанні психологічних засобів реалізації професійних дій, що забезпечують високу ефективність вирішення оперативно-службових завдань; розвиненої професійної спостережливості та пам'яті працівника; психологічної стійкості.

Проведений системний аналіз змісту й особливостей юридичної діяльності, а також професійних вимог щодо особистості правника дозволив визначити елементи психологічних властивостей, від яких залежить ефективність реалізації покладених на останнього функцій. Такими елементами, є [5]: мотиваційна сфера особистості правника, основними параметрами якої є сила, стійкість, структурність та ієрархічність мотивації; когнітивна сфера, яка вміщує особливості уваги, вербальний інтелект, дивергентне та конвергентне мислення, вербальну креативність, професійну пам'ять; комунікативна сфера та соціальний інтелект; правосвідомість;

емоційно-вольова сфера особистості, основними параметрами якої є рівень тривожності, емоційна стійкість, загальна психічна активність, працездатність, моральний самоконтроль поведінки, емоційна зрілість та самооцінка.

Список використаних джерел:

1. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ. 2004. 424 с.
2. Юридична психологія: підручник / Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін.: заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. Вид. 2-е, доопр. та доп. Київ : КНТ, 2008. 352 с.
3. Юридична психологія: підручник / Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін.: заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. Київ : КНТ, 2007. 360 с.
4. Губарева О. С. Психологічні особливості формування професійної компетентності працівників ОВС: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2005. 19 с.
5. Озерський І. В. Використання прокурором психологічних знань при підтриманні державного обвинувачення в суді : монограф. Полтава, 2008. 368 с.
6. Нове Положення про порядок та методологію кваліфіціювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення — рішення ВККС. URL : <https://sud.ua/uk/news/ukraine/322041-novoe-polozhenie-o-poryadke-i-metodike-otsenki-kvalifikatsii-pokazatelyakh-sootvetstviya-kriteriyam-otsenki-kvalifikatsii-i-sposobakh-ikh-ustanovleniya-reshenie-vkks> (дата звернення: 20.03.2025).
7. Положення про порядок та методологію кваліфікаційного оцінювання, показники відповідності критеріям кваліфікаційного оцінювання та засоби їх встановлення: затвердж. рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України 22 січня 2025 року № 20/зп-25. URL : <https://vkksu.gov.ua/news/oprylyudneno-nove-polozhennya-pro-poryadok-ta-metodologiyu-kvalifikatsiyogo-osinyuvannya> (дата звернення: 20.03.2025).
8. У 2024 році до дисциплінарної відповідальності притягнуто 145 суддів — ВРП URL : <https://sud.ua/uk/news/sud-info/320920-v-2024-vsp> (дата звернення: 20.03.2025).
9. ВККС призначила на 17 січня перше тестування особистих морально-психологічних якостей для 59 суддів. URL : <https://sud.ua/uk/news/publication/319233-vkks-naznachila-na-17-yanvarya-pervoe-testirovanie> (дата звернення: 20.03.2025).
10. Призначено інтерв'ю з психологом для 7 суддів. URL : <https://vkksu.gov.ua/news/pryznacheno-intervyu-z-psyhologom-dlya-7-suddiv> (дата звернення: 20.03.2025).
11. Корнєв О. М. Професійно-психологічна підготовка працівників підрозділів швидкого реагування міліції України : дис. канд. псих. наук: 19.00.06. Київ, 2001. 238 с.

Психологічне забезпечення пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю неповнолітніх осіб через центри безоплатної правової допомоги

*Озерський Ігор Володимирович,
доктор юридичних наук, професор,
юридичний психолог приватної практики,
професор кафедри цивільного та кримінального права і процесу
Чорноморського національного університету імені Петра Могили*

Варто нагадати, що 2 жовтня 2023 року, успішно стартував міжвідомчий пілотний проєкт, у межах якого до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб можуть залучатися психологи через регіональні центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги. Пілотний проєкт запроваджено Міністерством юстиції України, Міністерством внутрішніх справ України, Офісом Генерального прокурора, Координаційним центром з надання правової допомоги, за підтримки Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх, громадської організації «Всеукраїнський громадський Центр «Волонтер» та Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні, розроблений на виконання Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 року № 1027-р.

Порядок реалізації пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, затверджено наказом Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора від 07 лютого 2023 року № 493/5/67/32 (далі – Порядок). Мета проєкту – захистити права дитини, забезпечити її найкращі інтереси та не допустити повторної травматизації, віктимізації під час кримінального провадження. Реалізація проєкту сприятиме застосуванню підходів правосуддя, дружнього до дитини, на національному рівні. Діти, які опинилися у контакті (конфлікті) з законом, зокрема, стали свідками, потерпілими кримінальному провадженні, або підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення, потребують особливої уваги з боку держави щодо забезпечення принципів правосуддя, дружнього до дитини. Залучення психолога до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб допоможе у реалізації таких принципів дитиноцентричного підходу, як: забезпечення найкращого інтересу дитини; участь дитини; гідність дитини; недискримінація; верховенство права.

Психолог залучається до кримінального провадження за участю малолітньої, неповнолітньої особи відповідно до вимог Кримінального процесуального кодексу України, та у статусах, що визначаються цим Кодексом. Механізм пілотного проєкту вже став додатковим та зручним інструментом для органів досудового розслідування і суду, які проводять слідчі (розшукові), процесуальні дії у кримінальних провадженнях за участю дитини.

У межах пілотного проєкту залучаються психологи, включені до Реєстру психологів, які залучаються до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги (далі – Реєстр). Такий Реєстр сформовано Координаційним центром з надання правової допомоги за результатами відповідного конкурсу з відбору психологів, які можуть залучатися у межах реалізації пілотного проєкту. До Реєстру включено 113 психологів. У вересні 2024 цей реєстр поповнили ще 176 психологів.

Слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, суд вже активно залучають психологів через центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги (далі – центри) на підставі письмового запиту про залучення психолога за відповідною формою. Запит про залучення психолога направляється на адресу електронної пошти, що використовуються для залучення захисника у кримінальному провадженні через систему надання безоплатної правничої допомоги. Уповноважена особа центру, до якого надійшов запит про залучення психолога, протягом одного робочого дня з дня отримання такого запиту визначає психолога з Реєстру психологів шляхом видання йому відповідного доручення, форма якого затверджується Координаційним центром, та повідомляє про це слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого суддю, суд. У разі неможливості залучення психолога з Реєстру психологів центр повідомляє про це слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого суддю, суд протягом одного робочого дня.

Центр повинен забезпечити ознайомлення психолога, який залучається відповідно до цього «Порядку», із запитом про залучення психолога та із положеннями ст. 387 КК України, якою передбачена кримінальна відповідальність за розголошення без дозволу прокурора, слідчого даних досудового розслідування. Протягом п'яти робочих днів з дня такої участі психолог звітує до відповідного центру про виконання доручення. Психолог може бути залучений до кримінальних проваджень за участю дитини в наступних процесуальних статусах: спеціаліст; свідок; психолог (без визначення статусу, але згідно норм ст.ст. 226, 227 та 354 КПК України) [1].

«Залучення психологів до процедури проведення слідчих дій за участю неповнолітніх сприятиме дотриманню прав дітей у кримінальних провадженнях» – наголосила суддя Верховного Суду у Касаційному кримінальному суді О. Булейко під час наради щодо впровадження в Україні центрів захисту соціально-психологічної підтримки у процесі правосуддя дітей, які постраждали або стали свідками насильства (за моделлю «Барнахус»). Створення центрів захисту соціально-психологічної підтримки у процесі правосуддя дітей, які постраждали або стали свідками насильства (за моделлю «Барнахус»), на думку судді, є важливим та необхідним кроком [2].

Зважаючи на вимоги положень ст.ст. 71, 226, 227, 354 та 360 КПК України, а також п. (с) ч. 1 ст. 35 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) від 25.10.2007 р. (ратифіковано Україною 20.06.2012 р.) та ст. 3 Конвенції про права дитини від 20.11.1989 р. (ратифіковано Україною 27.02. 1991 р.) є участь

психолога при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи (дитини). Так, ще до початку слідчої (розшукової) дії психологу роз'яснюється його право за дозволом ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі (ч. 2 ст. 227 КПК України). До того ж у ст. 354 КПК України визначені й особливості допиту малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого. Отож, згідно ч. 1 ст. 354 КПК України, допит малолітнього свідка і, за розсудом суду, неповнолітнього свідка проводиться в присутності психолога. У цьому разі психологу так само до початку допиту роз'яснюється обов'язок бути присутніми під час допиту, а також право протестувати проти запитань та ставити запитання. Щоправда передбачене також право головуєчого на відведення поставленого психологом питання (ч. 3 ст. 354 КПК України).

Між іншим у чинному КПК України, в ст. 485 чітко виписані обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, серед яких: повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; умови життя та виховання неповнолітнього; наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

До того ж з'ясування означених обставин виступає важливим чинником при обранні та застосуванні до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу. Адже у ч. 1 ст. 492 КПК України, виписано, що за наявності підстав, передбачених КПК України, до неповнолітнього з урахуванням його вікових та психологічних особливостей, роду занять може бути застосовано один із запобіжних заходів, передбачених КПК України. Серед таких запобіжних заходів можуть бути: передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи (ст. 493 КПК України), затримання та тримання під вартою можуть застосовуватися до неповнолітнього лише у разі, якщо він підозрюється або обвинувачується у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за умови, що застосування іншого запобіжного заходу не забезпечить запобігання ризикам, зазначеним у ст. 177 КПК України (ст. 492 КПК України). Питання передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи розглядається за клопотанням прокурора за правилами обрання запобіжного заходу або за клопотанням сторони захисту під час розгляду питання про обрання запобіжного заходу.

Вважаємо, що навіть при застосуванні неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому певного запобіжного заходу потрібно залучати спеціаліста-

психолога, адже як наголошує диспозиція ч. 1 ст. 492 КПК України, обрання такого заходу повинно відбуватись з урахуванням вікових та психологічних особливостей неповнолітніх правопорушників. Наприклад, при передачі неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, - під нагляд адміністрації установи, суд при допомозі спеціаліста-психолога зобов'язаний зібрати відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім і впевнитися у тому, що вони можуть належно здійснювати нагляд (ч. 4 ст. 493 КПК України).

Також, на нашу думку, варто представникам служби у справах дітей та поліцейськими ювенальної превенції перед висловленням в суді позиції з приводу найбільш доцільних заходів стосовно перевиховання неповнолітнього обвинуваченого (ч. 2 ст. 496 КПК України) залучати спеціаліста-психолога, який зможе проконсультувати останніх про ефективність пропонованих заходів профілактики поведінки правопорушника чи порекомендувати оптимальні. Вважаємо, що прокурор під час досудового розслідування кримінального проступку вчиненого вперше неповнолітнім чи скоєння останнім злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості без застосування кримінального покарання має провести низку консультацій з спеціалістом-психологом (про можливість та доцільність примусового перевиховання неповнолітнього) на ґрунті внутрішнього переконання та в порядку ч. 1 ст. 497 КПК України письмово звернутися з клопотанням до суду про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру.

Так само, хоча в статті 495 КПК України й непередбачено, спеціаліст-психолог може знадобитися при вирішенні суддею питання про тимчасове видалення неповнолітнього обвинуваченого із зали судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на останнього (ч. 1 ст. 495 КПК України). Такому рішення судді можуть слугувати думки прокурора, захисника і законного представника, які повинні спиратися на психологічні спостереження спеціаліста-психолога, адже обставини дослідження справи можуть бути пов'язані з психотравмуючими чинниками впливу на свідомість, психологічний та фізіологічний стан неповнолітнього (деталізація події зґвалтування, вбивства тощо). Отже таке рішення повинно прийматися суддею лише на підставі письмових чи усних роз'яснень (консультації) спеціаліста-психолога (ст. 360 КПК України) щодо доцільності видалення неповнолітнього із зали судового засідання.

Відповідно за аналогією, вже під час постановлення ухвали в кримінальному провадженні щодо застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру, суд має з'ясувати чи слід застосовувати до нього означений захід, і якщо слід то який саме (п. 3 ч. 1 ст. 501 КПК України). Вважаємо, що для прийняття такого рішення, суд повинен викликати в судові засідання спеціаліста-психолога та ще раз переконатися про доцільність та ефективність застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру. Спеціаліст-психолог має надати усні

роз'яснення свого висновку на яких ґрунтувалося клопотання прокурора в порядку ч. 1 ст. 497 КПК України. Так само, варто підходити до вирішення питання про необхідність призначення неповнолітньому громадського вихователя у порядку п. 11 ч. 1 ст. 368 КПК України.

Нами виокремлюються наступні можливості використання спеціальних знань психолога у кримінальних провадженнях за участі неповнолітніх з різними процесуальними статусами:

- вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого затримання психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації (ч. 2 ст. 486 КПК України);

- з'ясування соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно врахувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру (ч. 2 ст. 486 КПК України);

- встановлення статевої зрілості (психологічної) потерпілої (го) особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи та інших насильницьких злочинів;

- з'ясування (не) можливості застосування неповнолітньому підозрюваному (обвинуваченому) запобіжного заходу (ч. 1 ст. 492 та ч. 4 ст. 493 КПК України);

- з'ясування наявності обставин про тимчасове видалення неповнолітнього обвинуваченого із зали судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на останнього (ч. 1 ст. 495 КПК України);

- висловленням в суді позиції з приводу найбільш доцільних заходів стосовно перевиховання неповнолітнього обвинуваченого (ч. 2 ст. 496 КПК України);

- з'ясування наявності обставин про доцільність та ефективність застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру (п. 3 ч. 1 ст. 501 КПК України);

- допомога при допиті малолітньої або неповнолітньої особи (ч. 1 ст. 226, ст. 490 та ч. 1 ст. 354 та ч. 1 ст. 491 КПК України);

- участь в проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи (ч. 1 ст. 227 КПК України);

- право з дозволу прокурора, слідчого ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі (ч. 2 ст. 227 КПК України), а також право під час судового розгляду заперечувати проти запитань та ставити запитання (ч. 3 ст. 354 КПК України);

- з'ясовуються: у разі потреби (втрата пам'яті, відсутність даних про вік тощо) приблизний вік неповнолітнього (п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України); стан психологічного виснаження неповнолітнього (психічне здоров'я, рівень інтелектуального розвитку тощо) (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України); соціально-психологічні риси неповнолітнього, які необхідно врахувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру (п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України);

– за наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов’язану з психічною хворобою, повинно бути з’ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України); ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння (п. 2 ч. 1 ст. 485 КПК України); умови виховання неповнолітнього (п. 3 ч. 1 ст. 485 та п. 1, 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення (п. 4 ч. 1 ст. 485 КПК України);

– допомога при дослідженні умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 487 КПК України): обстановку (психологічну атмосферу) в сім’ї; його виховання (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); взаємини між дорослими членами сім’ї та дорослими і дітьми (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); ставлення батьків до виховання неповнолітнього (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); форми контролю за поведінкою неповнолітнього (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); моральні умови сім’ї (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); обстановку (психологічну атмосферу) в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається чи працює неповнолітній (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); ставлення неповнолітнього до навчання чи роботи (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); взаємини з вихователем, учителем, однолітками (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до неповнолітнього (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); зв’язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою (п. 3 ч. 1 ст. 487 КПК України);

– допомога при дослідженні обставин щодо поміщення неповнолітнього підозрюваного до камери з повнолітніми особами, що спричинило порушення психологічної рівноваги за віком;

– складенні органом пробації досудової доповіді у частині надання соціально-психологічної характеристики неповнолітньому обвинуваченому (засудженому).

Список використаних джерел:

1. Порядок реалізації пілотного проєкту щодо залучення психологів до кримінальних проваджень за участю малолітніх, неповнолітніх осіб через регіональні / міжрегіональні центри з надання безоплатної правничої допомоги : наказ Мін.юстиції України, МВС України, Офісу Генпрокурора № 493/5/67/32 від 07.02.2023 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0247-23#Text> (дата звернення: 28.07.24).

2. Нарада щодо впровадження в Україні центрів захисту соціально-психологічної підтримки у процесі правосуддя дітей, які постраждали або стали свідками насильства (за моделлю «Барнакус»). URL : <https://www.facebook.com/100064736977463/posts/pfbid02onzoaXLPudHX5StHGwmnG3NXaFJrknuGcs5wNbYjLeiT3iZwa2Qd9b5eCMWxZ4X8l/>

Право на евтаназію крізь призму міжнародного права та зарубіжного досвіду

Прокопенко Крістіна Романівна,
студентка 4 курсу спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Анотація. У даній науковій роботі розглядається співвідношення права на життя та права на смерть. Здійснено аналіз їхнього визнання міжнародним правом, що підкріплено загальними міжнародно-правовими актами. Також, приділено увагу дослідженню процесу легалізації евтаназії у різних куточках світу. Розглянуто чинники, що мають вплив на її узаконення, включаючи форму правління держави, громадську позицію, вплив релігії та розвиток медицини.

Ключові слова: евтаназія, право на життя, право на смерть, міжнародно-правові акти, легалізація.

Актуальність теми. Сьогодні, коли цінність прав та свобод людини стає дедалі вагомим, питання евтаназії набуває особливої актуальності. Розвиток медицини, технологій та правознавства спричиняють різноманітні колізії та дискусії у суспільстві. Міжнародне право з кожним днем розширює кордони регулювання, що викликає безліч запитань. Тоді, коли право на життя є фундаментальним, загальновизнаним та захищеним на міжнародному рівні, право на смерть досі залишається дискусійним. Треба розуміти, що визнання права на життя, породжує багато інших прав, які потребують регулювання. Легалізація евтаназії є важливим питанням у контексті розвитку світу. Відомий Архієпископ Десмонд Туту висловлював підтримку евтаназії та вказував наступне: «Я молюся, щоб законодавці, політики і релігійні лідери мали мужність підтримати вибір невиліковно хворих громадян, які з гідністю і любов'ю залишають Матір-Землю» [7]. Це ще раз наводить суспільство на глибокі роздуми та дискусії. Тому в даній науковій роботі проведено аналіз прикладів та досвіду різних країн, які вже узаконили таке право. Воно потребує глобального дослідження та вирішення.

Мета статті. Визначити, чи має місце співвідношення права на життя та смерть. Проаналізувати міжнародно-правові документи та прецеденти. Дослідити практику країн, що вже легалізували евтаназію та з'ясувати, що впливає на державу при прийнятті такого рішення.

Виклад основного матеріалу. Право на життя та смерть – це теми для обговорень, які завжди збирали навколо себе безліч різних думок. Чи співвідносяться вони? Якщо замислитися глибше, чи може бути право на смерть певною частиною невід'ємного права на життя? Ми знаємо, що право на життя є фундаментальним та воно передбачене багатьма міжнародними документами. Людина його набуває автоматично, при народженні, та його юридично не

можна скасувати, відняти, або обмежити. Право на життя має закріплення в таких універсальних міжнародних документах, як: 1) стаття 3 Загальної декларації прав людини [1]; 2) стаття 2 Європейської конвенції з прав людини, також, визначає право на життя та обов'язок держави забезпечувати його захист [2]; 3) Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966, а саме стаття 6 встановлює, що право на життя є невід'ємним і не може бути свавільно позбавлене [3].

Отже, упевнено можна зробити висновок, що воно є фундаментальним та повинно знаходитись під захистом держави. Що стосується права на смерть, аналізуючи вищенаведені міжнародно-правові документи, можна побачити, що на сьогодні воно не передбачене жодним міжнародним документом, але також, не є забороненим. Щодо нього до сих пір існує безліч юридичних та етичних обговорень, які ставлять питання про те, чи існує взагалі право на смерть? Тому досить складно віднайти баланс між даними двома явищами та відповісти на запитання, чи включає все-таки право на життя, право на смерть?

Гарним прикладом є практика Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ), а саме справа *Pretty v. the United Kingdom*, яка відбулася ще у 2002 році. Громадянка Великої Британії, Діана Претті, страждала на бічний аміотрофічний склероз. Ця хвороба є невиліковною та призводить до неможливості рухатись, а з часом до смерті, через задиху. Жінка не мала сили покінчити життя самоствійно, тому виявила бажання, щоб їй допоміг чоловік. Натомість, Претті переймалась, щоб за такі діяння він не відбував покарання, адже британське законодавство на той час забороняло асистоване самогубство. Тому, Діана подала позов суду, але його відхилили. Не погодившись з таким рішенням, жінка подала скаргу до ЄСПЛ, в якій зазначила про порушення статті 2 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), зміст якої говорить про право на життя. Стверджуючи, що воно повинно включати в себе можливість людини вирішувати, коли і за яких обставин вона хоче померти, особливо, якщо людина має невиліковну хворобу.

Також, на її думку, була порушена стаття 3 цієї ж Конвенції, що говорить про заборону нелюдського та такого, що принижує її гідність. Жінка керувалась тим, що вона змушена терпіти постійні страждання, які завдають їй дискомфорт, адже вона не може жити як нормальна людина. А заборона асистованого самогубства – це пряме порушення даного права.

Окрім, вищенаведеного, вона посилається на порушення статті 8, що говорить про право на повагу до приватного життя. Адже, Претті вважає, що воно повинно включати в себе можливість людини вирішувати особисто, як їй померти та коли [4].

ЄСПЛ виніс рішення, в якому підтвердив, що заборона британським законодавством на асистоване самогубство, саме в даній ситуації, порушує особисту автономію людини. Проте, суд зазначив, що втручання держави було правильним та обґрунтованим. Воно має місце, щоб запобігти зловживанню та захистити життя людини, що є одним з найголовніших завдань держави. Вище вказане рішення ЄСПЛ стало прецедентом, адже суд постановив, що право на

життя не може включати в себе право на смерть. Суд вказав, що він не визнає еутаназію як право, проте не забороняє державам самостійно встановлювати таку процедуру пов'язану з припиненням життя [4]. Попри те, що рішення Суду не задовільнило вимоги Претті, справа стала вагомою в контексті обговорення співвідношення права на життя та права на гідну смерть, меж автономії особи, меж втручання у приватне життя державою тощо.

Надалі доцільно є розглянути досвід держав у сфері регулювання еутаназії. Впевнено можна сказати, що думки в світі розділились та ставлення до даного питання точно є неоднозначним. Треба зазначити, що у сучасному світі набуває поширення пріоритет непорушності прав, свобод та недоторканності життя людини. Саме тому правове регулювання еутаназії досить відрізняється серед країн.

Уявіть собі країну, яка обрала особливий підхід до права на еутаназію. У 1941 році Швейцарія наважилась на легалізацію асистованого самогубства, що викликало активні обговорення у світі. Особливістю такого кроку держави є те, що вони узаконили не повну форму еутаназії, а тільки асистоване самогубство та за певних умов.

У 2003 р. країна проводила голосування стосовно легалізації еутаназії, але більшістю голосів Нижня палата парламенту відхилила таку пропозицію. Законодавство держави встановлює, що допомога при здійсненні самогубства не суперечить закону, якщо за такими діями не приховані корисливі цілі. Така форма узаконення еутаназії є унікальною. Такий підхід балансує між правом на життя та смерть, надаючи змогу пацієнтові позбутись страждань та одночасно надаючи державі змогу контролювати процес зловживання таким правом та карати за це [5, ст. 53-56].

Першою державою, яка узаконила еутаназію у повній її формі, стали Нідерланди у 2002 році [5, ст. 70-71].

Важливим є поглинути в історію, адже декриміналізація еутаназії в цій державі розпочалась ще задовго до цього. У 1971 році, лікар, що мешкав у маленькому селищі в Нідерландах, разом зі своєю жінкою допомогли піти з життя її матері, яка була інвалідом. Жінка страждала та мала невиліковний діагноз, що зробив її глухою, без змоги розмовляти та обмежив у пересуванні. Пізніше дочці цієї жінки та лікарю висунули обвинувачення, адже закон чітко забороняв еутаназію. Натомість суд постановив, що лікарю повинно бути дозволено запобігти неминучим стражданням особи, навіть якщо такі дії призведуть до подальшої смерті особи. Ця справа 100%- во стала однією з прецедентних в Нідерландах, тому що вона призвела до початку розвитку прийняття законодавства щодо питання еутаназії [5, ст.70-71].

Важливим є приклад США. В даному випадку держава не взяла на себе відповідальність встановлювати це право на державному рівні, а надала перевагу штатам вирішувати самостійно. Цікавим є факт, що всі 10 штатів легалізували саме асистоване самогубство, а не активну форму еутаназії. Першим, який ввів дане право в законодавство був штат Орегон (1997 рік) [6]. Закон є моделлю, яку використовують інші штати, щоб допомогти невиліковно хворим людям. Він встановлює, що обов'язково людина має досягти 18 років,

та мати хворобу, з якою вона не проживе довше 6 місяців. Для кращого розуміння треба розглянути аспекти, які законодавець ввів, намагаючись запобігти зловживанням даним правом, а саме: 1) лікар повинен підтвердити, що людина смертельно хвора, та той факт, що вона здатна самотійно прийняти таке рішення; 2) натомість, інший лікар повинен розповісти пацієнту про всі можливі альтернативні рішення лікування; 3) за умови якщо хтось має підозру, що людина не здатна адекватно мислити, має бути проведене спеціалізоване обстеження; 4) пацієнт обов'язково повинен письмово зафіксувати таке бажання, та така дія має бути засвідчена двома незалежними особами; 5) пацієнт повинен двічі попросити допомогти їй покінчити життя та прийняти відповідні ліки. 6) між кожним запитом має пройти час, а саме 15 днів, щоб дати людині "охолонути" та впевнитись в своєму рішенні; 7) важливою умовою є те, що пацієнт повинен самотійно вжити ліки, які допоможуть припинити її життя; 8) в будь-який момент особа має право відмовитись від асистованого самогубства.

Цей закон став міжнародним прикладом безпечної допомоги людям, що страждають. Слідуючи йому, інші штати США прийняли його [6].

Також, Канада визнала таке право ще в 2016 році, створивши систему MAID – Medical Assistance in Dying, яка охоплює обидві форми еутаназії.

Окрім цього, у 9 країнах Європи прийняте таке право: Бельгія, Італія, Люксембург, Німеччина, Іспанія, Швейцарія, Нідерланди, Португалія [7].

Велика Британія ще проводить процедуру легалізації, можливо у 2025 році дане право набере чинності. В 2015 році спроба ратифікувати цей закон була провалена. Хоча, соціальні опитування показують, що більшість населення підтримують узаконення еутаназії [6].

Можна прослідкувати, перевагу до узаконення саме асистованого самогубства, а не активної форми еутаназії. Така тенденція зумовлена впливом етичних та юридичних аспектів, які роблять пряму участь лікаря в процесі еутаназії більш суперечливою. Також, розглянемо чинники, що впливають на узаконення еутаназії. Ми маємо розуміти, що легалізація такого права є правовим викликом, який не кожна держава може прийняти. Воно чіпляє основоположні права та свободи людини, що покладає на державу величезну відповідальність. Створює безліч правових колізій. На сьогодні немає чітко визначеної відповіді на такі запитання: "Що таке нестерпне страждання та як визначити його межу?"; "Як розрізнити, де реальна допомога людині, а де навіювання?", "Яка відповідальність лікарів у разі виявлення помилки?"; "Чи порушує держава міжнародні договори у разі легалізації еутаназії?" тощо. Попри це, кожна держава зіштовхуватиметься з ними.

Важливим чинником, що впливає на процес узаконення такого права є форма правління держави. Можемо прослідкувати, що такі країни як Канада, Бельгія, Італія, що є парламентськими демократіями – легалізували його. Я вважаю, що на таке рішення впливає більш модернізований та гнучкий механізм правління. Такі держави мають більшу вірогідність, що ініціатива буде прийнята, за допомогою голосування парламенту.

Також, можна помітити, що з давніх-давен на ставлення до еутаназії мала вплив релігія. Наприклад християнство негативно відноситься до будь-якої форми еутаназії. Прихильники вірять, що життя не можна припиняти з власної волі, адже воно є даром від Бога. Тому, можна зробити висновок, що в країнах, де суспільство не є схильне до впливу релігії, легалізація такого права буде легшою (до прикладу Нідерланди) [8]. Окрім, вище наведених чинників, дуже впливовим є громадське ставлення. Рішення залежить в багатьох випадках від того як розмірковують жителі тієї чи іншої країни. Не будемо забувати, що на мислення суспільства дуже впливають історичні зв'язки та події. Наприклад у Новій Зеландії суспільна думка виявилась досить впливовою. Більше 65,% громадян підтримують легалізацію еутаназії. Цей приклад доводить те, що суспільство може бути досить рушійною силою у вирішенні таких питань [6]. Крім того, безперечно впливовим є розвиток медицини в державі. Ми маємо розуміти, чим прогресивною вона є, тим більше можливостей у держави забезпечити людині належне лікування, що є одним з найважливіших факторів. Однак, не треба забувати, що не у всіх країнах медицина є безкоштовною та загальнодоступною.

У підсумку, ми проаналізували загальні міжнародно-правові документи, які допомогли нам з'ясувати, що право еутаназії немає прямого закріплення або заборони. Проте, аналіз практики ЄСПЛ доводить, що держави мають можливість самотійно визначати підходи до регулювання даного питання. Також, можна прослідкувати тенденцію держав до переважної легалізації асистованого самогубства, а не повного узаконення еутаназії. Ми визначили, що вагомі чинники мають вплив на державу при узаконенні еутаназії. До них ми відносимо форма правління держави, історичний аспект, вплив релігії, мислення суспільства та розвиток медицини. Проте, з кожним роком досвід країн еволюціонує та відображає нові підходи до процесу легалізації права на смерть.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини,: прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 груд. 1948 р. // Офіційний вісник України. 2008. № 93. С. 25. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 01.05.2025).
2. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : підписана 4 листоп. 1950 р. // Офіційний вісник України. 1998. № 13. С. 10. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 01.05.2025).
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 груд. 1966 р. // Офіційний вісник України. 2006. № 12. С. 30. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 01.05.2025).
4. Pretty v. The United Kingdom, № 2346/02. Judgment of the European Court of Human Rights, 29 April 2002. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60448> (дата звернення: 01.05.2025).
5. Правові питання еутаназії: Україна та світовий досвід: монографія. За загальною редакцією д.ю.н., проф. С.Б. Булеци; д.ю.н., проф. М.В. Менджул. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2021. 225 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/79987> (дата звернення: 01.05.2025).
6. Dignity in Dying. Assisted Dying Around the World. URL: <https://www.dignityindying.org.uk/latest/> (дата звернення: 01.05.2025).
7. Christians Supporting Choice for Voluntary Assisted Dying URL:<https://christiansforvad.org.au/archbishop-desmond-tutu-gives-his-blessing-to-the-voluntary->

assisted-dying-campaign-in-australia/

https://www.researchgate.net/publication/337036617_EVTANAZIA_MI_ZNARODNIJ_DOSVID_LEGALIZACII_VBIVSTVA_MILOSERDA

(дата звернення: 01.05.2025)

8. Stashenko C. Overview of International Practices and Approaches to Euthanasia Regulation: Attitudes of Society and the Medical Community, Potential for Assertiveness. PMGP [Internet]. 2024 Dec. 30 [cited 2025 May 5]; 9(4). URL:<https://grobid.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/571> (дата звернення: 01.05.2025).

Науковий керівник:

*Волошкевич Геннадій Андрійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

**Актуальні проблеми теорії та історії держави і права,
історії політичних і правових учень, філософії права
та юридичної психології:
сучасні виклики та основні засади їх здолаття**

*Сокотуха Світлана Олександрівна,
студентка 1 курсу
спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

У сучасних умовах глобальних трансформацій, правових реформ та зростання ролі права в суспільстві значно зростає інтерес до фундаментальних юридичних дисциплін. Теорія та історія держави і права, філософія права, історія політичних і правових учень, а також юридична психологія є не лише академічними галузями, а й джерелами практичного осмислення функціонування правової системи, її моральних засад і психологічних чинників.

Актуальність теми зумовлена необхідністю переосмислення основоположних категорій держави, права, справедливості та влади в умовах змін правової свідомості, кризи довіри до правових інституцій і нових викликів для правозастосування. Також важливо враховувати історичний досвід, філософські концепції та психологічні аспекти юридичної діяльності для формування ефективного правового мислення.

Метою цієї доповіді є висвітлення основних проблем, що постають перед сучасною юридичною наукою в її фундаментальному вимірі, а також аналіз теоретичних і практичних викликів, що виникають на перетині права, філософії, історії та психології.

У ХХІ столітті теорія держави і права опинилася перед низкою складних завдань, пов'язаних із змінами у глобальному правовому просторі, кризою традиційних моделей державності та стрімким розвитком суміжних юридичних дисциплін. Одним із важливих векторів трансформації є перегляд предмета цієї науки. На сучасному етапі відбуваються новітні зміни в предметі та об'єкті, передовсім це стосується відмежування від предмета теорії держави і права сфери суміжних правових наук. Яскравим прикладом є порівняльне правознавство. Спочатку воно формувалося в межах загальної теорії права як засіб аналізу іноземних правових систем, однак з часом еволюціонувало у відносно самостійну галузь. На сучасному етапі, як вважають відомі науковці, простежується відділення цієї сфери дослідження в окрему правову науку [1, с. 254].

У межах самої теорії спостерігається потреба у переосмисленні класичних понять, таких як суверенітет, легітимність, правова держава. Нові реалії – зокрема глобалізація, розвиток міжнародного права, поява наднаціональних

органів влади – вимагають адаптації юридичної теорії до нових моделей функціонування держави.

Ще однією проблемою є послаблення правової культури та зростання правового нігілізму. Це проявляється у недовірі до судової системи, невиконанні законів, поширенні корупційних практик. У такій ситуації зростає потреба в посиленні ролі загальнотеоретичної юриспруденції як платформи для оновлення правової ідеології суспільства.

Окремо варто відзначити виклик, пов'язаний із цифровізацією. Теорія повинна дати відповіді на питання про правовий статус штучного інтелекту, регулювання поведінки в кіберпросторі, межі приватності та контролю за персональними даними.

Таким чином, теорія держави і права сьогодні перебуває у стані наукової мобілізації: вона має зберігати наукову спадщину і водночас пропонувати концептуально нові підходи до розуміння держави, права і суспільства.

Якщо ж говорити про історію, то Історія держави і права – це не лише хронологічний огляд політико-правових форм, а глибоке пізнання еволюції правових і державних інститутів, що формували цивілізаційний розвиток людства. Знання історичного досвіду є основою для адекватного розуміння сучасних правових процесів і конструювання майбутніх моделей державного управління.

Вивчення історії права дозволяє виявити постійні закономірності: циклічність централізації і децентралізації влади, періодичне загострення проблем легітимності, взаємозв'язок між рівнем правосвідомості населення і ефективністю державного управління. Наприклад, досвід Стародавнього Риму з формування системи права, заснованої на юридичних нормах, що регулювали приватне і публічне життя, став основою для сучасної континентальної правової сім'ї.

Значний внесок у розвиток правових систем мали й середньовічні інститути, зокрема магдебурзьке право, яке забезпечило містам Східної Європи автономію та певні елементи самоврядування. Цей досвід підтверджує, що правові моделі можуть бути ефективно адаптовані до локальних умов і слугувати інструментом стабільного розвитку.

Окрему цінність має порівняльний історико-правовий аналіз. Зіставлення різних моделей правового розвитку (наприклад, англосаксонської системи з її прецедентним правом і континентальної – з кодифікованими нормами) дозволяє краще зрозуміти специфіку національного правового порядку та його можливості для реформування.

Історія також наочно демонструє наслідки відсутності верховенства права, нехтуванням правами людини, узурпації влади. Тоталітарні режими ХХ століття підтверджують, що держава, яка не має обмежень з боку права, стає джерелом загроз, а не захисту.

Таким чином, історія держави і права не є лише минулим – вона є джерелом уроків, висновків і підказок для сучасних юристів, законодавців та управлінців. Без урахування історичного контексту неможливо побудувати ефективну і справедливу правову систему сьогодення.

Якщо говорити про політичні та правові учення, то вони становлять теоретичну основу правових систем і державного управління. Їх вивчення дозволяє зрозуміти, як формувалися уявлення про владу, закон, справедливість і свободу в різні історичні епохи, а також як ці ідеї впливають на сучасні політико-правові концепції.

Класичні політичні вчення мають витoki ще в античності. Платон і Арістотель сформували уявлення про ідеальну державу, природу влади та справедливості. Арістотель, зокрема, класифікував форми державного устрою і наголошував на важливості закону як обмежувача свавілля. У Стародавньому Римі Цицерон і Сенека заклали основи концепції природного права, яка надалі знайшла розвиток у християнській філософії через праці Августина та Фоми Аквінського.

Епоха Просвітництва дала світові ідеї громадянського суспільства і соціального контракту. Твори Джона Локка, Жан-Жака Руссо і Томаса Гоббса стали підґрунтям для розуміння легітимності влади, прав і свобод людини, поділу влад. Ці ідеї безпосередньо вплинули на формування конституційно-демократичних моделей держав, зокрема у США та Франції.

У XIX–XX століттях політико-правова думка набуває більшої різноманітності. З одного боку, виникають школи юридичного позитивізму (Остін, Кельзен), які прагнули очистити право від моралі та зосередитися на формальній структурі правових норм. З іншого – посилюються позиції неонатуралізму, який повертає до цінностей природного права, особливо після трагедій Другої світової війни.

Сучасні правові учення продовжують розвиватися під впливом глобалізації, мультикультуралізму, технічного прогресу та нових викликів кіберзлочинність, масова міграція тощо. Увага зосереджується на таких напрямках, як критична правова теорія, феміністична юриспруденція, екологічне право, постмодерністські концепції. Вони розширюють класичне розуміння права, акцентуючи на нерівності, політичних структурах впливу та інституційній дискримінації.

Таким чином, політичні та правові учення не лише відображають зміну епох, а й формують майбутнє правової системи. Вони є інтелектуальним інструментом для осмислення соціально-політичної реальності та конструювання більш справедливого суспільства.

А от філософія права у XXI столітті перебуває в пошуку нових смислів, категорій та підходів у відповідь на глибокі соціальні трансформації, морально-етичні дилеми та технологічні виклики. Якщо у минулому основна увага зосереджувалась на осмисленні поняття справедливості, природи права, свободи та обов'язку, то сучасна філософська думка дедалі частіше звертається до проблем прав людини, штучного інтелекту, цифрової ідентичності, біоетики та кліматичної справедливості.

Центральним поняттям залишається справедливість, яка в умовах глобального світу набуває нового наповнення. Філософи та юристи намагаються дати відповідь на питання: чи може бути універсальне право

справедливим для всіх культур? Як збалансувати загальнолюдські цінності з правовими традиціями окремих націй?

Сучасна філософія права також повертається до дискусії про природу права – чи є воно результатом раціонального мислення, втіленням морального порядку чи інструментом політичної волі? Неопозитивісти (наприклад, Г. Харт) прагнуть розмежувати право і мораль, тоді як представники неонатуралізму (Л. Фуллер, Р. Дворкін) наполягають на тому, що право без морального змісту втрачає свою легітимність.

У ХХІ столітті зростає значення правового плюралізму, що визнає множинність правових систем: національного права, міжнародного права, звичаєвого, релігійного, корпоративного та навіть цифрового. Це створює виклик для філософії права – як забезпечити гармонізацію цих систем без втрати легітимності та ефективності.

Також філософія права дедалі більше звертає увагу на суб'єктивність правосвідомості. Не лише «що є право?», а й «як право сприймається індивідом?» – стає предметом осмислення. Зростає значення інтерпретації правових норм, роль судової практики як джерела правового значення, а також питань «мови права» та комунікації в правовій сфері.

Крім того, з розвитком цифрових технологій виникають нові виклики – філософія права мусить осмислити правособ'єктність штучного інтелекту, межі приватності в епоху масових даних, та етичні межі алгоритмічного правосуддя.

Отже, філософія права у ХХІ столітті вже не обмежується абстрактними міркуваннями – вона стає практичною філософією, що має відповідати на нові запити суспільства, захищати гідність особи і окреслювати етичні межі правового впливу.

Важливою складовою правової науки також є юридична психологія, яка вивчає психічні механізми правомірної та протиправної поведінки, а також психологічні аспекти юридичної діяльності. У ХХІ столітті ця галузь знань набуває нового значення в контексті зростання соціальної напруги, змін у суспільних цінностях та впливу цифрових технологій.

Один із ключових напрямів сучасної юридичної психології – дослідження психологічних чинників правопорушень. Увага зосереджується на мотивах злочинної поведінки, психоемоційних станах осіб, що вчиняють правопорушення, а також впливі середовища на їхнє рішення. Особливу увагу приділяють профілюванню, кримінальній психодіагностиці та попередженню рецидиву.

Іншим важливим аспектом є психологія правозастосувальної діяльності. Поведінка судді, слідчого, адвоката чи прокурора має не лише правову, а й психологічну природу. Фактори стресу, професійного вигорання, упередженості та емоційного впливу здатні суттєво впливати на результати правозастосування. У зв'язку з цим актуальним є розвиток програм психологічної підтримки працівників правосуддя.

Значну роль відіграє і психологія правосвідомості – аналіз того, як громадяни сприймають право, які мають уявлення про справедливість, законність, обов'язок. У сучасному світі, де правова культура формується не

лише через освіту, а й через медіа та соціальні мережі, це питання набуває нової глибини.

Окремим об'єктом уваги юридичної психології стали цифрові взаємодії – кібербулінг, онлайн-шахрайство, залежність від інформаційного простору та деструктивна поведінка у віртуальному середовищі. Психологічний аналіз таких явищ є необхідним для формування ефективних механізмів правового захисту. Таким чином, сучасна юридична психологія виходить за межі традиційних підходів і дедалі частіше виступає як міждисциплінарна наука, що об'єднує право, психологію, соціологію та цифрову безпеку.

У висновку хочу сказати, що сучасні фундаментальні юридичні дисципліни – теорія і історія держави і права, філософія права, історія політичних і правових учень та юридична психологія – не лише зберігають своє значення, а й набувають нових змістів відповідно до викликів ХХІ століття.

Теорія права адаптується до нових реалій, долаючи межі класичного розуміння держави, права та правосвідомості. Історичний досвід дає змогу уникати повторення помилок минулого й слугує джерелом перевірених моделей правового розвитку. Політико-правові учення забезпечують інтелектуальну базу для аналізу влади та права, а філософія права – інструмент критичного осмислення юридичної дійсності. У свою чергу, юридична психологія дозволяє глибше зрозуміти людський фактор у праві, що є визначальним для ефективного правозастосування.

Комплексне осмислення цих дисциплін є запорукою формування цілісної, ефективної та справедливої правової системи, здатної відповідати на запити сучасного суспільства.

Список використаних джерел:

1. Academic Journals and Conferences. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/5000/vnulpurn201683743.pdf> (дата звернення: 30.04.2025).

Актуальні питання конституційного права, муніципального права, адміністративного права і процесу, фінансового права, інформаційного права, організації та діяльності судових і правоохоронних органів

Обмеження права на пересування в умовах воєнного стану

*Атамась Мирослав Сергійович,
студент I курсу
другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

З початком повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну питання про обмеження прав людини, у тому числі й обмежень права на свободу пересування, набуло особливої актуальності.

Згідно із законодавством України, введення воєнного стану відбувається після затвердження Верховною Радою Указу Президента України про його введення на території всієї країни або в окремих її регіонах. Одним з ключових елементів цього Указу є докладний перелік конституційних прав і свобод громадян, тимчасово обмежених у зв'язку з введенням воєнного стану, із зазначенням терміну дії цих обмежень. Також визначаються тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням терміну їх дії [2].

Указ не деталізує конкретні права громадян, які можуть бути обмежені, а лише перелічує ті, що підлягають обмеженню. Важливою є норма Закону України «Про Державну прикордонну службу України», що дозволяє здійснювати контрольований пропуск осіб через кордон з метою національної безпеки, а рішення щодо пропуску приймає Голова Державної прикордонної служби. Крім того, Закон «Про правовий режим воєнного стану» надає військовому командуванню право встановлювати особливий режим в'їзду та виїзду, обмежувати свободу пересування та рух транспорту в умовах воєнного стану [1].

Також громадяни України мають право на безперешкодне повернення в Україну, що є важливим аспектом права на свободу пересування. Це означає, що жодні обставини не можуть обмежити їх в'їзд в Україну. Для реалізації цього права особи повинні мати відповідні документи, такі як паспорт для

виїзду за кордон, дипломатичний або службовий паспорт, посвідчення моряка чи члена екіпажу. Ті, хто втратив документи, можуть підтвердити свою особу через додаток «Дія». Однак, для повернення в Україну вони повинні надати належним чином оформлені документи, що створює додаткові труднощі та потребує подальшого правового регулювання [2].

Ще одним із важливих аспектів є право на вільне пересування для внутрішньо переміщених осіб (ВПО), яке мають ті, хто був змушений залишити свої домівки або постійне місце проживання через військові конфлікти, масове насильство, порушення прав людини, природні або техногенні катастрофи, але не перетнув міжнародно визнані кордони. Важливо підкреслити, що цей перелік причин не є вичерпним, і мотивація для покидання місця проживання може бути різноманітною, часто поєднуючи кілька факторів.

Незважаючи на обставини, що призвели до переміщення, важливо підкреслити, що всі внутрішньо переміщені особи (ВПО) мають право на захист і підтримку з боку держави, оскільки вони є її громадянами і користуються повним набором економічних, соціальних, культурних, громадянських та політичних прав (які не є вичерпними). ВПО мають право на фізичну безпеку, матеріальну допомогу (продовольчу, медичну тощо), свободу пересування та проживання, а також повинні мати всі необхідні документи, що підтверджують їх громадянство. Відповідно, органи національної влади зобов'язані надавати достатню допомогу та забезпечувати рівне ставлення до всіх ВПО, без будь-якої дискримінації, незалежно від причин їх переміщення [1].

Повномасштабне вторгнення також підкреслило, що порушення права на свободу пересування може бути кваліфіковане як злочин проти людяності відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС). Це питання стало актуальним 17 березня 2023 року, коли МКС видав ордери на арешт В. Путіна та М. Львової-Белової за незаконну депортацію українських дітей. Незаконна депортація, або примусове переміщення, означає вивезення осіб з території, на якій вони мають законне право перебувати, без підстав, що допускаються міжнародним правом.

Примусове переміщення українських громадян з тимчасово окупованих територій є незаконною діяльністю окупаційних сил. Місцевих мешканців, переважно жінок і дітей, спочатку вивозили до фільтраційних таборів, де поділяли їх на «благонадійних» і «неблагонадійних». Після цього їх переміщували до віддалених міст РФ. Окупанти перевіряли мобільні телефони, забирали паспорти і видавали замість них документи, які обмежували свободу пересування на два роки.

Ці дії порушують міжнародне гуманітарне право, зокрема статтю 49 Четвертої Женевської конвенції 1949 року та статтю 85 Додаткового протоколу I до Конвенції 1977 року, які забороняють примусове переселення або депортацію осіб з окупованих територій. Такі дії можуть бути класифіковані як злочини проти людяності або військові злочини відповідно до Римського статуту. Примусове переселення також суперечить правам, гарантованим Європейською конвенцією з прав людини, зокрема праву на свободу

пересування та захисту від нелюдського поводження. Особи, чиї права були порушені, мають право звертатися до Європейського суду з прав людини [2].

Отже, право на свободу пересування є складним особливо в умовах воєнного стану, не може обійтися без використання адміністративних процедур, зокрема контролю на кордоні. Адміністративно-правові обмеження під час дії воєнного стану сприяють забезпеченню законності в діяльності органів публічного управління. Вони запроваджуються в обсязі, необхідному для підтримання правового режиму воєнного стану, і становлять основу для запобігання правопорушенням серед усіх учасників адміністративно-правових відносин у цей період.

Список використаних джерел:

1. Малеш П.В. Право на свободу пересування в умовах війни. *Науковий вісник. Ужгородського національного університету*. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/52-2.pdf>

2. Марущак А.В. Обмеження права на пересування в умовах військового стану: практика України. *Юридичний вісник. Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія»*. Чернівці. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2022/8.pdf

Науковий керівник:

*Обрусна Світлана Юріївна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Розвиток електронного врядування в Україні: теоретичні та практичні аспекти

Безверхий Владислав Володимирович,
*студент 1 курсу
другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

На сучасному етапі розвитку України чітко прослідковується курс на реалізацію концепції «цифрової держави», важливим елементом якої є використання інформаційно-комунікаційних технологій в публічній сфері суспільних відносин при здійсненні електронного урядування. Євроінтеграційні прагнення нашої держави стимулюють подальшу розбудову транспарентності публічного управління, що має стати однією з пріоритетних цілей державної політики. У цьому контексті важливого значення набуває активізація наукових досліджень з питань становлення та розвитку електронного урядування, виявлення проблемних питань та можливих шляхів їх розв'язання. В межах цієї роботи спробуємо охопити частину з них.

Поняття «електронне урядування» розглядається досить по-різному. Так, на думку Т. Куруса електронне урядування є комплексним політико-правовим явищем, що використовує інформаційно-комунікаційні технології для вдосконалення взаємодії держави з громадянами та бізнесом [1, с. 73]. При цьому UNESCO визначає його як використання ІКТ публічним сектором задля поліпшення обміну інформацією і поставки послуг урядом, надихання громадян брати участь у прийнятті рішень, а також зробити діяльність уряду прозорою, ефективною і підзвітною [2, с. 30]. Певну ясність вносить дефініція, яка закріплена в Концепції розвитку електронного урядування в Україні, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 № 649-р. У зазначеному правовому акті електронне урядування розглядається як форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [3].

Серед основних сфер електронного урядування в Україні, до яких традиційно відносять е-уряд, е-державу, е-суд, е-парламент, е-медицину, е-культуру тощо, головною виступає електронний уряд (е-уряд). В попередній Концепції розвитку електронного урядування в Україні, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. № 2250-р. електронний уряд розглядався як єдина інфраструктура міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади й органів місцевого самоврядування між собою та громадянами й суб'єктами

господарювання [4]. На наш погляд, більш вдалим є визначення, яке дає Н. Бакуха. Він розуміє е-уряд як сучасну концепцію, що орієнтована на впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у систему державного управління для підвищення ефективності, прозорості та зручності взаємодії між урядом, громадянами та бізнесом [5, с. 893].

Загалом можна виділити три ключові етапи правового регулювання впровадження е-урядування в Україні, що беруть свій початок з 2002 року, а саме з видання Указу Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» від 01.08.2002 р. № 683/2002 [6].

Перший етап формування вітчизняного електронного урядування охоплює 2002-2009 роки. В цей період приймалися нормативні акти, що були спрямовані на забезпечення гарантій доступу громадян до інформації органів публічної влади та закріплюється статус електронного документа [1, с. 76].

На другому етапі, що датується 2010–2019 роками, прийнято ряд нормативних актів, які забезпечують стратегію е-урядування шляхом розширення доступу до публічної інформації та адміністративних послуг. Зокрема, у 2010 році Кабінет Міністрів України схвалив вже згадану раніше Концепцію [4], де вперше закріплено поняття е-уряду, напрями та засоби розв’язання проблем, що пов’язані із його впровадженням у межах 2011–2015 років. У 2017 році Кабінет Міністрів України схвалив наступну Концепцію [3], реалізація якої була спрямована на підтримку координації та співпраці органів державної влади та місцевого самоврядування з метою досягнення необхідного рівня ефективності та результативності е-урядування, розвиток ідеї реформування державного управління та децентралізації на основі широкого застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій по всій країні. Також цей етап характеризується зростанням взаємодії між суб’єктами суспільних відносин в області е-урядування, розвитком відповідної інфраструктури (зокрема, початком повноцінної роботи ЦНАП в Україні), а також активним використанням загальнодоступних державних реєстрів і програмних комплексів, на основі яких здійснювалась подібна взаємодія [1, с. 77-80].

Третій етап, який розпочався у 2019 році і діє до цього часу, відзначається активізацією впровадження е-урядування. Ключовим аспектом подібної інтенсифікації розвитку можемо вважати створення Міністерства цифрової трансформації України, яке стало головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики, зокрема у сферах електронного урядування та електронної демократії [7].

Наразі ж, враховуючи збройну агресію РФ проти України, сфера е-урядування намагається адаптуватися до нових викликів та вимог воєнного часу, характеризується повноцінним запровадженням великої кількості електронних реєстрів та програмних комплексів в означеній галузі.

Не менш важливим питанням для нашого дослідження є загрози із якими зіштовхуються на практиці ініціативи електронного урядування. Умовно ми

поділимо їх на два різновиди: проблеми об'єктивного характеру та проблеми суб'єктивного характеру. До першого виду слід віднести загрози, що стосуються безпеки даних, зокрема запобігання несанкціонованому доступу або крадіжці. Так, оскільки е-урядування централізує оцифровані бази даних у взаємопов'язаних системах, збільшуються відповідні ризики, попри існуючі засоби контролю доступу. Проблемою суб'єктивного характеру є скептицизм і небажання серед державних службовців, з яким стикаються органи влади та адміністративні структури. Через побоювання з приводу збереження робочих місць або незнання технологій, державні службовці, які звикли до звичних робочих процесів, можуть чинити опір впровадженню е-урядування [8, с. 80-82].

Подолання або принаймні зменшення негативного впливу на розвиток електронного урядування окреслених проблем убачається в наступному. Так, щодо ризиків кібербезпеки необхідним є прийняття з боку держави комплексних стратегій, які включатимуть надійні протоколи кібербезпеки, постійний аудит систем і регулярне навчання співробітників. У другому ж питанні варто зосередитись на розвитку культури інновацій і забезпечення належного навчання державних службовців, що знизить побоювання та сприятиме поступовому входженню е-урядування до бюрократичних структур [8, с. 80-82].

Незважаючи на існування проблемних питань, електронне урядування має також позитивні тенденції. До них можна віднести наступні: удосконалення електронних платежів та інтернет-банкінгу, що сприятиме оплаті адміністративних електронних послуг; розвиток системи електронних порталів органів публічної влади; розвиток інституту електронних петицій; узгодження нормативно-правової основи процесу електронної ідентифікації користувачів системи е-урядування; тестування спец-порталів із надання адміністративних та інформаційних онлайн-послуг тощо [1, с. 84].

Таким чином, проведене дослідження теоретичних і практичних аспектів розвитку електронного урядування в Україні дало змогу: по-перше, визначити сутність та складові елементи е-урядування, головним з яких виступає електронний уряд (е-уряд); по-друге, виділити три ключові етапи правового регулювання впровадження е-урядування в Україні; по-третє, виявити проблеми об'єктивного та суб'єктивного характеру, із якими зіштовхуються на практиці ініціативи електронного урядування та вказати на можливі шляхи їх подолання; по-четверте, вказати на позитивні тенденції розвитку електронного урядування в Україні. Широке використання інформаційно-комунікаційних технологій в публічно-правовій сфері відносин держави з громадянами є важливим фактором формування нового типу «цифрової держави», орієнтованої на задоволення потреб громадян.

Список використаних джерел:

1. Курус Т. Нормативно-правове регулювання електронного урядування в Україні. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2024. № 19. С. 73-92.
2. Погребняк І. Є. Електронний уряд (e-government) і електронне урядування (e-governance): поняття та принципи функціонування. *Право та інновації*. 2014. №. 3. С. 26–35.

3. Концепція розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 № 649-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80> (дата звернення: 29.11.2024).

4. Концепція розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 № 2250-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-p#Text> (дата звернення: 29.11.2024).

5. Бакуха Н. Поточний стан і виклики впровадження електронного уряду в Україні. *Наука і техніка сьогодні*. 2024. № 8(36). С. 893-901.

6. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади : Указ Президента України від 01.08.2002 № 683/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/683/2002#Text> (дата звернення: 29.11.2024).

7. Питання Міністерства цифрової трансформації : Постанова Каб. Міністрів України від 18.09.2019 № 856 : станом на 1 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-p#Text> (дата звернення: 29.11.2024).

8. Чуба Н. В. Розбудова електронного урядування: загрози та виклики. *Публічне урядування*. 2024. (2 (39)). С. 78-84.

Науковий керівник:
Обрусна Світлана Юріївна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Декларування доходів державними службовцями

*Гегельська Діана Віталіївна,
студентка 1 курсу, ОС магістр
спеціальності 081 «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Постановка проблеми. У демократичному суспільстві прозорість та підзвітність публічної влади є ключовими принципами ефективного управління. Одним із важливих інструментів забезпечення прозорості є обов'язкове декларування доходів державними службовцями. Це дозволяє громадськості здійснювати контроль за рівнем доходів посадовців, виявляти потенційні конфлікти інтересів, запобігати корупції та зловживанням владою.

Мета дослідження полягає у виявленні недоліків чинної системи декларування, аналізі її впливу на прозорість і підзвітність державної влади, а також у розробці рекомендацій щодо підвищення ефективності механізмів контролю за доходами посадовців з метою запобігання корупції та посилення довіри громадян до державних інституцій.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до абз. 6 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р. № 1700-VII, слідує, що корупція – використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей. Відповідно до п.п. “в” п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону, слідує, що суб'єктами на яких поширюється дія цього Закону, є особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування [1].

Декларація про доходи державних посадових осіб – це щорічна декларація, яку подають державні службовці та інші посадові особи відповідно до законодавства України а саме: Закону України «Про державну службу», Закону України «Про запобігання корупції» та Конституції України.

Подання та оприлюднення декларацій в Україні регулюється Законом України «Про запобігання корупції».

До 2016 року державні службовці подавали декларації у паперовому вигляді. Їх потрібно було заповнювати від руки. Сканкопії заповнених декларацій, мали бути розміщені на сайті державного органу, в якому працює декларант, або ж декларації потрібно було опублікувати в газеті. Будь-хто, міг ознайомитись з деклараціями, але лише за наявності письмового звернення до

відповідного органу. Звернення відповідні органи розглядали протягом 5 робочих днів.

У серпні 2016 року вперше запрацював електронний реєстр декларацій державних службовців. До 30 жовтня 2016 року державні службовці мали зареєструвати та подати свої декларації про доходи, це була перша хвиля декларування. Станом на 30 жовтня 2016 року, коли завершилась перша хвиля декларування, загалом було зареєстровано 114 244 документа [2].

Відповідно до абз. 14 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», слідує, що спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції - органи прокуратури, Національної поліції, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції [1].

З початком повномасштабного вторгнення росії на територію України Верховна Рада України 12 травня 2022 року прийняла закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» № 2259-IX, серед яких, було і внесення змін до Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» № 2259-IX, згідно якого було запропоновано ч. 6 ст. 10 ЗУ «Про правовий режим воєнного стану» викласти в наступній редакції, з якої слідує, що особа, яка претендує на зайняття політичної посади, посади державної служби, посади в органах місцевого самоврядування, посади керівника суб'єкта господарювання державного сектору економіки, посади керівника комунального підприємства, установи, організації, у період дії воєнного стану не подає декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, передбачену Законом України «Про запобігання корупції», та документ про підтвердження рівня володіння державною мовою відповідно до Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [3].

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану» від 20.09.2023 р. № 3383-XI, згідно якого внесено зміни до ст. 10 ЗУ «Про правовий режим воєнного стану», було запропоновано ч. 8 ст. 10 доповнити абзацом згідно якого, особи, призначені на посади у період дії воєнного стану, для забезпечення проведення спеціальної перевірки, передбаченої Законом України «Про запобігання корупції», а також перевірки, передбаченої Законом України «Про очищення влади», подають документи, передбачені частиною другою статті 57 Закону України «Про запобігання корупції», не пізніше 31 січня 2024 року, у разі якщо такі декларації та/або документи не були подані ними раніше, або протягом 90 календарних днів з дня припинення обставин, визначених абзацами другим і третім частини восьмої цієї статті [4].

НАЗК надали роз'яснення щодо декларування державними службовцями своїх доходів та що має бути задекларовано. НАЗК зазначили, що грошові

пороги для декларування за 2024 рік базуються на прожитковому мінімумі. Більшість порогів для декларування розраховуються на основі прожиткового мінімуму (ПМ) для працездатних осіб у звітному році. Наприклад, поріг для декларування подарунків становить 5 ПМ, фінансових зобов'язань та істотних видатків – 50 ПМ, цінного рухомого майна – 100 ПМ. Для декларацій за 2024 рік один прожитковий мінімум дорівнює 3 028 грн. У 2025 р. прожитковий мінімум залишився на рівні 2024 р. Програми «Зимова єПідтримка» та «Національний кешбек» декларуються як доходи, щодо облігацій внутрішньої державної позики, декларуються окремо за видами доходів. Соціальні виплати тобто допомога у зв'язку з вагітністю, народженням дитини, безробіттям, тощо, також підлягає декларуванню [5].

Таким чином, проблема декларування доходів державними службовцями полягає не лише у формальному виконанні законодавчих вимог, а й у необхідності забезпечення реальної прозорості, відкритості та ефективного контролю за доходами та витратами посадових осіб. Розв'язання цієї проблеми потребує комплексного підходу на рівні нормативної бази, технічної реалізації, а також суспільної участі та контролю. Однак, незважаючи на запровадження механізмів електронного декларування в Україні, все ще існує низка проблем, що знижують ефективність цього інструменту. Серед них – неповнота або недостовірність поданих даних, формальний підхід до перевірки декларацій, недостатній рівень автоматизації аналітики, слабка відповідальність за порушення декларування та складність доступу до публічної інформації для громадян. Це породжує суспільну недовіру до органів державної влади та гальмує процес побудови ефективної антикорупційної політики.

Список використаних джерел:

1. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014р. № 1700-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n26>
2. Генпрокурор розповів, як перевірятимуть е-декларації. Електронний ресурс URL: https://web.archive.org/web/20161108134546/http://dt.ua/POLITICS/genprokuror-rozpoviv-yak-pereviryatimut-e-deklaraciyi-223357_.html
3. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану : Закон України від 12.05.2022р. № 2259-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text>
4. Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану : Закон України від 20.09.2023 р. № 3383-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3384-20#Text>
5. Офіційний веб-сайт НАЗК. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/roz-yasnennya-ta-reyestry/>

Науковий керівник:

*Шаповал Таїсія Борисівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

**Свобода вираження поглядів
в умовах дії правового режиму воєнного стану:
баланс між національною безпекою та правами людини**

*Дейнеко Анюта Володимирівна,
студентка 4 курсу спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Одним із найголовніших прав кожної людини і громадянина, підґрунтям становлення демократичного правового режиму в державі є право на свободу вираження поглядів, прояв якого полягає в можливості вільно, безперешкодно висловлювати особисті погляди та переконання з приводу тих чи інших питань, у тому числі й суспільно важливих. Будучи за своєю суттю природним правом людини, свобода вираження поглядів характеризується невід'ємним, невідчужуваним характером, а також незалежністю від волі держави.

Утім попри такі ознаки, право на свободу вираження поглядів не відноситься до абсолютних, оскільки у встановлених законом випадках воно може бути обмежене. Найпоширенішою підставою, за якої вказане право підлягає обмеженню є запровадження в державі воєнного стану або оголошення стану війни.

З огляду на те, що на сьогоднішній день Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. [1] в Україні запроваджено правовий режим воєнного стану, дослідження права на свободу вираження поглядів є вкрай актуальною та важливою темою, оскільки сприяє виявити проблемні аспекти реалізації цього права. Водночас під час обмеження права на свободу вираження поглядів встановлення балансу між національною безпекою та правами людини є одним із головних завдань держави, що прямо впливає з положень Конституції України, законів України, низки міжнародних документів та практики ЄСПЛ.

Метою роботи є аналіз права на свободу вираження поглядів, а саме правового регулювання на національному та міжнародному рівнях, особливостей реалізації та обмежень цього права в умовах воєнного стану.

Важливим є розуміння співвідношення понять «погляди» і «переконання», адже саме вони визначають зміст та межі права на свободу вираження. Поняття «погляди» та «переконання» мають тісний зв'язок, але відрізняються за своєю сутністю. Погляди є ширшим поняттям, що включає різні уявлення, судження та оцінки, які людина формує під впливом суспільних, культурних і особистих чинників. Натомість переконання є стійкою системою поглядів, яка визначає поведінку людини та її світогляд. Відповідно до праць Г. Гегеля «Феноменологія духу» 1807 р. і М. Вебера «Господарство і суспільство» 1922 р., переконання ґрунтуються на глибокому осмисленні та внутрішньому прийнятті певних ідей, тоді як

погляди можуть бути більш мінливими та ситуативними. У контексті права на свободу вираження, держава зобов'язана гарантувати можливість відкритого обговорення поглядів і переконань, сприяючи розвитку плюралізму думок у суспільстві.

Свобода вираження поглядів як основоположне право людини і громадянина на національному рівні в першу чергу гарантована нормативно-правовим актом найвищої юридичної сили – Конституцією України, яка у свою чергу закріплює низку статей, спрямованих на реалізацію цього права. Безпосередньо право на свободу вираження поглядів передбачене ч. 1 ст. 34 Конституції відповідно до якої «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань». Водночас Основним Законом проголошені й інші важливі положення, які є гарантіями свободи вираження поглядів. Це, зокрема ст. ст. 1, 3, 8, 15 (політичний, економічний та ідеологічний плюралізм, а також заборона цензури); ст. 21 (права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними), ст. 22 (конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані) тощо [2].

Серед спеціальних законів, які встановлюють право на свободу вираження поглядів варто назвати Закон України «Про медіа», згідно ст. 4 якого «діяльність у сфері медіа ґрунтується на принципах свободи вираження поглядів і переконань» [3], а також Закон України «Про інформацію», ст. 2 якого передбачає, що до основних принципів інформаційних відносин у тому числі відноситься свобода вираження поглядів і переконань [4].

Як бачимо, нами наведено три основні, але не єдині національні законодавчі акти, які гарантують право на свободу вираження поглядів, що передбачає його вільну реалізацію кожною людиною і громадянином на території України.

У свою чергу розглянуті закони передбачають й умови, за яких вказане право підлягає обмеженню. Так, частиною третьою ст. 34 Конституції України унормовано, що «здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя». Окрім того, виходячи зі змісту частини другої ст. 64 Конституції право на свободу вираження поглядів і переконань може бути обмежене в умовах воєнного або надзвичайного стану [2]. Аналогічні обмеження права на свободу вираження поглядів, встановлені й положеннями Законів України «Про медіа» та «Про інформацію», що підкреслює їх відповідність Конституції України та унеможливлює обмежувати вказане право в інших випадках.

Вкрай важливою постає необхідність наголосити на Законі України «Про правовий режим воєнного стану». Положення ст. 1 Закону, яке встановлює визначення поняття «воєнний стан», вказує, що у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її

територіальній цілісності, який, зокрема, передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Цим Законом зокрема передбачено регулювання у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, роботи поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій, телерадіоцентрів, установ, організацій і закладів культури та медіа, що в тому числі передбачає унеможливлення поширення поглядів, які носитимуть провокативний характер та міститимуть ворожі переконання, що є недопустимим в умовах воєнного стану [5]. Водночас слід зазначити, що обмеження цього права не означає його повну заборону, а реалізація свободи вираження поглядів має здійснюватись в певних межах.

У цьому контексті постає необхідність звернутися до положень Кримінального кодексу України (далі – КК України), якими передбачено притягнення до кримінальної відповідальності за вираження поглядів, що суперечать Конституції та законам України особливо в умовах воєнного стану. Так, публічні заклики: до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій (ч. 2 ст. 109); з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій (ч. 1 ст. 110); до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів (ст. 436); колабораційна діяльність (ст. 111-1); виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікація її учасників (ст. 436-2) [6] є протиправними умисними діями, які є неприпустимими та потребують негайного реагування з боку правоохоронних органів. Варто зазначити, що такі заклики та дії є вкрай поширеними в Інтернет-мережі, а також вчиняються зазвичай в сукупності, про що свідчить аналіз низки обвинувальних вироків національних судів, а саме: вирок Долинського районного суду Кіровоградської області від 13 березня 2025 р. [7], вирок Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 14 листопада 2024 р. [8], вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 28 жовтня 2024 р. [9], вирок Київського районного суду міста Одеси від 11 грудня 2023 р. [10], вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 12 вересня 2023 р. [11], вирок Соснівського районного суду м. Черкаси від 21 липня 2022 р. [12] та ін.

Окремо доцільним буде згадати рішення Конституційного Суду України від 16 липня 2019 року у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». У вказаному рішенні наведено, що «право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і

переконань не є абсолютним, а його здійснення може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам та в інших випадках, передбачених частиною третьою статті 34 Конституції України». Врешті-решт, Конституційний Суд України визнав таким, що відповідає Конституції України (є конституційним), Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [13].

Попри те, що це рішення ухвалене КСУ не в умовах воєнного стану, нині воно має важливе значення, оскільки повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну, яке стало причиною запровадження воєнного стану в Україні, вимагає здійснення таких заходів, які б перешкождали поширенню в суспільстві поглядів та встановленню ідеології, що за своєю суттю спрямовані на ускладнення внутрішньодержавної обстановки та посилення конфлікту. Саме функціонування цього закону, метою якого є недопущення повернення до тоталітарного минулого, на цей час є одним із засобів забезпечення національної та громадської безпеки, а тому обмеження громадянина у свободі вираження поглядів на заборонену цим законом тематику, є правомірним та вкрай необхідним явищем. Окрім того, ст. 436-1 КК України передбачено кримінальну відповідальність за виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів. Так, вироком Київського районного суду м. Одеси від 26 квітня 2024 р. ОСОБА_8 визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч.1 ст. 436-1 КК України. Як зазначив суд, основна небезпека цього злочину полягає саме у його публічності, а виготовлення символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, у т. ч. у вигляді сувенірної продукції, має вчинюватися саме з метою її поширення (або іншого розповсюдження) чи публічного використання для подальшої дестабілізації розвитку української нації, її історичної свідомості, демократичного розвитку України [14].

Таким чином, основними обмеженнями права на свободу вираження поглядів в умовах воєнного стану, які мають на сьогодні реальне застосування є: впровадження контролю за змістом і поширенням інформації; обмеження інтернет-провайдером доступу до інформаційно-пропагандистських ресурсів; регулювання роботи постачальників електронних комунікаційних мереж та/або послуг, поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій, телерадіоцентрів та інших підприємств, установ, організацій і закладів культури та засобів масової інформації, а також використання місцевих радіостанцій, телевізійних центрів та друкарень для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ і населення; заборона роботи приймально-передавальних радіостанцій особистого і колективного користування та передачу інформації через комп'ютерні мережі; вилучення у підприємств, установ і організацій

усіх форм власності, окремих громадян електронного комунікаційного обладнання, телевізійної, відео- і аудіоапаратури, комп'ютерів, а також у разі потреби інших технічних засобів зв'язку. Яскравим прикладом такого обмеження в Україні під час воєнного стану стало запровадження телемарафону «Єдині новини» – об'єднаного інформаційного мовлення, що замінило звичний формат незалежного телевізійного мовлення. Цей захід спрямований на централізований контроль за інформаційним простором та зменшення впливу дезінформації, що є важливим в умовах війни. Саме запровадження цього телемарафону суттєво обмежує можливість альтернативних поглядів та незалежної журналістики, тобто свободи вираження поглядів.

Поряд з вітчизняними законами, право на свободу вираження поглядів закріплене й низкою міжнародних правових актів, які є взірцями для кожної сучасної демократичної держави. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства, що передбачено ст. 9 Конституції України. Ба більше, такі договори мають вищу юридичну силу порівняно з національними законами, що передбачає їх першочергове застосування не лише при виникненні колізій норм права, а й загалом при регулюванні правовідносин та вирішенні справ судом.

Перш за все варто згадати Загальну декларацію прав людини 1948 р., яка хоч і відноситься до джерел «м'якого» права, оскільки носить рекомендаційний характер та не передбачає відповідальності держав за порушення її положень, проте саме вона стала першим у світі документом, який на міжнародному рівні закріпив права людини, а тому й нині посідає важливе місце серед юридичних гарантій, зокрема й щодо права людини на свободу вираження поглядів. Так, вже в тексті преамбули Декларації зазначено, що «створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей». Безпосереднє ж закріплення свободи вираження поглядів міститься в ст. 19 відповідно до якої кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення, яке, у свою чергу, включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів [15].

Наступним за хронологією міжнародним договором є Європейська конвенція з прав людини 1950 р. (далі – ЄКПЛ) та 16 протоколів до неї. Право на свободу вираження поглядів гарантоване ст. 10 ЄКПЛ. Положеннями цієї статті, передбачено, що, оскільки, здійснення цих свобод пов'язане з обов'язками і відповідальністю, свобода вираження поглядів «може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання

розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду» [16]. Свобода дотримуватися поглядів як складова частина права, передбаченого статтею 10 ЄКПЛ, надає праву особі мати власну позицію щодо того чи іншого питання, гарантує захист особи від приписування їй певної позиції на основі її попередніх висловлювань і негативних наслідків, які можуть виникнути з цього, а також забороняє примушувати особу розголошувати іншим свою позицію [17, с. 278].

Розглядаючи міжнародні акти, слід звернутися й до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. Статтею 19 Пакту проголошено право кожної людини безперешкодно дотримуватися своїх поглядів та вільно їх виражати, у тому числі в будь-який спосіб на свій вибір. Вказаною статтею встановлені й підстави для обмеження цього права, які ідентичні з тими, які були наведені вище [18]. Частиною IV Пакту передбачено створення Комітету ООН з прав людини як головного органу ООН, що здійснює захист прав людини. До компетенції Комітету ООН з прав людини належить розгляд двох видів повідомлень про порушення прав та свобод: ті, які надходять від держав-учасниць Пакту та індивідуальні скарги від громадян держав-учасниць, які нині виступають одним із найефективніших механізмів захисту прав у в сучасному міжнародному праві.

ЄКПЛ та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права закріплюють «право на дерогацію», тобто часткове обмеження у застосуванні певного закону або його заміна. Так, ст. 15 ЄКПЛ встановлює, що «під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом» [16]. У ст. 4 Пакту зазначено, що «під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження» [18]. Виходячи зі змісту цих статей, свобода вираження поглядів за наведених обставин може підлягати обмеженням. Щодо України, то вона використала право на дерогацію ще 28 лютого 2022 р., а 04 квітня 2024 р. подала останню на сьогодні уточнену заяву щодо відступу від окремих зобов'язань. У заявах передбачався відступ і від ст. 10 ЄКПЛ (свобода вираження поглядів).

Отже, нами розглянуто три міжнародних правових акти, які гарантують право на свободу вираження поглядів та які нині є провідними в системі юридичних гарантій. Крім того слід зазначити, що ЄКПЛ носить регіональний характер та поширюється лише на територію Європи, водночас Декларація 1948 р. та Пакт 1966 р., прийняті в рамках Організації

Об'єднаних Націй, мають універсальну просторову дію, а тому поширюються на всі держави світу. Утім міжнародних документів, які б проголошували свободу вираження поглядів нині на сьогоднішній день є набагато більше. Це, зокрема, подібні до ЄКПЛ регіональні договори Американська конвенція з прав людини 1969 р., Африканська хартія прав людини і народів 1981 р., а також універсальний документ Конвенція ООН про права дитини 1989 р., яка гарантує кожній дитині право на свободу вираження поглядів.

Необхідним завданням під час з'ясування змісту обмежень права на свободу вираження поглядів є аналіз практики Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), створення якого визначено розділом III ЄКПЛ. Так, прийняття Верховною Радою України Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», зобов'язує українські суди застосовувати положення ЄКПЛ та практику ЄСПЛ, які виступають основними міжнародно-правовими регуляторами відносин держави і людини.

Свобода вираження поглядів становить одну з суттєвих основ демократичного суспільства, одну з важливих умов його прогресу та розвитку кожної особистості. Згідно із ч. 2 ст. 10 ЄКПЛ, це стосується не лише «інформації» чи «ідей», які сприймаються прихильно або вважаються необразливими чи байдужими, але також і до тих, які ображають, шокують або тривожать: це те, що вимагає плюралізм, толерантність і дух відкритості, без якої не існує «демократичного суспільства». Як закріплено в ст. 10, воно супроводжується винятками, які, однак, вимагають вузького тлумачення, а необхідність його обмеження має бути переконливо доведена. Вказаної думки дійшов Суд у рішенні у справі «Національна молодіжна рада Молдови проти Республіки Молдова» 2024 р. та яка є важливою на сьогодні у контексті гарантування права на свободу вираження поглядів [19].

Встановлені в результаті практичної діяльності ЄСПЛ критерії обмеження свободи вираження поглядів підлягають застосуванню і в умовах воєнного стану, що має на меті усунути випадки неправомірних дій з боку уповноважених органів та посадових осіб. Так, втручання у право на свободу вираження поглядів має бути законним, необхідним у демократичному суспільстві та відповідати законній (легітимній) меті.

Законність як критерій обмеження прав означає, що правова норма має бути сформульована з достатнім ступенем точності, бути зрозумілою та чіткою, щоб дозволити громадянинам передбачити наслідки, які може спричинити конкретна дія (справи «Ротару проти Румунії» 2000 р., «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» 1979 р. та «Мелоун проти Сполученого Королівства» 1984 р.). Необхідність у демократичному суспільстві передбачає, що втручання у права має бути зумовлено «нагальною суспільною потребою», підстави обмеження були доречними та достатніми, вжиті заходи - пропорційними меті, а мета, була законною. При оцінці того, чи існує «нагальна суспільна потреба», здатна виправдати втручання у здійснення свободи вираження поглядів, необхідно ретельно розмежовувати факти

та оціночні судження. Якщо перші можуть бути доведені, то другі не можуть бути доведені як достовірні. Факт залишається фактом: навіть оціночне судження може виявитися надмірним, якщо воно повністю позбавлене фактичного підґрунтя (справа «Лефевр проти Франції» [20]). Загалом, «необхідність» втручання у здійснення свободи вираження поглядів має бути переконливо доведена. Слід визнати, що насамперед національні органи мають оцінити, чи існує така потреба, яка може виправдати таке втручання, і з цією метою вони користуються певною свободою розсуду. Проте свобода розсуду йде пліч-о-пліч з європейським наглядом, охоплюючи як закон, так і рішення, які його застосовують (справа «Белау проти Австрії» [21]). Щодо третього критерію, то відповідно до практики ЄСПЛ відповідність законній (легітимній) меті (національна безпека, територіальна цілісність або громадський порядок, запобігання заворушенням чи злочинам, охорона здоров'я населення, захист репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, підтримання авторитету і неупередженості правосуддя) проявляється в тому, що для того, щоб вважати втручання у право законним, спершу постає необхідність визначити наслідки, які можуть настати, якщо його не обмежувати.

Щодо застосування права на дерогацію цікавою є практика ЄСПЛ у справі «Шахін Алпай проти Туреччини» 2018 р. Так, після спроби військового перевороту в 2016 році Туреччина скористалася своїм правом на дерогацію. У межах цієї дерогації влада Туреччини провела масові арешти, включаючи журналістів, яких підозрювали у зв'язках з опозиційними групами. Шахін Алпай, як журналіст, відкрито критикував уряд у своїх статтях. Однак національний суд Туреччини визнав його публікації такими, що нібито пропагують тероризм. Це стало підставою для його арешту та тривалого ув'язнення. У рішенні ЄСПЛ зазначив, що дії влади Туреччини мали «охолюючий ефект» на свободу слова, адже переслідування журналістів залякує інших представників медіа та обмежує плюралізм думок. Суд підкреслив, що навіть у кризові часи заходи держави повинні відповідати принципам демократії. Таким чином, Суд визнав порушення ст. 10 ЄКПЛ, підкреслюючи, що арешт Алпая не був необхідним у демократичному суспільстві [22].

Висновки. Отже, право на свободу вираження поглядів є фундаментальним правом людини, що відіграє ключову роль у формуванні демократичного правового режиму. Воно є природним та невідчужуваним, що гарантує можливість кожному вільно виявляти свої погляди та переконання.

Українське законодавство містить достатньо механізмів для регулювання реалізації цього права, зокрема Конституцію України, закони «Про медіа» та «Про інформацію», а також положення Кримінального кодексу України, що передбачають відповідальність за протиправні дії в контексті вираження неправомірних поглядів. До міжнародно-правових гарантій слід віднести Загальну декларацію прав людини, Європейську конвенцію з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та ін.

Водночас право на свободу вираження поглядів не є абсолютним і може підлягати обмеженню, зокрема в умовах воєнного стану, що передбачено положеннями національного законодавства та міжнародних договорів. Важливу роль у визначенні меж реалізації свободи вираження поглядів відіграє практика Європейського суду з прав людини. Суд наголошує, що будь-які обмеження мають бути законними, необхідними в демократичному суспільстві та відповідати законній меті.

В умовах воєнного стану держава має знайти баланс між захистом національної безпеки та гарантуванням основних прав людини. Це вимагає чіткого законодавчого регулювання та контролю за дотриманням принципів правової держави. Важливо забезпечити ефективні механізми правового захисту в разі неправомірного обмеження права на свободу вираження поглядів, що є запорукою демократичного розвитку України та її інтеграції в європейський правовий простір.

Список використаних джерел:

1. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24.02.2022 р. №2102-IX. Дата оновлення: 18.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2119-20#Text> (Дата звернення: 25.03.2025).
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 25.03.2025).
3. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. №3269-IX. Дата оновлення: 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> (Дата звернення: 25.03.2025).
4. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. №2657-XII. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (Дата звернення: 25.03.2025).
5. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Дата оновлення: 08.02.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (Дата звернення: 25.03.2025).
6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. №2341-III. Дата оновлення: 01.02.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (Дата звернення: 25.03.2025).
7. Вирок Долинського районного суду Кіровоградської області від 13 березня 2025 р., судова справа № 388/270/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125799144> (Дата звернення: 26.03.2025).
8. Вирок Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 14 листопада 2024 р., судова справа № 185/1772/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123021682> (Дата звернення: 26.03.2025).
9. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 28 жовтня 2024 р., судова справа № 761/29447/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124155135> (Дата звернення: 26.03.2025).
10. Вирок Київського районного суду міста Одеси від 11 грудня 2023 р., судова справа № 947/29680/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115536984> (Дата звернення: 26.03.2025).
11. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 12 вересня 2023 р., судова справа № 686/18993/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113624865> (Дата звернення: 26.03.2025).

12. Вирок Соснівського районного суду м. Черкаси від 21 липня 2022 р., судова справа № 711/2410/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105374765> (Дата звернення: 26.03.2025).

13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 16 липня 2019 р., справа №1-24/2018(1919/17). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text> (Дата звернення: 28.03.2025).

14. Вирок Київського районного суду м. Одеси від 26 квітня 2024 р., судова справа № 947/28255/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118675801> (Дата звернення: 28.03.2025).

15. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?lang=uk#Text (Дата звернення: 01.04.2025).

16. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (Дата звернення: 01.04.2025).

17. Білоусов Є. Кахнова М. Застосування статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у практиці Європейського Суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. С. 276-282.

18. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. Дата оновлення: 19.10.1973. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (Дата звернення: 03.04.2025).

19. Рішення ЄСПЛ у справі «Національна молодіжна рада Молдови проти Республіки Молдова» від 25 вересня 2024 р. за заявою № 15379/13. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-234411%22%5D%7D> (Дата звернення: 03.04.2025).

20. Рішення ЄСПЛ у справі «Лефевр проти Франції» від 29 листопада 2024 р. за заявою № 12767/21. URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-235472%22%5D%7D> (Дата звернення: 04.04.2025).

21. Рішення ЄСПЛ у справі «Белау проти Австрії» від 27 листопада 2024 р. за заявою № 20007/22. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-235470%22%5D%7D> (Дата звернення: 01.04.2025).

22. Рішення ЄСПЛ у справі «Шахін Алпай проти Туреччини» від 20 березня 2018 р. за заявою № 16538/17. URL: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/wp-content/uploads/2018/04/%C5%9EАН%C4%B0N-ALPAY-v.-TURKEY.html> (Дата звернення: 04.04.2025).

Науковий керівник:

Джолос Сергій Вадимович,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

Актуальні питання інформаційного права в Україні, перспективи його розвитку та виокремлення

Деркач Денис Володимирович
Національний університет «Острозька академія»

На сьогоднішній день, у зв'язку із стрімким зростанням ролі цифрових технологій у суспільстві, відбувається суттєва зміна встановленого порядку правового-регулювання відносин у сфері обігу інформації.

Згідно п.3 ч.1 ст.1 Закону України «Про інформацію» визначено, що інформація являє собою будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [1].

Таким чином, поняття інформації не включає у себе лише конкретні відомості отримані в усному вигляді від кого-небудь, а й дані, які можуть зберігатися на різних видах носіїв, в тому числі і електронних.

Накопичення інформаційного потенціалу, розвиток суспільного інтелекту, розширення кола знань, удосконалення інформаційних технологій та комунікацій свідчать про перехід людства від індустріального до інформаційного суспільства. В основі концепції інформаційного суспільства лежить теза про те, що революційні зміни в нагромадженні, обробці та використанні інформації і знань будуть певним чином впливати на всі аспекти соціального життя, стануть основним чинником суспільного розвитку [2, с.18].

З відповідним твердження неможливо не погодитися, оскільки у сучасному суспільстві інформація являє собою ключовий ресурс знань, що є одним із головних продуктивних переваг у суспільстві.

Водночас, задля запобігання неправомірному використанню такого ресурсу, держави намагаються впроваджувати певні законодавчі акти задля правового-регулювання відносин, що впливають із використанням інформації. Однак, попри намагання постійного врегулювання таких відносин, існує низка проблем пов'язаних із розвитком цифрових технологій (цифрового середовища) у якому використання особистої та різних інших видів інформації щодня здійснюється мільйонами громадян.

З огляду на зазначене, необхідно розглянути ключові аспекти інформаційного права як права, що здійснює правове-регулювання інформації, а також похідних ланок даної галузі, які інтенсивно розвиваються та можливо потребують виокремлення від основної галузі.

Перш за все, необхідно визначити, що собою являє інформаційне право. Інформаційне право – це комплексна галузь права, яка регулює суспільні відносини, що виникають з приводу збирання, зберігання, накопичення, обробки, використання і поширення інформації щодо різних сфер життя і діяльності суспільства, яка має спеціальний предмет – суспільні інформаційні відносини [2, с.20].

Аналіз правового регулювання інформаційних відносин в Україні та в міжнародній практиці дозволяє доктринально визначити низку основоположних методологічних, принципівих засад інформаційного права:

- основний об’єкт регулювання – суспільні інформаційні відносини;
- основний предмет суспільних відносин – інформація (відомості, дані, знання, інформаційні ресурси, таємниця, інформаційні технології тощо) [3, ст.19].

Таким чином, інформаційне право являє собою комплексну галузь, яка охоплює правовідносини в інформаційній сфері та здійснює охорону й захист інформаційних ресурсів.

Необхідно зауважити, що найбільш тісно інформаційне право пов’язане з конституційним правом, оскільки конституційне право як провідна галузь права закріплює основні права та свободи особи, зокрема права і свободи в інформаційній сфері. Частина 1 статті 34 Основного Закону передбачає право громадян на свободу думки і слова, а ч. 2 ст. 34 – право вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію будь-яким законним шляхом [2, с.22].

Інформаційне право активно використовує методи адміністративного права, насамперед – за регулювання відносин, що виникають при здійсненні органами державної влади і місцевого самоврядування обов’язків у галузі масової інформації, з формування інформаційних ресурсів і видачу інформації широкому колу споживачів [2, с.22].

Інформаційно-правові норми проникають у всі галузі права за регулювання відносин, що виникають у створенні, перетворенні та споживанні інформації. Це пояснюється тим, що інформація є невіддільною складовою діяльності людини, а тому правові відносини зі створення, перетворення та споживання інформації у різних галузях діяльності охоплюються закономірностями правового регулювання інформаційного права [2, с.22].

Суттєвий зв’язок простежується з цивільним і кримінальним правом. Закон України «Про інформацію» у ч. 1 ст. 27 встановлює, що порушення законодавства України про інформацію тягне дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законами України [2, с.22].

Таким чином, впровадження такої важливої галуззі як інформаційне право було очевидно вагомим рішенням зі сторін держав, оскільки інформація завжди мала статус важливого ресурсу який постійно збирався, оброблявся, зберігався та поширювався, а інформаційне право стало ключовим елементом правового регулювання даного питання.

Крім того, Яцюк Т.С. у своїй роботі вказав, що в юридичній науці за існування концепції про інформаційне право як комплексної галузі питання про її самостійність на сьогодні все ще залишається дискусійним. Існує також декілька концептуальних підходів до формування змісту інформаційного права. Тривалий час теоретичною дискусійною проблемою є питання про визначення правового статусу комплексу законодавчих та інших нормативно-правових актів, окремих норм, що регулюють інформаційні відносини, його місця в правовій системі. При цьому Інтерес до відповідних питань виявляли і виявляють не тільки юристи, а й спеціалісти інших професійних напрямів – економісти, представники прикладних наук [4, ст.89].

Разом з тим, як мною уже зазначалося, в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та зростання ролі інформаційно-комунікаційних систем у суспільстві, вже кілька років спостерігається виокремлення з такої галузі як інформаційне право нової самостійної галузі – ІТ-права.

На мою думку, відповідні обставини беруть своє відображення з того, що традиційна галузь інформаційного права неспроможна адаптуватися до стрімких нововведень яке спричиняється згаданим вище розвитком.

Говорячи про інформацію, варто зазначити, що саме вона, а точніше те коло суспільних відносин, яке виникає стосовно неї, складає предмет вивчення інформаційного права та ІТ-права [5, ст.3].

При цьому, в українському просторі більшість науковців та професорів не хочуть визнавати ІТ-право як самостійну галузь, а лише прирівнюють її як до окремого інститут інформаційного права.

До прикладу професор Міхайліна Т.В. вважає, що інформаційне право за своєю суттю є ширшим поняттям, ніж ІТ-право та безперечно включає його, проте, зважаючи на специфіку середовища, у якому виникають відповідні правовідносини, та суб'єкт, який здійснює різного роду операції з інформацією, доцільніше було б відокремлювати його в окремий інститут першого. Професор вважає, що співвідношення інформаційного права та ІТ-права зводиться до того, що перше є галуззю, а друге – інститутом [5, ст.4].

Схожої думки притримується доктор юридичних наук Сімсон О. Е., на погляд якої різниця між інформаційним та ІТ-правом не є суто термінологічним різночитанням, вона стосується змісту відносин, що регулюється. Інформаційне право є більш широким поняттям за сферою правового регулювання. Воно включає відносини, об'єктом яких є інформація в будь-якому вигляді [6, с.182].

На моє переконання, відповідні твердження заслуговують на увагу, однак необхідно врахувати, що ІТ-право це міждисциплінарне явище, яке стрімко розвивається.

Разом з тим, професор Яворська О. С. вказує, що ІТ право (право інформаційних технологій) – це насамперед особливе функціонування правових норм реального світу у цифровому середовищі [7, с.14].

Так, у підручнику *Introduction to Information Technology Law* зазначається, що право інформаційних технологій охоплює широкий і різноманітний спектр. Відповідне поняття знайшло своє відображення у побудові зазначеного підручника, який включає у ІТ-право:

- 1) Право інтелектуальної власності;
- 2) Договори у сфері інформаційних технологій (і розглядає договори на написання програмного забезпечення, придбання готового програмного забезпечення, програмного забезпечення з відкритим вихідним кодом, договори на розробку веб-сайтів, аутсорсингові договори та договори на поставку обладнання);
- 3) Електронні контракти та делікти;
- 4) Злочини у сфері інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема шахрайство, несанкціонований доступ («хакерство») та пов'язані з ним злочини, а також заподіяння шкоди комп'ютерним програмам або даним, наприклад,

шляхом зловмисного розповсюдження комп'ютерних вірусів або навмисного стирання програм чи даних;

5) Захист даних і право на свободу інформації;

6) Будь-які інші питання пов'язані з використанням інформаційно-комунікаційних технологій [8, с.18]

Тим самим, можна констатувати, що інформаційне право та ІТ-право за своїм змістом справді подібні одна до одної. Проте необхідно визнати, що ІТ-право на відмінну від інформаційного права охоплює різні сфери регулювання, що включає збирання, оброблення, зберігання та поширення різних видів інформації у цифровому середовищі.

На підтвердження зазначеного, слушним буде твердження згаданої вже Сімсон О. Е., яка зазначила, що відмінністю інформаційного права по відношенню до ІТ-права є потужний пласт публічно-правових відносин, таких як система управління інформацією в державі, цензура, доступ до публічної інформації, електронне управління або е-врядування та система електронних публічних сервісів (адміністративних послуг), електронна участь та електронні вибори, захист інформації у кіберпросторі та боротьба з кіберзлочинами, кібербезпека загалом, тощо [6, с.183].

Враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що інформаційне право як окрема галузь має належну законодавчу базу та практику застосування. При цьому, юридична доктрина сприймає ІТ-право (право інформаційних технологій) як окремий інститут інформаційного права, однак, на мою думку, у сучасних умовах слід розглянути можливість виділення даного права в окрему галузь, оскільки воно розвивається та трансформується, а його сфера регулювання є відмінна в окремих випадках правовідносин.

Список використаних джерел:

1. Про інформацію: Закону України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. Відомості Верховної Ради України. Редакція Закону від 15.11.2024 р. ст.650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (Дата звернення: 30.04.2025 р.)

2. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Ярема О. Г. *Інформаційне право України : навч. посібник*. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с. URL: <https://dSPACE.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4844/1/InformPravoUKR.pdf>

3. Міністерство внутрішніх справ України. *Актуальні питання інформаційного права: навч. посібник*. Київ: Національна академія внутрішніх справ, кафедра Інформаційних технологій та кібербезпеки. 2024. 259 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/366ad23a-245c-4e54-bb23-61b6aaa46d65/content>

4. Яцюк Т.С. Теоретико-правові засади інформаційного права в системі права України. Матеріали конференцій МЦНД. Черкаси. 2022. 88-90 с. URL: <file:///C:/Users/hp/Downloads/8.pdf>

5. Михайліна Т. В., Мазур Я. В. ІТ право у системі права: дискусійні моменти сучасності. *Наукова стаття*. Донецький національний університет імені Василя Стуса. 2024. 8 с. URL: <file:///win-5mte24k1h0o/%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D0%BE%D0%B1%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%83%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B8/%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%A2%D0%A2%D0%AF%20%D0%94%D0%9E%2031%20%D0%91%D0%95%D0%A0%D0%95%D0%97%D0%9D%D0%AF/24-2.pdf>

6. Сімсон О. Е. ІТ-право VS інформаційного права: на зламі епох. *ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні : матеріали другої міжнар. щоріч. конф.* Львів, 2017. С. 8. URL:

https://www.academia.edu/35173056/%D0%86%D0%A2_%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9E_%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%91%D0%9B%D0%95%D0%9C%D0%98_%D0%A2%D0%90_%D0%9F%D0%95%D0%A0%D0%A1%D0%9F%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%98_%D0%A0%D0%9E%D0%97%D0%92%D0%98%D0%A2%D0%9A%D0%A3_%D0%92_%D0%A3%D0%9A%D0%A0%D0%90%D0%87%D0%9D%D0%86_%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2_%D0%86%D0%86_%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_17_%D0%B%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%B0_2017_%D1%80

—
7. Яворська О. С. *ІТ право : підручник*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017. 470 с. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/09/%d0%86%d0%a2-%d0%9f%d0%a0%d0%90%d0%92%d0%9e-%d0%9f%d0%86%d0%94%d0%a0%d0%a3%d0%a7%d0%9d%d0%98%d0%9a-2017.pdf>

8. Bainbridge D. *Introduction to Information Technology Law*. – London : Pearson Education. 714 p. URL: <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/13860/1/31.pdf>

Припинення громадянства в умовах загрози національній безпеці України

Климнюк Віталіна Олександрівна,
*студентка 3 курсу спеціальності 081 “Право”
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Воропай Юлія Василівна,
*студентка 3 курсу спеціальності 081 “Право”
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Проблема позбавлення громадянства за тероризм і державну зраду набуває особливої актуальності в умовах військової агресії та зростання загроз національній безпеці. Вона зачіпає не лише питання покарання злочинців, а й фундаментальні аспекти прав людини, конституційних гарантій та міжнародного права.

В Україні питання громадянства регулюються Конституцією України [1] та Законом України "Про громадянство України" [2]. На цей момент законодавство не передбачає можливості позбавлення громадянства за вчинення злочинів, таких як тероризм чи державна зрада.

У сучасних умовах глобальних загроз та зростання терористичної активності питання позбавлення громадянства осіб, причетних до тероризму та державної зради, набуває особливої актуальності. Чи є цей захід ефективним інструментом забезпечення національної безпеки, чи він суперечить фундаментальним правам людини та конституційним принципам держави?

За 2023 рік Офіс генпрокурора відкрив понад 4456 проваджень за статтями “державна зрада” та “колабораційна діяльність”. Лише 30% цих справ передано до суду. Найбільше справ за статтею “державна зрада” відкрили у березні минулого року – 147. Загалом із січня по грудень 2023 року відкрили 1205 справ, із них 328 передано до суду. Найбільше справ щодо колабораційної діяльності відкрили в січні – 455. Всього відкрито 3251 справу, а передано до суду – 984 [7].

Враховуючи велику кількість кримінальних справ до Верховної Ради України було подано проєкт Закону України «Про внесення змін до статті 111 Кримінального кодексу України щодо позбавлення громадянства України за державну зраду» (реєстр. № 7452 від 09.06.2022) [8]. Пропонується встановити покарання у вигляді п'ятнадцяти років ув'язнення або довічного позбавлення волі з конфіскацією майна та втратою громадянства України за дії, навмисно вчинені громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці країни. Йдеться, зокрема, про перехід на сторону противника в умовах

воєнного конфлікту, шпигунську діяльність, а також сприяння іноземним державам, організаціям або їхнім представникам у здійсненні підривної діяльності проти України під час воєнного стану. Водночас зміст законопроекту не відповідає сучасному українському законодавству, зміст входить в супротивність з нормами Конституції України та законодавства про громадянство, зокрема в частині заборони позбавлення громадянства що закріплено в ст. 25 Конституції України і Європейській конвенції про громадянство [3] та Конвенції про скорочення безгромадянства [4]. Дослідник Юрій Ключковський, експерт, та Костянтин Трубчанінов [5], також вважають, що положення законопроекту не відповідають положенням Конституції України та наголошують що й у висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України (надалі – ГНЕУ) така пропозиція отримала негативну оцінку через її невідповідність положенням статті 25 Конституції України.

Законодавство та юридичні позиції Конституційного Суду України не містять визначення поняття “позбавлення громадянства”. У ст. 2 Закону України “Про громадянство України” передбачено лише принцип неможливості позбавлення громадянства України. Однак якщо спиратися на наукові та аналітичні джерела, то позбавлення громадянства можна визначити як форму примусового припинення правового зв’язку між людиною і державою, яке відбувається в односторонньому порядку та виконує каральну функцію (на кшталт санкцій юридичної відповідальності). Україна ратифікувала Європейську конвенцію про громадянство та Конвенцію про скорочення безгромадянства, якими, серед іншого, передбачено, що жодна особа не може бути безпідставно позбавлена громадянства (таке саме положення міститься у ч. 2 ст. 15 Загальної декларації прав людини) і держава не позбавляє особу її громадянства, якщо таке позбавлення зробило б цю особу апатридом (тобто особою без громадянства). Втім, згадані конвенції все ж допускають можливість позбавлення громадянства [6].

Конституція України встановлює принцип єдиного громадянства. Це означає, що громадянин України не може одночасно мати громадянство іншої держави. Основні положення щодо громадянства закріплені в статті 4 Конституції України – в Україні існує єдине громадянство – громадянство держави Україна. Підстави набуття та припинення громадянства визначаються законом. Ніхто не може бути позбавлений громадянства України чи права його змінити. Також забороняється примусове вигнання громадян за межі країни або їх екстрадиція до іншої держави. Крім того, Україна зобов’язується забезпечувати захист і піклування про своїх громадян, навіть якщо вони перебувають за кордоном (стаття 25). Таким чином запропоновані автором законопроекту Закону України «Про внесення змін до статті 111 Кримінального кодексу України щодо позбавлення громадянства України за державну зраду» (реєстр. № 7452 від 09.06.2022) [8]. покарання у вигляді позбавлення особи громадянства суперечить змісту статей 4 та 25 Конституції України, оскільки громадянин України не може бути позбавлений громадянства [9].

В принципі існує можливість реалізації такого інституту як позбавлення громадянства, але для цього нам треба проаналізувати норми міжнародного права та досвід країн ЄС на відповідність, для України як європейської держави цінним є досвід країн ЄС у реформуванні державних інституцій та суспільства. Заради дотримання принципів справедливості та об'єктивності наукового дослідження, зазначимо, що все-таки Європейська конвенція про громадянство 1997 р. у ст. 7 допускає, можливість встановлення в національному законодавстві країн-учасниць процедур позбавлення на певних підставах, зокрема в разі поведінки, яка серйозно зашкоджує життєво важливим інтересам держави-учасниці. Хоча науковець Радченко О.І. вважає що це більше як виняток [14]. У європейській судовій практиці вже зафіксовано прецедент щодо можливості відступу від міжнародно-правових норм, які забороняють позбавлення громадянства. Зокрема, 21 червня 2016 року Європейський суд з прав людини ухвалив рішення у справі № 76136/12 «Рамадан проти Мальти», за яким Л. Рамадана було примусово позбавлено громадянства Мальти. Заявник вказував, що це порушило його права, гарантовані статтею 8 Європейської конвенції з прав людини [10], оскільки він став особою без громадянства. Однак суд більшістю голосів (п'ять проти двох) не визнав порушення цієї статті.

Законодавство таких країн, як Бельгія, Болгарія, Кіпр, Данія, Естонія, Франції, Ірландія, Литва, Мальта, Молдова, Румунія, Словенія, Швейцарія та Велика Британія, містить положення про можливість втрати громадянства через поведінку. У восьми країнах (Бельгія, Болгарія, Естонія, Франція, Ірландія, Литва, Мальта та Швейцарія) це стосується лише натуралізованих громадян – яким громадянство було надано не від народження. Власне і Європейська конвенція про громадянство передбачає можливість примусового припинення громадянства у випадку, коли поведінка особи становить серйозну загрозу для життєвих інтересів держави-сторони [11].

Щодо міжнародного досвіду Франції: з 1990 року французькі суди винесли близько 20 рішень про позбавлення громадянства, з яких у восьми випадках підставою була участь особи у терористичній діяльності. У 2016 році після терактів у Парижі було запропоновано конституційно закріпити можливість позбавлення громадянства за тероризм, але ці зміни не були остаточно прийняті [12].

Щодо міжнародного досвіду Туреччини: після невдалої спроби державного перевороту у 2016 році Туреччина розробила механізм позбавлення громадянства для осіб, причетних до цих подій та які перебувають за кордоном. Процедура передбачає виклик таких осіб для давання показань; у разі неявки протягом трьох місяців їхнє громадянство може бути анульовано [13].

Досвід ЄСПЛ свідчить про допустимість позбавлення громадянства за тяжкі злочини проти держави, тому Україні доцільно, з урахуванням міжнародних стандартів та недопущення безгромадянства, запровадити чіткі правові механізми позбавлення громадянства за тероризм і державну зраду як засіб захисту національної безпеки.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. з змінами та доповненнями URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 18.03.2025).
2. Закон України “Про громадянство України” №2235-III від 18.01.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення 18.03.2025).
3. Європейська конвенція про громадянство від 06.11.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004#Text (дата звернення 18.03.2025 р.).
4. Конвенція про скорочення безгромадянства від 30.08.1961 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_240#Text (дата звернення 18.03.2025).
5. Юрій Ключковський та Костянтин Трубочанінов. Державна зрада, колабораціонізм і громадянство: чи можна позбавити зрадників громадянства України? 25.06.2022 р. URL: <https://law-in-war.org/derzhavna-zrada-kolaboraczionizm-i-gromadyanstvo-chy-mozhna-pozbavyty-zradnykiv-gromadyanstva-ukrayiny/> (дата звернення 18.03.2025).
6. Не можна позбавити, дозволено припинити: особливості припинення громадянства. /Опора. 29 червня 2022 р. URL: https://www.oporaua.org/viyna/ne-mozhna-pozbaviti-dozvoleno-pripiniti-osoblivosti-pripinennia-gromadianstva-24135?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 18.03.2025).
7. Олещенко Ю. Лише 30% справ по зрадниках у судах.!/ Чесно. 5 лютого 2024 р. URL: <https://www.chesno.org/post/5861/> (дата звернення 18.03.2025).
8. Проект Закону України «Про внесення змін до статті 111 Кримінального кодексу України щодо позбавлення громадянства України за державну зраду» (реєстр. № 7452 від 09.06.2022). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39776> (дата звернення 18.03.2025).
9. Бугайчук К.Л. Деякі питання щодо позбавлення громадянства України в умовах воєнного стану // DSpace Харківського національного університету внутрішніх справ. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e72029ad-c2d5-4577-9c0e-01ae4f3dbfcf/content> (дата звернення 18.03.2025).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 18.03.2025).
11. Залізнюк В. Втрата громадянства державними зрадниками: відповідність Конституції та міжнародним стандартам. / Юридична Газета. 23 червня 2022 р. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/vtrata-gromadyanstva-derzhavnimi-zradnikami-vidpovidnist-konstituciyi-ta-mizhnarodnim-standartam.html> (дата звернення 18.03.2025).
12. Дрьомов С., Тимошенко В. Позбавлення громадянства. / Дзеркало Тижня. 03 лютого 2017 р. URL: https://zn.ua/ukr/internal/pozbavlennya-gromadyanstva-yak-ne-dopustiti-dovladi-zaharchenkiv-i-plotnickih-.html?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 18.03.2025).
13. Казанський Д. Як позбавляти громадянства державних зрадників. / Главком. 09 січня 2017 р. URL: https://glavcom.ua/columns/denyskazanskiy/yak-pozbavlyati-gromadyanstva-derzhavnih-zradnikiv-priklad-turechchini-391836.html?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 18.03.2025).
14. Радченко О.І. Міжнародно-правовий аспект забезпечення права особи на громадянство в умовах війни та окупації територій. / Південноукраїнський правничий часопис. 2022. №4. С. 259-266 URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_3/44.pdf (дата звернення 18.03.2025).

Ценз громадянства у виборчому праві України: сучасний стан та перспективи реформування

Коваленко Юрій Іванович,
*студент 4 курсу спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Дискусія щодо цензу громадянства у виборчому праві України триває вже не один рік. З одного боку, суспільство вимагає зменшення обмежень у вигляді цензу для осіб, що не мають українського громадянства, але приносять значну користь країні (наприклад, волонтери, медики, іноземці-військові), а з іншого – надання їм даного права відкриє можливість користування й іншими правами, які належать виключно громадянам України, а це, в свою чергу, може призвести до спрощення отримання українського громадянства та його знецінення.

Полеміка актуалізується й досвідом європейських держав, окремі з яких надали право голосу на місцевих виборах іноземцям та особам без громадянства, які постійно проживають на їх території та беруть активну участь в економічному житті держави (зокрема, працюють та сплачують податки). Водночас, зважаючи на глобальні виклики, пов'язані з агресією російської федерації проти України, маємо й «зворотний ефект». Так, у березні 2025 р. до Конституції Естонії було внесено зміни, згідно з якими громадяни третіх країн, які проживають в Естонії (окрім громадян ЄС), позбавляються права голосу на місцевих виборах [1]. Вказане вище й зумовлює звернення автора до обраної теми.

Ценз громадянства є однією ключових передумов для реалізації виборчих прав у демократичній державі. Відповідно до ст. 70 Конституції України, право голосу на виборах і референдумах належить лише громадянам України, які досягли повноліття [2]. Традиційно вважається, що виборче право поділяється на активне (право обирати) та пасивне (право бути обраним). Щодо активного виборчого права, то відповідно до ст. 7 Виборчого кодексу України, кожен громадянин України, який на день голосування досяг 18 років і не був визнаний судом недієздатним, має право голосу на виборах різних рівнів, включаючи вибори Президента та місцеві вибори [3]. Це нормативне положення підтверджує, що виключно громадяни України, які досягли 18-річного віку та юридично не обмежені у правах, можуть брати участь у виборах.

Щодо пасивного виборчого права, то згідно зі ст. 10 Виборчого кодексу України, громадянин України має право висувати свою кандидатуру на посади Президента України та інші виборні посади відповідно до Конституції та Виборчого кодексу України [3]. Це положення встановлює, що лише громадяни України можуть бути кандидатами на виборні посади. Згідно з ст. 39 Виборчого

кодексу України, відповідні органи складають попередні списки на основі даних Державного реєстру виборців для кожної виборчої дільниці [3]. Це чітко визначає, що до списків можуть бути включені лише громадяни з правом голосу згідно з Конституцією та Виборчим кодексом України.

Варто відзначити, що ценз громадянства базується на кількох фундаментальних принципах, зокрема принципі народного суверенітету, самовизначення, легітимності та ін. Так, принцип народного суверенітету, закріплений у ст. 5 Конституції України, означає, що носієм суверенітету та джерелом влади в Україні є народ – громадяни України, які мають право вирішувати питання стосовно публічної влади [1]. Принцип самовизначення політичної спільноти дає державі право визначати політичних членів суспільства і ставити обмеження на участь у виборах для осіб без громадянства [4]. Принцип легітимності обґрунтовує політичну легітимність через визнання виборчого процесу саме громадянами, а надання виборчих прав іноземцям та апатридам може сприйматися як порушення цієї збалансованості. Загалом ці принципи підтверджують, що ценз громадянства є суттєвим інструментом для захисту політичного суверенітету та забезпечення легітимності виборчого процесу в Україні. Лише громадяни мають право брати участь у виборах і визначати політичний курс країни.

У більшості демократичних країн світу громадянство залишається ключовою умовою для участі у виборах на загальнодержавному рівні. Втім, існують винятки, особливо щодо місцевих виборів. Наприклад, у Швеції, Данії, Фінляндії та Нідерландах іноземці з постійним дозволом на проживання протягом певного періоду (зазвичай 3-5 років) мають право голосу на місцевих виборах. Це сприяє інтеграції мігрантів і визнає внесок тих, хто активно бере участь у житті громади. Водночас, у Німеччині та Франції право голосу залишається за громадянами, проте на рівні громад триває обговорення можливості розширення прав для постійних резидентів [5].

На основі аналізу наукової літератури вважаємо за потрібне виокремити аргументи як на користь пом'якшення вказаних вимог, так і проти. Правозахисники, вчені та експерти переконані, що надання активного виборчого права (принаймні на місцевих виборах) іноземцям та особам без громадянства, які приносять користь країні (займаються волонтерством, захищають суверенітет та територіальну цілісність держави, рятують життя і здоров'я) може бути формою державного визнання їхнього внеску. Окрім того, чимало іноземців мають постійне місце проживання в Україні, сплачують податки та створюють сім'ї. Їхній тісний і довгостроковий зв'язок з державою відображає європейську концепцію «stakeholder citizenship» – громадянства через участь у житті спільноти. Україна могла б розглянути введення обмежених виборчих прав для певних категорій іноземців, що відповідає принципам участі в демократії [6]. Це потрібно зафіксувати у відповідному законі [7]. Слід також вказати, що розширення виборчих прав для деяких категорій негромадян відповідає стандартам Ради Європи щодо інклюзивності демократичних процесів. Це підвищує легітимність інституцій та стимулює громадянську активність серед постійних резидентів.

З іншого боку, варто пам'ятати, що виборче право є ключовим елементом політичного суверенітету народу, і розширення кола виборців може вважатися загрозливим для конституційного ладу. Надання виборчих прав іноземцям може стати інструментом для зовнішніх сил із впливом на політичні процеси, особливо у прикордонних або багатонаціональних регіонах. Окрім того, не слід забувати і про глобальні виклики для світової та національної безпеки, пов'язані з агресивною експансіоністською політикою росії та її союзників.

Втім, очевидно, що надання виборчих прав іноземцям неможливе без внесення змін до Конституції України. Зрозуміло, що в період воєнного стану такі зміни не відповідатимуть встановленому порядку. Водночас, видається можливим звернення до Конституційного Суду України для офіційного тлумачення ст. 70 Конституції щодо можливості законодавчого розширення суб'єктів виборчого права на місцевому рівні для осіб без громадянства, які мають сталий зв'язок з Україною. Також можливі зміни у законодавстві України щодо спрощеного порядку прийняття до громадянства України.

У підсумку відзначимо, що ценз громадянства залишається ключовим інструментом для забезпечення державного суверенітету та вираження політичних прагнень виключно тими, хто має офіційний правовий зв'язок з Україною через її громадянство. Це положення узгоджується з Конституцією України і відповідає загальноприйнятим практикам у більшості демократичних країн. Водночас українське суспільство та система державного управління перебувають у періоді глибоких змін, які потребують перегляду деяких інституцій, зокрема, у питанні політичної належності та виборчої участі. Існують групи осіб, які, не маючи формального громадянства, виконують важливі громадські обов'язки, зокрема у сфері оборони, волонтерства, медичного забезпечення та ін. Тому логічним видається підхід, за якого їх може бути залучено до виборчого процесу (принаймні на місцевому рівні). Втім, подібні ініціативи мають враховувати й глобальні безпекові виклики.

Список використаних джерел:

1. Богданьок О. Громадянам РФ і Білорусі заборонили голосувати на місцевих виборах в Естонії: Президент підписав зміни до Конституції URL: <https://suspilne.media/991017-gromadanam-rf-i-bilorusi-zaboronili-golosuvati-na-miscevih-viborah-v-estonii-prezident-pidpisav-zmini-do-konstitucii> (дата звернення: 30. 04. 2025)
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 01.05.2025)
3. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 01.05.2025)
4. Carens J. H. Membership and Morality: Admission to Citizenship in Liberal Democratic States. *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America* ed. by W. Brubaker. Lanham, MD: University Press of America, 1989. P. 31-42. URL: <https://philpapers.org/rec/CARMAM-9> (дата звернення 01.05.2025)
5. Марцеляк О. Правова природа й види цензів у виборчому праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 33. С. 80–81.

6. Bauböck R. Stakeholder Citizenship and Transnational Political Participation: A Normative Evaluation of External Voting. *Fordham Law Review*. 2007. P. 2395-2410.

7. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 01.05.2025).

Науковий керівник:

*Коваль Тетяна Владиславівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Актуальні питання правового регулювання відстрочки від мобілізації в Україні

Комзюк Володимир Трохимович,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Питання мобілізації є надзвичайно актуальними для будь-якої країни і в будь-який час, а особливо в умовах воєнного часу, війни за виживання, яку веде Україна проти російських загарбників і окупантів. Конституція України у статті 65 визначає, що «захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України» [1]. Безпосередньо найважливіші питання мобілізації в Україні регулюються законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (далі – Закон), який є основним нормативним актом, що забезпечує правове регулювання мобілізації, законами України «Про оборону України», «Про правовий режим воєнного стану», «Про військовий обов'язок і військову службу», а також відповідними підзаконними правовими актами Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства оборони України тощо. Так, загальна мобілізація в Україні оголошена указом Президента України «Про загальну мобілізацію», який встановлює, що «У зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України та з метою забезпечення оборони держави, підтримання бойової і мобілізаційної готовності Збройних Сил України та інших військових формувань, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно до частини другої статті 102, пунктів 1, 17, 20 частини першої статті 106 Конституції України постановляю: 1. Оголосити та провести загальну мобілізацію...» [2]. Метою даної статті не є розгляд всіх актуальних питань регулювання мобілізації, а лише питання регулювання відстрочки від призову на військову службу військовозобов'язаних під час мобілізації в окремих випадках. Відстрочці від призову на військову службу під час мобілізації присвячена стаття 23 Закону, яка визначає, зокрема, підстави такої відстрочки. Так, згідно частини 5 статті 23 Закону, «не підлягають призову на військову службу під час мобілізації до досягнення 25-річного віку військовозобов'язані, які пройшли базову загальновійськову підготовку відповідно до статті 10-1 Закону України "Про військовий обов'язок і військову службу" чи базову військову службу. Такі особи у зазначений період можуть бути призвані на військову службу за їх згодою» [3]. Слід акцентувати на тому, що ця підстава відстрочки від призову під час мобілізації стосується саме військовозобов'язаних, а не інших категорій громадян по відношенню щодо військового обов'язку відповідно до закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», частина 9 статті 1 якого визначає, що «військовозобов'язані – це особи, які перебувають у запасі для комплектування Збройних Сил України та інших військових формувань на особливий період, а

також для виконання робіт із забезпечення оборони держави» [4]. Ми вважаємо (і так вважає абсолютна більшість, судячи з публікацій в медіа), що ця норма, закріплена у ч. 5 статті 23 Закону, яка надає відстрочку від призову на військову службу під час мобілізації військовозобов'язаним до досягнення 25-річного віку, має бути загальною і стосуватись всіх військовозобов'язаних, які не досягли 25-річного віку, це відповідатиме принципу справедливості, гуманізму і рівності всіх перед законом, а не лише тих, хто пройшов базову загальновійськову підготовку чи базову військову службу, як закріплено в нормі. Ця підстава відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації для осіб, які не досягли 27 років (до внесення змін до Закону) і була передбачена початково саме виходячи з принципу гуманізму, з метою збереження молодого покоління, надання таким громадянам можливості реалізувати себе в житті, набувши відповідну спеціальність, необхідний життєвий досвід, створивши сім'ю тощо, і була загальною для всіх громадян, хто не досяг 27 років. Після внесення змін до Закону цей вік було зменшено до 25 років, а сама норма втратила загальний характер, оскільки стосується лише тих військовозобов'язаних, хто пройшов базову загальновійськову підготовку чи базову військову службу. Таким чином, відстрочка не надається тим, хто раніше відповідно до чинного законодавства був визнаний непридатним до військової служби в мирний час, обмежено придатним у воєнний час і мають тимчасове посвідчення військовозобов'язаного та відповідно до змін в чинному законодавстві втрачають такий статус, оскільки чинне законодавство передбачає лише статус «придатний» або «непридатний» до військової служби, і такі особи зобов'язані пройти для цього військово-лікарську комісію (ВЛК). Практика показує, що абсолютна більшість таких осіб після проходження ВЛК визнаються придатними до військової служби, оскільки до переліку хвороб, що дають підстави визнати особу непридатною до військової служби, також внесені значні зміни, і така особа, хоч і не досягла віку 25 років, якщо вона не пройшла базову загальновійськову підготовку чи базову військову службу (а так і є, бо їх не брали на військові кафедри і не призивали на строкову військову службу у зв'язку з непридатністю через наявність різних хвороб), згідно ч. 5 статті 23 Закону, не має відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації, що є абсолютно несправедливим і негуманним по відношенню до цих людей, які мають проблеми зі здоров'ям, бо вони нікуди не поділись, але така редакція норми в Законі дозволяє їх мобілізувати. Вже є випадки, коли територіальні центри комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП) мобілізують таких осіб після визнання їх придатними до військової служби і направляють у військові частини, часто ігноруючи ті обмеження щодо військової служби, які визначаються для цих осіб після проходження ВЛК, у зв'язку з наявністю в них різних хвороб, тому що для ТЦК пріоритетним є виконати план мобілізації, а не справедливість і гуманізм. Така ситуація виглядає не просто несправедливою і негуманною, а абсурдною, коли військовозобов'язані, що мають проблеми зі здоров'ям, які не досягли 25 років і не мають ніякої військової підготовки (бо вони її в принципі не могли мати через непридатність до військової служби), можуть бути мобілізовані, а ті, хто

здорові і мають певну військову підготовку, до досягнення 25 років не підлягають мобілізації. Щоб відновити справедливість в цій ситуації, норма повинна надавати відстрочку від мобілізації всім без винятку військовозобов'язаним, які не досягли 25 років, або скасувати її для всіх, але тоді вже не буде ніякого гуманізму.

В праві загальновідомо, що закон тоді доцільний і сприймається позитивно суспільством, якщо він справедливий, чого не скажеш про розглядувану норму даного Закону. Тому в нашому суспільстві на даний час існує суттєве невдоволення ситуацією, що склалась щодо відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації тих, хто визнаний непридатним до військової служби в мирний час, обмежено придатним у воєнний час. Слід сказати, що таких осіб серед всіх військовозобов'язаних до 25 років зовсім малий відсоток, і їх мобілізація ніяк не вплине на боєздатність сил оборони і обороноздатність держави, особливо враховуючи, що вони мають важкі, часто хронічні хвороби і не можуть часто навіть самим собі дати раду, але це породжує суттєву напругу в суспільстві через несправедливість і негуманність норми Закону. Окремі народні депутати, публічно коментуючи дану ситуацію і відстоюючи правильність даної норми, чомусь як аргумент вказують на те, що курсанти військових навчальних закладів після їх закінчення, які не досягли 25 років, ідуть у військові підрозділи, воюють, і це правильно та так і має бути. Але ж курсанти – це військовослужбовці, а не військовозобов'язані, їх не стосується положення частини п'ятої статті 23 Закону, тому така аргументація абсолютно неприйнятна. Справедливість вимагає внесення змін до ч. 5 статті 23 Закону, щоб вона була загальною і стосувалась всіх без винятку військовозобов'язаних, які не досягли 25 років, ми пропонуємо викласти її в такій редакції: «Не підлягають призову на військову службу під час мобілізації військовозобов'язані до досягнення ними 25-річного віку. Такі особи у зазначений період можуть бути призвані на військову службу за їх згодою». При внесенні таких змін буде забезпечено реалізацію важливих принципів – справедливості і гуманізму в правовому регулюванні відносин відстрочки від призову на військову службу військовозобов'язаних під час мобілізації, які не досягли 25-річного віку.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 24.04.2025).
2. Про загальну мобілізацію: указ Президента України від 24.02.2022 р. № 69/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/69/2022#Text> (дата звернення 24.04.2025).
3. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10. 1993 р. № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення 24.04.2025).
4. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення 24.04.2025).

**Правова природа та проблеми реалізації
індивідуальної податкової консультації
як інструмента забезпечення прав платників податків**

*Лантух Марія Сергіївна,
студентка 2 курсу денної форми
здобуття освіти першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти спеціальності 081 «Право»
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У сучасних умовах податкове консультування розглядається як окрема управлінська технологія, від якої залежить якість функціонування податкової системи, своєчасність надходження податкових платежів, а також дотримання принципів податкової справедливості. Формування цілісного теоретико-методичного підґрунтя для його практичної реалізації відкриває можливості для ґрунтовного аналізу питань ефективності та результативності податкових консультацій – значна увага приділяється вивченню окремих аспектів податкових консультацій у працях таких вітчизняних науковців, як В.Л. Андрущенко, Л.А. Буркова, С.В. Захарін, А.І. Крисоватий, П.В. Пузирьова, А.В. Лісовий, Б.В. Сіденко, М.О. Шадурська та інші.

Основною метою дослідження є з'ясування правової природи індивідуальної податкової консультації, виявлення ключових проблем її застосування на практиці, а також аналіз судової практики з даного питання з урахуванням потреб удосконалення цього інструмента у контексті забезпечення прав платників податків.

Під податковим консультуванням варто розуміти діяльність, яка полягає в наданні уповноваженими органами консультаційного супроводу суб'єктам господарювання щодо питань, пов'язаних із податковим законодавством і механізмами його застосування [1]. Норми, які регламентують порядок надання податкових консультацій, а також правові наслідки їх використання, закріплені у главі 3 розділу II «Адміністрування податків, зборів (обов'язкових платежів)» Податкового кодексу України. ІПК – роз'яснення податковими органами у відповідь на звернення платника податків порядку практичного використання норм податкового законодавства, а також іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на такі органи (наприклад, застосування реєстраторів розрахункових операцій, деякі аспекти валютного законодавства та ін.).

Інститут індивідуальної податкової консультації (ІПК) відіграє важливу роль у структурі податкового адміністрування, виступаючи інструментом правової комунікації між фіскальними органами та платниками податків. Його основне завдання – інформування суб'єктів господарювання, забезпечення правової визначеності щодо застосування норм податкового законодавства. Водночас, незважаючи на наявність законодавчого регулювання (ст. 52-53

ПКУ), на практиці реалізація цього інституту супроводжується низкою правових та процедурних суперечностей [4].

Платник податків формально захищений від негативних наслідків застосування ППК, навіть якщо в подальшому консультацію буде визнано помилковою або скасовано. Однак такий захист має декларативний характер у випадках, коли рекомендації органів контролю вступають у колізію з нормами матеріального податкового права або стають предметом судового спору [4].

На перший погляд, норма, яка гарантує непокарання платника у разі дотримання наданої йому індивідуальної податкової консультації, покликана посилити відповідальність податкових органів за достовірність і юридичну точність наданої інформації. Однак у практичному вимірі така відповідальність здебільшого залишається декларативною: чинне законодавство не містить ефективного механізму реагування у випадках системного надання консультацій, що суперечать актуальній судовій чи адміністративній практиці. До того ж, обмеження можливості податкового органу відмовити в наданні ППК створює формальну зобов'язаність, яка не завжди супроводжується належним рівнем змістовної якості [5].

Роль індивідуальної податкової консультації як інструмента правозахисту значною мірою залежить від організаційної культури податкових органів. Вона має передбачати не реактивну, а проактивну політику — зокрема, використання звернень як підстави для вдосконалення роз'яснювальної роботи та зниження правової напруги у податкових правовідносинах. Окрема увага має приділятися забезпеченню доступності податкових консультацій в умовах надзвичайних ситуацій, включно з воєнним станом.

З огляду на наведене, доцільним є послідовне оновлення концепції податкового консультування — з урахуванням практики Верховного Суду, принципу добросовісності, і потреби у більш гнучкому, змістовно насиченому та технологічно модернізованому механізмі взаємодії держави з платниками податків.

Список використаних джерел:

1. Крисоватий А. І., Томнюк Т. Л. Адміністрування податків в Україні: організація та напрями трансформації: монографія. Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2012. 212 с.
2. Особливості отримання податкової консультації в умовах воєнного стану. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media> (дата звернення: 24.04.2025).
3. Податкова консультація як спосіб уникнути відповідальності. URL: <https://advokat-zabara.dp.ua/blog> (дата звернення: 24.04.2025).
4. Податковий кодекс України № 2755-VI (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 24.04.2025).
5. Попура Ю. В. Організація податкового консультування в системі податкового адміністрування: теоретико-методичний аспект. Ефективна економіка. 2019. Вип. 42. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/5_2019/42.pdf (дата звернення: 24.04.2025).

Науковий керівник:
Савенкова В. Г., к.ю.н., ас.

«Всеохоплююча оборона» як засадничий концепт доктрини публічного адміністрування у сфері оборони

Проневич Олексій Станіславович,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри службового та медичного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Захист суверенітету і територіальної цілісності України є засадничою функцією держави, справою всього українського народу. Найвищим сучасним пріоритетом України як форпосту вільного світу є встановлення миру, відновлення суверенітету і територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону.

Аксіоматично, що невід’ємною складовою національної безпеки є воєнна безпека. Відповідно до пункту 2 частини 1 статті 1 Закону України «Про національну безпеку» воєнна безпека тлумачиться як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз [1]. Забезпечення воєнної безпеки та розбудова ефективної системи оборони має екзистенційне значення для збереження української нації, зміцнення Української держави, забезпечення сталого розвитку українського суспільства. Воєнна безпека забезпечується у контексті нейтралізації реальних і потенційних воєнних загроз як сукупності деструктивних зовнішніх та внутрішніх чинників, які за певних обставин та умов можуть призвести до збройної агресії або збройного конфлікту. Визнано, що основними зовнішніми загрозами для воєнної безпеки є посягання на державний суверенітет та територіальну цілісність, послідовне нарощування угруповань військ та озброєнь поблизу державного кордону, воєнно-політична нестабільність у сусідніх державах, міжнародний тероризм.

Перспектива розроблення Стратегії воєнної безпеки України була передбачена Стратегією національної безпеки України, затвердженою указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. У цьому документі основним завданням у сфері воєнної безпеки було визначено «розвиток потенціалу стримування», який складають Збройні Сили України, військовий резерв, територіальна оборона, інші органи сектору безпеки і оборони [2] (принагідно зазначимо, що згідно з пунктом 16 частини 1 статті 1 Закону України «Про національну безпеку» сектор безпеки і оборони складає система органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист національних інтересів України від загроз, а також

громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України).

У затвердженій указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021 Стратегії воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона» викладена система поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їх виникненню, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів. Головною метою Стратегії воєнної безпеки України є «завчасно підготовлена та всебічно забезпечена всеохоплююча оборона України. У цьому документі виокремлено основні ризики для воєнної безпеки, а саме:

- ухвалення стратегічно помилкових рішень у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва на підставі неякісного аналізу реальних і потенційних воєнних загроз національній безпеці;

- недостатні інвестиції в розвиток сил оборони, неефективний розподіл видатків на оборону України та витрачання державних ресурсів на утримання безперспективного озброєння, військової та спеціальної техніки;

- неспроможність забезпечити відсіч і стримування збройної агресії проти України з боку Російської Федерації традиційними формами і способами збройної боротьби, зважаючи на незрівнянну різницю у воєнних потенціалах;

- недостатній рівень взаємодії та неузгодженість заходів, що здійснюються силами оборони, іншими складовими сектору безпеки і оборони України, відсутність належної координації їх дій з іноземними партнерами та міжнародними організаціями в ході підготовки до збройного захисту України у разі збройної агресії або збройного конфлікту, а також відбудовного періоду після закінчення воєнних дій;

- недостатні спроможності Збройних Сил України та інших складових сил оборони щодо охорони повітряного простору та протиповітряного прикриття важливих державних і військових об'єктів, недостатні військово-морські спроможності, у тому числі щодо охорони підводного простору в межах територіального моря України, берегової оборони, а також захисту національних інтересів України в Азовському і Чорному морях;

- нездатність провести весь комплекс заходів стратегічного розгортання у короткі строки в разі ескалації воєнного конфлікту або здійснення повномасштабної збройної агресії Російською Федерацією чи іншою державою (групою держав) проти України [3].

Стратегія воєнної безпеки України ґрунтована на концепті всеохоплюючої оборони держави, який вперше було артикульовано в західній оборонній доктрині у 50-х роках XX століття. Всеохоплююча оборона створює підґрунтя для ведення «народної війни», оскільки передбачає трансформацію оборонної доктрини від звуженого сприйняття оборони як ґрунтованого на принципі оборонної достатності суто військового протиборства до визнання комплексного характеру оборони як екзистенційної функції держави, реалізація якої забезпечується шляхом адаптації національної моделі оборони до реальної

воєнно-політичної обстановки, запровадження об'єднаного керівництва обороною, максимальної консолідації зусиль публічного та приватного секторів задля підвищення рівня технологічної спроможності сил оборони, належної координації спільних дій уповноважених адміністративних органів та інститутів громадянського суспільства, вжиття системних заходів оборонного характеру в усіх сферах суспільних відносин.

У Стратегії воєнної безпеки України всеохоплююча оборона тлумачиться як комплекс заходів, що полягають у:

- превентивних діях та стійкому опорі агресору на суші, на морі та в повітряному просторі України, протидії в кіберпросторі та нав'язуванні своєї волі в інформаційному просторі;

- використанні для відсічі агресії всього потенціалу держави та суспільства (воєнного, політичного, економічного, міжнародно-правового (дипломатичного), духовного, культурного тощо);

- застосуванні всіх форм і способів збройної боротьби з агресором, зокрема асиметричних та інших дій для оборони України, з дотриманням принципів і норм міжнародного права.

Всеохоплююча оборона України має бути забезпечена на засадах:

- стримування – готовності сил оборони України, національної економіки, населення та всієї держави до відсічі збройній агресії проти України, нарощування спроможностей системи протиповітряної оборони, створення цілісної системи територіальної оборони, вжиття превентивних заходів щодо протидії воєнним загрозам, досягнення та підтримання спроможностей завдати противнику неприйнятних політичних, економічних, воєнних та інших втрат;

- стійкості – здатності системи управління державою, сил оборони, національної економіки, інфраструктури та суспільства швидко відновлюватися та адаптуватися до змін у безпековому середовищі й до тривалого протистояння в наданні відсічі і стримування збройної агресії проти України, підтриманням спроможностей до здійснення стратегічного розгортання, територіальної оборони України, руху опору, ведення операцій (бойових, спеціальних, стабілізаційних дій), налагодженням надійних каналів комунікації з населенням та підтриманням його життєдіяльності;

- взаємодії – координації заходів, що здійснюються в державі під час підготовки до збройного захисту та захисту в разі збройної агресії або збройного конфлікту проти України, під час відбудовного періоду після закінчення воєнних дій, із заходами, що вживаються для підтримки України інституціями Європейського Союзу, Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та їх державами-членами, іншими державами та міжнародними організаціями.

Всеохоплююча оборона України ґрунтується на закріпленому у статті 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй невід'ємному праві кожної держави на індивідуальну або колективну самооборону з метою стримування воєнної агресії [4]. Важливо, що всеохоплююча оборона не передбачає досягнення воєнного паритету з Російською Федерацією як державою-агресором.

Натомість йдеться про підтримання певного балансу та синергії воєнних і невоєнних засобів для забезпечення воєнної безпеки України.

Примітно, що прагнення організувати всеохоплюючу оборону незмінно демонструють нації, змушені протистояти агресивно налаштованим геополітичним опонентам з потужним військовим потенціалом. Визначальними маркерами всеохоплюючої оборони є перманентний моніторинг негативних трендів у мінливому оборонно-безпековому середовищі, проактивне реагування військового командування на зовнішні загрози, виклики та ризики, перманентна технологічна модернізація збройних сил та інших складових сил оборони, строкова військова служба/базова військова підготовка, посилення боєздатності військово-оперативного резерву, формування функціонально спроможної територіальної оборони (має військову, цивільну та військово-цивільну компоненти), надання цивільним особам права придбання і зберігання нарізної вогнепальної зброї та її використання з метою відсічі збройній агресії, формування готовності населення до асиметричних дій руху опору на кшталт ведення війни партизанськими методами, забезпечення опору агресору у всіх доменах ведення бойових дій, належне фінансове, матеріальне та кадрове ресурсне забезпечення потреб оборони, підтримання високого рівня стійкості критичної інфраструктури, реалізація загальнонаціональних програм національно-патріотичного виховання, підтримка громадських ініціатив військово-патріотичного спрямування, спрямованих на формування стійкої мотивації громадян до захисту Вітчизни, тощо. У контексті забезпечення відсічі повномасштабній збройній агресії Російської Федерації значущими елементами всеосяжної оборони є інтенсифікація військово-технічного співробітництва з іноземними партнерами, наближення сил оборони до стандартів НАТО, залучення інвестицій у виробництво вітчизняної зброї, захист повітряного простору, конфіскація заморожених російських активів [5].

Концепт «всеохоплююча оборона» імплементовано в окремих нормативно-правових актах. Згідно з частиною 2 статті 3 Закону України «Про основи національного спротиву» метою національного спротиву визнано підвищення обороноздатності держави, «надання обороні України всеохоплюючого характеру», сприяння забезпеченню готовності громадян України до національного спротиву. Зауважимо, що національний спротив тлумачиться як комплекс заходів, які організовуються та здійснюються з метою сприяння обороні України шляхом максимально широкого залучення громадян України до дій, спрямованих на забезпечення воєнної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності держави, стримування і відсіч агресії та завдання противнику неприйнятних втрат, з огляду на які він буде змушений припинити збройну агресію проти України [6]. Складовими національного спротиву як потужного інструменту активної протидії агресору є територіальна оборона, рух опору та підготовка громадян до національного спротиву. Імплементація концепту національного спротиву забезпечує всенародний характер всеохоплюючої системи оборони [7].

У Концепції трансформації системи військової освіти, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 року № 1490,

констатовано, що всеохоплююча оборона України передбачає координацію спроможностей (тобто досягнення високого рівня операційної сумісності, міжвідомчої взаємодії, координації дій) Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, Управління державної охорони України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, розвідувальних органів (складові сил оборони) з можливостями інших складових сектору безпеки і оборони України [8].

Резюмуючи, зазначимо, що всеохоплююча оборона є концептуальною засадою державної політики у сфері оборони, невід'ємною складовою ефективного публічного адміністрування у сфері оборони, раціональним підходом до забезпечення воєнної безпеки України, що передбачає комплексне використання потенціалу держави та суспільства для реалізації суверенного права на самооборону, впровадження інноваційних форм і способів застосування сил оборони, належну організацію сил територіальної оборони та руху опору, а також координацію заходів оборони з міжнародними партнерами. Всеохоплююча оборона не призводить до тотальної мілітаризації держави. Вона є гнучким інструментом максимальної залученості громадян до забезпечення воєнної безпеки, підвищення оборонної спроможності складових сил оборони на засадах просторовості, інклюзивності, багатогранності, раціональності і комплексності.

Список використаних джерел:

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: указ Президента України 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12>
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: указ Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#n8>
4. Статут Організації Об'єднаних Націй: підписаний 26 червня 1945 року в Сан-Франциско на заключному засіданні Конференції Об'єднаних Націй зі створення Міжнародної Організації. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf/
5. Для перемоги потрібна стратегія, а не просто утримання чергової лінії оборони – Залужний. Інформаційна агенція «Львівський портал». 2 жовтня 2024 року. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2024/10/02/dlia-peremohy-potribna-stratehiia-a-ne-prosto-utrymannia-cherhovoilinii-oborony-zaluzhnyj>
6. Про основи національного спротиву: Закон України від 16 липня 2021 року № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>
7. Національний спротив: як Україна розбудовує всеохоплюючу систему оборони. АрміяInform. 4 лютого 2025 року. URL: <https://armyinform.com.ua/2025/02/04/naczionalnyj-sprotyv-yak-ukrayina-rozbudovuye-vseohoplyuyuchu-systemu-oborony/>
8. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1997 р. № 1410: постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 року № 1490. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1490-2022-%D0%BF#Text>

Становлення та розвиток інституту спеціалізованого омбудсмена в Україні

*Чмиренко Анжеліка Русланівна,
студентка 4 курсу спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Інститут омбудсмена як незалежний механізм контролю за дотриманням прав і свобод людини відіграє важливу роль у правозахисній системі демократичних держав. Успішний досвід багатьох європейських країн свідчить про еволюцію цього інституту шляхом запровадження спеціалізованих омбудсменів, які зосереджують свою діяльність на захисті прав окремих категорій населення або у певних сферах суспільного життя. Запровадження інституту освітнього омбудсмена в Україні актуалізувало дискусію щодо місця та ролі спеціалізованих омбудсменів у національній системі захисту прав людини. Метою цієї статті є дослідження процесу становлення та розвитку інституту спеціалізованого омбудсмена в Україні.

Спеціалізований омбудсмен являє собою незалежний публічно-правовий інститут. Його ключова місія полягає у забезпеченні захисту прав та законних інтересів осіб, які належать до вразливих груп населення. До таких груп традиційно відносять дітей, учнів, студентів, літніх людей, жінок, військовослужбовців та осіб з інвалідністю. Окрім безпосереднього захисту прав, спеціалізований омбудсмен здійснює контроль за дотриманням цих прав органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими особами, а також установами та організаціями, що надають публічні послуги [1, 61]. Впровадження спеціалізованих омбудсменів є закономірним етапом розвитку інституту уповноваженого з прав людини. Це дозволяє більш глибоко та фахово підходити до вирішення специфічних проблем, з якими стикаються окремі категорії громадян, а також сприяє підвищенню ефективності правозахисної діяльності в цілому.

Першим кроком у становленні інституту спеціалізованих омбудсменів в Україні стало прийняття Указу Президента України від 11 серпня 2011 р. «Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини» [2]. Цим актом було започатковано діяльність Уповноваженого, основними завданнями якого визначено моніторинг дотримання прав дитини, контроль за виконанням міжнародних зобов'язань України у цій сфері, внесення пропозицій Президенту щодо запобігання порушенням прав дітей, а також вжиття заходів для їх захисту та відновлення. Уповноважений отримав право звертатися до державних органів, відвідувати спеціалізовані установи для дітей та вносити пропозиції щодо формування державної політики у сфері захисту дитинства [2].

Револьюційні події 2014 р. та подальша агресія російської федерації проти України зумовили появу нових спеціалізованих омбудсменів, діяльність яких була спрямована на захист прав найбільш вразливих категорій населення в

умовах військового конфлікту та окупації. У листопаді та грудні 2014 р. було видано укази Президента України про призначення Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу та Уповноваженого Президента України з прав людей з інвалідністю. Так, Уповноважений у справах кримськотатарського народу мав відповідати за забезпечення дотримання конституційних прав корінного народу України, моніторинг ситуації в цій сфері, підготовку відповідних законодавчих ініціатив та сприяння збереженню етнічної, культурної та мовної самобутності кримських татар [3]. Уповноважений з прав людей з інвалідністю мав зосередити свою діяльність на захисті прав та законних інтересів осіб з інвалідністю, включаючи ветеранів війни та осіб, які отримали інвалідність внаслідок бойових дій. Його завдання включало моніторинг дотримання їх прав, організацію взаємодії між органами влади та внесення пропозицій щодо формування державної політики у цій сфері [4]. Нині вказаний Указ Президента втратив чинність.

Подальшим кроком стало запровадження у 2018 р. посади Уповноваженого Президента України з питань реабілітації учасників бойових дій. Його основна мета – моніторинг реалізації права на реабілітацію для осіб, які брали участь у бойових діях на сході України, внесення пропозицій щодо вдосконалення системи реабілітаційних заходів та підготовка відповідних нормативно-правових актів [5]. Нині цей указ також втратив чинність.

Окреме місце серед спеціалізованих омбудсменів займає бізнес-омбудсмен, посада якого була введена у 2014 р. з метою боротьби з корупцією і покращення інвестиційного клімату. Його правовий статус визначається постановою Кабінету Міністрів України. На відміну від президентських уповноважених, до кандидатів на цю посаду встановлено чіткі вимоги, включаючи бездоганну ділову репутацію, вищу освіту в галузі економіки або права та глибокі знання економічних та суспільно-політичних процесів в Україні. Рада бізнес-омбудсмена регулярно звітує про свою діяльність [6].

6 червня 2018 р. Кабінет Міністрів України прийняв Постанову «Деякі питання освітнього омбудсмена», якою затвердив Положення про освітнього омбудсмена та Порядок та умови звернення до освітнього омбудсмена [7]. Нині цей інститут успішно функціонує.

У 2021 р. інститут уповноважених Президента зазнав змін. Їх назва змінилася на радників – уповноважених Президента України. Це, зокрема, радник – уповноважений Президента України з питань безбар'єрності; радник – уповноважений Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації; радник – уповноважений Президента України з питань учасників бойових дій; радник – уповноважений Президента України з питань Фонду Президента України з підтримки освіти, науки і спорту. Наприклад, до сфери відповідальності радника – уповноваженого з питань безбар'єрності належить забезпечення здійснення Президентом конституційних повноважень щодо додержання конституційної норми про визнання людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю [8].

Незважаючи на позитивну роль спеціалізованих омбудсменів у посиленні захисту прав людини в Україні, існують певні проблемні аспекти їхньої

діяльності. Однією з ключових проблем є відсутність чітких законодавчих вимог до кандидатів на посаду уповноважених Президента України. На відміну від парламентського омбудсмана та бізнес-омбудсмана, критерії відбору президентських уповноважених залишаються законодавчо неврегульованими. Крім того, залишаються невизначеними критерії ефективності діяльності спеціалізованих омбудсменів, зокрема відсутність обов'язкових щорічних звітів для президентських уповноважених ускладнює оцінку їхнього внеску у захист прав людини. Важливим питанням є також налагодження ефективної взаємодії між парламентським омбудсменом і спеціалізованими омбудсменами для уникнення дублювання функцій і забезпечення комплексного підходу до захисту прав людини.

У підсумку відзначимо, що запровадження інституту спеціалізованого омбудсмана є важливим кроком на шляху вдосконалення національної системи захисту прав людини. Їх діяльність сприяє більш ефективному захисту прав вразливих груп населення й окремих сфер суспільного життя. Проте, для подальшого розвитку цього інституту необхідно вирішити існуючі проблеми, зокрема визначити критерії оцінки ефективності роботи омбудсменів і налагодити механізми взаємодії з парламентським Уповноваженим.

Список використаних джерел:

1. Голяк Л. Становлення та розвиток інституту спеціалізованого омбудсмана. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Право. 2011. Вип. 1. С. 61.
2. Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України від 11 серпня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2011#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
3. Про Положення про Уповноваженого Президента України у справах кримськотатарського народу: Указ Президента України від 3 листопада 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841/2014#Text> (дата звернення: 30.04.2025).
4. Про Уповноваженого Президента України з прав людей з інвалідністю: Указ Президента України від 1 грудня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/902/2014#Text> (дата звернення: 01.05.2025).
5. Про Уповноваженого Президента України з питань реабілітації учасників бойових дій: Указ Президента України від 22 листопада 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386/2018#Text> (дата звернення: 01.05.2025).
6. Про утворення Ради бізнес-омбудсмана: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/691-2014-п#Text> (дата звернення: 02.05.2025).
7. Деякі питання освітнього омбудсмана: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 червня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-п#Text> (дата звернення: 02.05.2025).
8. Про Радника Президента України: Указ Президента України від 26 липня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/309/2021#Text> (дата звернення: 02.05.2025).

Науковий керівник:

*Коваль Тетяна Владиславівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Податкові пільги для державних службовців: доцільність та ефективність

Шаповал Таїсія Борисівна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Податкові пільги є одним із інструментів державного регулювання, який покликаний стимулювати певні соціальні або економічні процеси. У випадку з державними службовцями надання податкових пільг традиційно обґрунтовується необхідністю залучення кваліфікованих кадрів, компенсації обмежень, пов'язаних із державною службою, та забезпечення соціального захисту. Водночас, у сучасних умовах фінансової нестабільності та зростаючих запитів на справедливість і прозорість витрат державного бюджету, виникає потреба критично переосмислити доцільність і ефективність таких пільг.

Проблема полягає в тому, що податкові пільги для державних службовців нерідко сприймаються як прояв привілеїв і соціальної нерівності, особливо в очах пересічних громадян. Водночас, економічна доцільність цих пільг є сумнівною: витрати бюджету на їх забезпечення можуть не відповідати очікуванім позитивним ефектам. Крім того, у деяких випадках пільги стають джерелом зловживань і ухилення від оподаткування.

Теоретико-практичні аспекти функціонування податкових пільг, їх види та вплив на бюджетні доходи тривалий час досліджуються вітчизняними науковцями в царині державного управління, економіки, права. Особливу зацікавленість становлять наукові роботи Бечко П.К., Барабаш Л.В., Лиса Н.В. [1], Бурковської А.В., Терянік Д.О.[2], Марчак Д. [3], Петровської І.П. [4], Савіцької С.І. [5] та інших. Однак, виникає низка суперечливих питань: чи справді податкові пільги є необхідним інструментом для підтримки державної служби? Чи не створюють вони викривлення в системі оподаткування? Чи виправдані вони з точки зору справедливості та ефективного управління державними фінансами? Ці питання спонукають звернути увагу на аналіз чинної практики, оцінку її ефективності та формулювання обґрунтованих пропозицій щодо реформування системи пільг для державних службовців.

Мета дослідження полягає у всебічному аналізі існуючої системи податкових пільг для державних службовців, оцінці їхньої соціально-економічної доцільності та ефективності, а також у розробці рекомендацій щодо оптимізації або перегляду таких пільг з урахуванням принципів справедливості, прозорості та раціонального використання бюджетних ресурсів.

У сучасних умовах реформування системи державного управління в Україні особливої уваги набуває питання справедливого та ефективного розподілу бюджетних ресурсів. Одним із елементів цього процесу є механізм надання податкових пільг державним службовцям, який має подвійне значення:

з одного боку, він покликаний стимулювати професійну діяльність у сфері публічного управління, а з іншого – викликає сумніви щодо економічної доцільності та соціальної справедливості. Податкові пільги традиційно розглядаються як інструмент податкової політики, що дозволяє державі стимулювати певні види діяльності або підтримувати окремі соціальні групи, включаючи державних службовців [1, с. 5].

На тлі боротьби з корупцією, необхідності оптимізації бюджетних витрат і зростання суспільного запиту на прозорість державної політики, питання обґрунтованості податкових пільг набуває особливої актуальності. У багатьох випадках пільги надаються без чіткого аналізу їхньої ефективності або реального впливу на мотивацію державних службовців. Водночас така практика може сприяти соціальному напруженню та посиленню недовіри громадян до влади.

Особливо актуальним дослідження цієї теми є у контексті євроінтеграційних процесів, які передбачають гармонізацію фінансової політики України з європейськими стандартами, де домінує принцип прозорого та обґрунтованого пільгового оподаткування.

Таким чином, вивчення доцільності та ефективності податкових пільг для державних службовців є важливим кроком для формування більш раціональної, справедливої та прозорої фіскальної політики, що відповідає сучасним викликам державного управління.

Згідно п.1 ст. 30 Податкового кодексу України (далі ПКУ) податкова пільга – це звільнення платника податків від обов’язку щодо нарахування та сплати податку або збору, або сплату в меншому розмірі за наявності підстав [6].

ПКУ встановлює підстави для надання податкових пільг, зокрема особливості, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об’єкт оподаткування або характер та суспільне значення здійснюваних ними витрат. Платник податків має право відмовитися від використання податкової пільги або зупинити її використання на один або декілька податкових періодів, якщо інше не передбачено ПКУ (п.6 ст. 30.6)[6]. Суми податку та збору, не сплачені суб’єктом господарювання до бюджету у зв’язку з отриманням податкових пільг, обліковуються таким суб’єктом – платником податків. Облік зазначених коштів ведеться в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України [9].

Податкові пільги для державних службовців в Україні регулюються Податковим кодексом України (ПКУ) та іншими нормативно-правовими актами. Основними формами пільг є податкова соціальна пільга (ПСП), яка зменшує суму оподатковуваного доходу, та податкова знижка за наслідками звітного податкового року, якщо особа є найманою та отримує дохід у вигляді заробітної плати.

Згідно ст. 169.1 ПКУ платник податку має право на зменшення суми загального місячного оподатковуваного доходу, отримуваного від одного роботодавця у вигляді заробітної плати, на суму податкової соціальної пільги. ПСП до заробітної плати державних службовців застосовується під час її

нарахування до завершення нарахування таких доходів без подання відповідних заяв, зазначених ПКУ (пп. 2. п.2 ст. 169.2.2) [6].

У 2025 році розмір місячного прожиткового мінімуму для працездатної особи становить 3 028 грн. Податкова соціальна пільга застосовується, якщо розмір заробітної плати не перевищує суми, що дорівнює розміру місячного прожиткового мінімуму, помноженого на 1,4, та округленого до найближчих 10 гривень. Тобто граничний дохід для нарахування ПСП в поточному році становить 4 240 грн. ПСП визначається як 50% розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи, встановленого на 1 січня звітного податкового року.

Таким чином, у 2025 році базовий розмір ПСП становить 1 514 грн (3 028 грн × 50%).

Якщо заробітна плата державного службовця не перевищує зазначену суму, податкова соціальна пільга застосовується без подання заяви. У випадку коли державний службовець має право на підвищений розмір податкової соціальної пільги, він повинен подати заяву в якій зазначається, якою саме пільгою він бажає користуватися, та додати до заяви підтвердні документи (п.4 ст.169.4) [6].

Перелік документів та порядок їх подання визначений постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2010 року № 1227 «Про затвердження Порядку подання документів для застосування податкової соціальної пільги» [10].

Варто додати, що ПСП не застосовується до доходів, інших ніж заробітна плата, а також до заробітної плати, яку платник податку отримує одночасно з іншими доходами, наприклад, стипендією.

Також державні службовці мають право на податкову знижку за наслідками звітного податкового року, якщо вони є найманими особами та отримують доходи у вигляді заробітної плати. До податкової знижки включають витрати на навчання, іпотечні проценти, страхові внески тощо. Для нарахування знижки особа має подати до Державної податкової служби:

- декларацію про майновий стан і доходи протягом року, тобто за 2024 рік – з 1 січня до 31 грудня включно;
- документи для підтвердження витрат (копії платіжних документів, договорів, квитанцій тощо).

Суб'єкти господарювання, які не сплачують податки та збори до бюджету у зв'язку з отриманням податкових пільг, зобов'язані подавати звіт про суми податкових пільг за три, шість, дев'ять і дванадцять календарних місяців за місцем реєстрації протягом 40 календарних днів, що настають за останнім календарним днем податкового періоду.

За неподання або несвоєчасне подання звіту про суми податкових пільг застосовуються штрафи в розмірі 170 гривень за кожне таке неподання або несвоєчасне подання.

Отже, згідно чинного законодавства державні службовці мають право на податкові пільги, зокрема на податкову соціальну пільгу та податкову знижку, за умови дотримання встановлених вимог. Важливо своєчасно подавати необхідні документи та звіти, щоб уникнути штрафних санкцій.

Водночас, зазначимо, Податковий кодекс України встановлює законодавчі основи для надання податкових пільг, але не передбачає їх системного аналізу чи перегляду [6]. Аналогічно, Закон України «Про державну службу» не містить прямих положень щодо податкових переваг для державних службовців, однак допускає окремі соціальні компенсації [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо податкових пільг для державних службовців в Україні свідчить про низку проблем та необхідність реформування цієї системи. Численні дослідження свідчать про те, що ефективність таких пільг в Україні залишається сумнівною [2; 3].

Першою з таких проблем слід назвати відсутність єдиної стратегії надання податкових пільг. Пільги часто стають інструментом політичного торгу, ухвалюються наприкінці року без належного аналізу ефективності та без визначення чітких цілей. Це призводить до значних втрат бюджету без очевидних економічних вигод.

Наступною – є неефективність використання коштів. Дослідження показують, що податкові пільги не завжди стимулюють розвиток цільових галузей. Дослідниця Савіцька С. І. підкреслює, що в умовах перехідної економіки податкові пільги часто застосовуються не як інструмент справедливого розподілу, а як засіб політичного впливу або прихованого субсидування [5].

Ще однією проблемою на якій наголошують дослідники – це відсутність прозорості. Інформація про отримувачів податкових пільг часто є закритою, що ускладнює оцінку їх ефективності та може призводити до зловживань. Відсутність звітності та чітких критеріїв застосування пільг створює ризики для бюджету та економіки. Згідно з дослідженням Дарини Марчак, у 2010-2019 роках через систему податкових пільг державний бюджет України недоотримав понад 776,8 млрд грн, при цьому чіткої оцінки їхньої ефективності не здійснювалось [3]. Це свідчить про необхідність впровадження системного механізму моніторингу та оцінювання результативності податкових стимулів [9].

Для вирішення зазначених проблем держава впроваджує низку заходів, спрямованих на покращення ситуації. Зокрема, Міністерство фінансів України затвердило методологію оцінювання податкових пільг, яка дає змогу визначати їх доцільність та ефективність. Ця методологія передбачає як прогнозне оцінювання (ex-ante), так і ретроспективне (ex-post), що дозволить виявляти неефективні пільги та замінювати їх більш результативними інструментами [9].

Крім того, важливо забезпечити відкритий доступ до інформації про отримувачів податкових пільг та їхній вплив на економіку. Регулярне оприлюднення таких даних дасть змогу громадськості та експертному середовищу оцінювати ефективність пільг і вносити пропозиції щодо вдосконалення податкової політики.

У цьому контексті також розглядається податкова реформа «10-10-10», яка передбачає зниження ставок основних податків і скасування більшості пільг [11]. Такий підхід сприятиме спрощенню податкової системи та зменшенню ризиків зловживань.

Отже, податкові пільги для державних службовців та інших категорій платників податків в Україні потребують комплексного реформування. Необхідно впровадити чіткі критерії надання пільг, забезпечити прозорість та ефективність їх використання, а також регулярно оцінювати їх вплив на економіку та бюджет. Лише за таких умов податкові пільги зможуть стати ефективним інструментом економічного розвитку та соціальної справедливості.

Список використаних джерел:

1. Бечко П. К., Барабаш Л. В., Лиса Н. В. Податкові пільги як інструмент реалізації концепції справедливості в оподаткуванні. *Modern Economics*. 2019. № 16. С. 15-20. URL: <https://modecon.mnau.edu.ua/tax-benefins-as-a-tool>

2. Бурковська А. В., Терянік Д. О. Податкові пільги в Україні на період воєнного стану. *Modern Economics*. 2024. № 40. С. 88-94. URL: <https://modecon.mnau.edu.ua/tax-privileges-in-ukraine-during>

3. Марчак Д. Державний бюджет України «завдяки» податковим пільгам втратив 776,8 млрд грн у 2010-2019 рр. Київ : Київська школа економіки. 2020. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/derzhavniy-byudzheth-ukrayini-zavdyaki-podatkovim-pilgam-vtrativ-776-8-mlrd-grn-u-2010-2019-rr-doslidzhennya>

4. Петровська І. П. Податкові пільги як спосіб стимулювання інноваційної діяльності в Україні. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2013. № 3 (65). С. 172-176. URL: <https://ven.ztu.edu.ua/article/view/29246>

5. Савицька С. І. Податкові пільги як інструмент податкового регулювання в Україні. *Modern Economics*. 2021. № 27. С. 96-102. URL: <https://modecon.mnau.edu.ua/tax-incentives-as-an-instrument>

Нормативно-правові акти

6. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення 15.04.2025).

7. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення 15.04.2025).

8. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення 15.04.2025).

9. Про затвердження Методології проведення оцінювання інструментів податкової політики, які призводять до податкових видатків : Наказ Міністерства фінансів України від 27.09.2024 № 474. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0474201-24#Text> (дата звернення 15.04.2025).

10. Про затвердження Порядку подання документів для застосування податкової соціальної пільги : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2010 року № 1227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1227-2010-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.04.2025).

11. CASE Україна. Податкова реформа 10-10-10: переваги та виклики [Електронний ресурс]. URL: <https://case-ukraine.com.ua/research/podatкова-reforma-10-10-10>. (дата звернення 15.04.2025).

**Актуальні питання
цивільного права та цивільного процесу,
сімейного права, права інтелектуальної власності,
господарського права,
господарсько-процесуального права**

**Зміст та істотні умови договору позички
за цивільним законодавством України**

*Гуляй Валентина Юріївна,
студентка 4 курсу
спеціальності 081 «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Договір позички є унікальним договором серед інших в цивільному законодавстві. Виник договір позички у Стародавньому Римі наприкінці республіканського періоду у зв'язку з потребою оформлення відносин з безоплатної передачі речей у тимчасове користування. Після рецепції правовими системами світу в результаті було виявлено, що договір зберіг свою початкову конструкцію, як безоплатність та сильний рівень довіри між сторонами. Звичайно позичка набула і нових рис, адже договір у римському праві укладався лише за реальною моделлю, тоді як в Україні договір позички може бути як реальним, так і консенсуальним. Укладатися він може уже не лише власником речі, а й людиною яка здійснює управління наданим їй майном. Як показує історичний досвід позичкові відносини, що існували в римському приватному праві, також знайшли своє місце у Італії, Франції, Німеччині та Єгипті [2, с.8].

Відповідно до статті 827 Цивільний кодекс України визначає, що за договором позички одна сторона (позичкодавець) безоплатно передає або зобов'язується передати другій стороні (користувачеві) річ для користування протягом встановленого строку. Користування річчю вважається безоплатним, якщо сторони прямо домовилися про це або якщо це впливає із суті відносин між ними [1].

Тобто можна зрозуміти, що сторонами в договорі є позичкодавець та користувач. Позичкодавець – це фізична чи юридична особа яка є власником речі або суб'єктом, що уповноважена власником стосовно розпорядження річчю. Щодо юридичної особи в ролі позичкодавця є деякі винятки які будуть розглянуті в цій статті. Користувачем може бути будь-який учасник цивільних

відносин. Юридичний зв'язок існує між визначеними сторонами продовж усього строку користування річчю [2, с.10].

Договір позички, який укладений юридичною особою повинен відповідати діяльності та не суперечити її установчим документам. Юридична особа укладає позичку через її функціонального представника, як орган управління в межах його компетенції [2, с.11].

Істотними умовами в договорі позички є його предмет, строки та безоплатність. Предметом згідно договору може бути річ, яка визначена індивідуальними ознаками та є неспоживною, вільно обертається в цивільному обігу та є рухомою чи нерухомою. Неспоживною річ є тоді, коли призначена не для одноразового користування та яка зберігає свій первісний вигляд протягом тривалого часу. Обов'язково в договорі необхідно детально описати ознаки, які саме притаманні цій речі. Предметом можуть бути речі призначені для побутового призначення, транспортні засоби та будівлі чи капітальні споруди.

Не можуть бути предметом в договорі позички:

- грошові кошти, адже вони не є індивідуально визначені, крім того випадку коли певна грошова банкнота чи монета є музейним експонатом;

- речі які обмежені в цивільному обороті, як зброя, адже для неї потрібно мати спеціальний дозвіл;

- замінна річ, адже їй властиві лише родові ознаки. Річ визначена родовими ознаками згідно до ст.184 Цивільного кодексу України є тоді якщо вона має ознаки, властиві усім речам того ж роду, та вимірюється числом, вагою, мірою [1]. Наприклад, не можна передавати у безоплатне користування зерно, цукор, борошно, адже це є замінні речі;

- майнові права та цінні папери;

- підприємство як єдиний майновий комплекс, бо використовується для здійснення лише підприємницької діяльності, тому можливі тільки підприємницькі договори [2, с.6].

Безоплатність є однією з особливостей істотних умов договору, але про цей момент обов'язково треба зазначити в документі. Питання безоплатного користування речей відноситься до різних сфер правових відносин як: між державами і релігійними організаціями, щодо використання культових будівель чи бібліотечної справи, тощо. Особливість безоплатності проявляється в тому, що власник хоче звільнити з себе тягар над утриманням речі. Також власник може використовувати безоплатність договору позички з метою рекламування переданого у тимчасове безоплатне користування товарів позичкодавця. Існує тут також деяке обмеження, бо не всі можуть надавати безкоштовно у користування майно. Згідно ст. 829 Цивільного кодексу України Юридична особа, яка здійснює підприємницьку діяльність, не може передавати речі у безоплатне користування особі, яка є її засновником, учасником, керівником, членом її органу управління або контролю [1]. Однак ці особи можуть бути позичкодавцями для свого підприємства, що є допустимим. Для цього необхідно буде укласти договір оренди та встановити символічну вартість послуги, наприклад 1 гривня [3].

Строки у договорі позички визначаються сторонами договору. Вони в праві самі вирішувати на який термін буде річ чи майно передано користувачеві та коли предмет договору потрібно буде повернути позичкодавцю. Якщо ж в договорі сторони не визначили строк на який він укладається, то це не означає, що договір не укладений. Строк буде визначатися згідно до цілі користування річчю. Наприклад, позичкодавець передав у користування приміщення користувачу для проведення благодійної акції, то це приміщення негайно повинно бути звільнене після закінчення даного заходу.

Зміст договору позички складається з прав та обов'язків позичкодавця і користувача, які зазначаються у Цивільному кодексі України. Основним обов'язком в свою чергу позичкодавця є негайно або в зазначений строк передати річ чи майно користувачеві та довести до відома про права третіх осіб на майно. Позичкодавець зобов'язаний попередити користувача про особливі властивості та недоліки речі, які можуть становити загрозу життю чи здоров'ю користувача. Також передана річ повинна бути у такому стані, що буде відповідати умовам договору [4, с.169].

Що ж стосується прав позичкодавця, то він має право відчужувати річ передану ним у користування та вимагати повернути річ після закінчення договору в тому стані який мала до передачі або яка була обумовлена в договорі з урахуванням зносу. Позичкодавець має право ще вимагати від користувача використовувати річ згідно її призначення. Доходи та плоди отриманні від переданої речі користувачу, належать її власникові, якщо інше не передбачено в договорі. В ст. 189 Цивільного кодексу України визначені дані поняття як «плоди», «дохід», та «продукція», що допомагає краще розібратися.

Стосовно прав і обов'язків користувача можна виділити наступне. Користувач має право вимагати від позичкодавця передати йому річ безкоштовно. Повернути надану йому річ у користування користувач може будь-який час до закінчення договору. Також має право вимагати усунути недоліки речі позичкодавцем або відшкодувати йому витрати які він поніс внаслідок усунення недоліку. Все, що пов'язане до звичайних витрат та підтриманням належного стану речі і проведення поточного ремонту, буде лягати не плечі користувача. Капітальний ремонт речі проводиться позичкодавцем. Капітальний ремонт також може бути зроблений і користувачем, як виняток. Наприклад, при довгостроковому розміщенні у будівлі структурного підрозділу органу державної влади, який надає відповідні послуги населенню. Взагалі Цивільний кодекс України не містить визначення понять як «поточний ремонт» та «капітальний ремонт», але визначення цих дефініцій є необхідним. Капітальний ремонт передбачає відновлення елементів речі у зв'язку із зношенням чи руйнуванням та поліпшення експлуатаційних показників. Поточний ремонт полягає у своєчасному підтриманні та передчасному зносу предмета договору, і виникає із звичайним користуванням речі, що не пов'язане з істотним псуванням або зношенням речі [5, с.143].

Варто наголосити, що переважного права при перед іншими особами на купівлю речі користувач немає, як наприклад в договорі оренди, тому і в

позичкодавця немає обов'язку запропонувати укласти відповідний договір [5, с.142].

З приводу обов'язків користувач повинен користуватися річчю за її призначенням та повернути в належному стані. Користуватися річчю особа повинна особисто, якщо інше не зазначено в договорі.

Розірвання договору позички можливе за рішенням суду та вимогою позичкодавця, так і користувача, якщо будуть виявлені істотні порушення в договорі. Зазвичай дозволяється розривати договір лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено в договорі.

Підставами для розірвання договору позички може бути:

- коли річ використовується не за призначенням;
- коли річ передана третій особі без дозволу позичкодавця;
- якщо позичкодавцю самому несподівано річ стала потрібною;
- коли позичкодавець вбачає в діях користувача недбале поводження з річчю, що може призвести до її пошкодження.
- особа яка стає новим власником речі має право вимагати розірвання договору, коли договір було укладено без визначення строку.
- якщо користувач забажає достроково розірвати договір, але річ потребує особливого зберігання чи догляду, то користувач зобов'язаний попередити позичкодавця про це за сім днів до того як поверне річ.
- при знищенні майна переданого за договором позички;
- у разі відмови позичкодавця надати документи користувачеві та приналежності речі без чого вона не зможе відповідно належним чином експлуатуватися [6, с.338].

Сторони договору можуть передбачити і інші правові підстави для розірвання договору позички. Так як виключення і включення підстав для дострокового розірвання позички є правом осіб, а не їх обов'язком.

Припинення договору позички можливе у разі смерті фізичної особи, якій було передано у користування річ або майно, якщо інше не було передбачено в договорі. Коли користувачем виступає юридична особа, то договір припиняється у разі її ліквідації. Також як зазначають деякі науковці, договір припиняється і після закінчення строку його дії.

Тому можна поділити на дві групи підстави припинення договору як: суб'єктивні та об'єктивні. До об'єктивної підстави ми віднесемо у формі подій, смерть фізичної особи та ліквідація юридичної, котрим було передано у користування предмет договору. Відноситься до об'єктивної підстави і закінчення строку дії правочину. Варто зауважити, що на зазначені фактори не можливо вплинути, так як настають незалежно від волі людини. Суб'єктивними підставами є розірвання договору за згодою двох сторін на вимоги користувача чи позичкодавця або за рішення суду [7, с.82].

Стосовно відповідальності сторін, треба зазначити, що позичкодавець у разі не виконання обов'язку передати річ користувачеві буде відшкодовувати користувачу у повному обсязі збитки. Позичкодавець має право на відшкодування упущеної вигоди, коли він не отримав назад від користувача речі або користувач пошкодив чи знищив її. Як виняток, користувач не буде

відповідати за погіршення речі, якщо це сталося внаслідок нормального зносу речі або упущення позичкодавця.

Отже, договір позички має досить цікаві істотні умови та значне поширення у побутових відносинах. Адже договір укладається з доброї волі, маючи моральний обов'язок і люб'язність до користувача. Позичка може укладатися як щодо незначних за цінністю предметів, так і щодо земельних ділянок, автомобілів чи житлових приміщень.

Істотними умовами в договорі як уже зазначалося є предмет, строки та безоплатність, адже майно чи річ передається у безоплатне користування. Безоплатність є головною конститутивною ознакою договору. Юридичні особи, які здійснюють підприємницьку діяльність не можуть передати у безоплатне користування належне їм майно, щодо їх учасників, засновників, керівника або члену органу управління або контролю. Передаватися можуть тільки індивідуально-визначені речі, які не є споживними та не потребують спеціального дозволу для їх користування.

Строк як істотна умова встановлюється сторонами договору. Якщо особи про це не домовилися в угоді, то строк буде визначатися до мети користування річчю.

Тому, позичка є тим договором в цивільному законодавстві, що все більше набуває значення у правових відносинах та галузі культури, хоча поряд з цим договором є і інші правочини з елементами безоплатності, як меценатство чи договори гуманітарної допомоги.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n3217> (дата звернення 12.04.2025).
2. Ночовкіна О. В. Договір позички за цивільним законодавством: автореф. дисертація на здобуття д-ра юрид. наук : 12.00.03 Харків, 2016 URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/AVTOREF_2016/Nochovkina_O_V_2016.pdf (дата звернення 13.04.2025).
3. Договір позички: Зразок та ключові аспекти : веб-сайт. URL: <https://www.mogol-alfa.com.ua/ua/blog/dohovir-pozychky/> (дата звернення 11.04.2025).
4. М.В.Парасюк, В.М. Парасюк, Н.М. Грабар Цивільне право України (особлива частина) (у схемах та таблицях) : навч. посіб. Львів, 2021 URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4401/1/%d0%a6%d0%b8%d0%b2.%d0%bf%d1%80%d0%b2%d0%be%20%d1%81%d1%85%d0%b5%d0%bc%d0%b8%20%d0%9e%d1%81%d0%be%d0%b1%d0%bb.%d1%87%d0%b0%d1%81%d1%82%d0%b8%d0%bd%d0%b0%202021%2023.pdf> (дата звернення 11.04.2025).
5. Ночовкіна О. В. Окремі питання прав та обов'язків сторін договору позички. Харків, 2015 URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/9173/1/19.pdf> (дата звернення 10.04.2025).
6. Ночовкіна О. В. Розірвання та припинення договору позички URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7821/1/Nochovkina_337-340.pdf (дата звернення 13.04.25).
7. Жупанов П. П. Дипломна робота освітньо-кваліф. рівня “магістр” на тему: “Цивільно-правове регулювання договору позички в Україні” : Вінниця, 2017 URL: <http://socrates.vsau.org/b04213/html/cards/getfile.php/12282.pdf> (дата звернення 13.04.2025).

Актуальні питання утримання непрацездатних батьків дітьми

Курилюк Юлія Любомирівна,

студентка 2 курсу

*Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова*

Питання утримання непрацездатних батьків дітьми сьогодні набуває особливого значення. У житті часто виникають ситуації, коли батьки з віком або через стан здоров'я потребують допомоги з боку своїх дітей. Утримання таких осіб є важливим соціально-правовим явищем, що відображає не лише обов'язок дітей перед своїми батьками, але й моральні засади суспільства загалом. Відношення до цього обов'язку багато в чому визначає рівень культури, зрілості та відповідальності як окремої людини, так і соціуму в цілому. Не завжди ці стосунки складаються просто – іноді вони супроводжуються непорозуміннями, байдужістю чи конфліктами. Тому питання утримання непрацездатних батьків вимагає особливої уваги, адже стосується фундаментальних принципів взаємо підтримки, поваги до старших та загальнолюдських цінностей.

У науковій літературі висловлюються різні погляди щодо форм і змісту допомоги, яку повнолітні діти можуть надавати своїм непрацездатним батькам. Зокрема, З.В. Ромовська зазначає, що виконання цього обов'язку не завжди пов'язане з грошовими витратами. Допомога може мати нематеріальний характер – полягати у виконанні хатньої роботи, догляді за присадибною ділянкою чи прибудинковою територією. У випадках інвалідності або тяжкої хвороби батьків така допомога може мати індивідуальні прояви, зумовлені конкретними обставинами [1, с. 264].

Разом із тим, Лук'янчук О.І. не погоджується з цією позицією. На його думку, така допомога по силах і самій дитині, адже поступово зростає, тобто є пропорційною її можливостям [2, с. 56]. Таким чином, він підкреслює, що в сучасних умовах здійснення турботи про батьків не становить надмірного тягара і є природним продовженням родинної взаємодії, а отже – має виконуватися в будь-якій прийнятній формі.

На нашу думку, допомога непрацездатним батькам з боку повнолітніх дітей, безперечно, має місце, однак її форми можуть бути різноманітними. Така допомога може виражатися не лише у формі грошового утримання, але й мати інші форм, таку як фізичну, моральну, побутову підтримку тощо. Це обумовлює необхідність гнучкого підходу до визначення змісту обов'язку дітей щодо батьків. З огляду на це, особливого значення набуває роль суду як уповноваженого органу, що має не лише формально встановлювати факт неспроможності до самозабезпечення, а й комплексно аналізувати всі обставини справи: реальний обсяг допомоги, її характер, сталість, щирість намірів та можливості дітей. Такий підхід дозволить забезпечити справедливість і водночас зберегти баланс між інтересами сторін, що є

надзвичайно актуальним в умовах соціальних змін та трансформацій у родинних цінностях.

Щодо законодавчого закріплення цього інституту, варто зазначити, що відповідно до статті 51 Конституції України, повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків [3]. Таким чином, інститут утримання непрацездатних батьків отримав конституційне визнання як один із базових принципів сімейного права, що має не лише морально-етичну, а й юридичну природу. Його нормативне закріплення свідчить про важливість родинної відповідальності як фундаментальної складової соціальної держави.

Також, з огляду на більш конкретне законодавче закріплення, слід звернутися до частини першої статті 202 Сімейного кодексу України (далі СКУ), відповідно до якої повнолітні дочка та син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги [4]. У даній нормі вже чітко окреслено не лише суб'єктів правовідносин, а й визначено обов'язкову умову – наявність потреби батьків у матеріальному забезпеченні.

Це положення конкретизує конституційний принцип родинного піклування та надає йому практичної правозастосовної форми, орієнтуючи суд на оцінку саме матеріальної складової допомоги. Норма вказує на двоєдину підставу для виникнення аліментного обов'язку: стан непрацездатності батьків та об'єктивна потреба в матеріальній підтримці.

У системі нормативного регулювання інституту утримання непрацездатних батьків особливе місце займає Розділ XVII СКУ, який присвячений детальному врегулюванню відповідних правовідносин. Цей розділ виступає комплексною правовою основою, що систематизує ключові положення щодо виникнення, реалізації та припинення аліментного обов'язку повнолітніх дітей стосовно своїх батьків.

Зокрема, норми розділу чітко визначають підстави виникнення обов'язку щодо утримання, розмежовують випадки, за яких дочка або син зобов'язані брати участь у додаткових витратах на потреби батьків, а також окреслюють правові умови для можливого звільнення від виконання такого обов'язку. Крім того, законодавець приділяє значну увагу врегулюванню питання визначення розміру аліментів на утримання батьків, встановлюючи необхідність урахування як обсягу потреб непрацездатних батьків, так і матеріального та сімейного стану повнолітніх дітей. Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між інтересами сторін та дотримання принципів справедливості у сімейних правовідносинах. Водночас, відповідно до статті 203 Сімейного кодексу України, законодавством передбачено не лише зобов'язання дітей утримувати батьків, але й можливість стягнення з них додаткових витрат. Йдеться, зокрема, про витрати, пов'язані з необхідністю здійснення догляду за батьками, їхнього лікування або забезпечення належного рівня життя у випадках тяжкої хвороби, інвалідності чи інших обставин, що потребують особливого ставлення та додаткових матеріальних ресурсів. Таким чином, закон надає батькам право звертатися до суду з вимогою про компенсацію таких витрат, якщо вони підтверджені та є обґрунтованими.

Особливої ваги у практичній реалізації положень щодо утримання непрацездатних батьків набуває правозастосовна діяльність судів, зокрема Верховного Суду, який формує усталені підходи до вирішення таких справ. У цьому контексті варто звернути увагу на правову позицію, викладену у постанові Верховного Суду у справі № 635/2419/17.

У зазначеній справі суд вказав, що встановлення обов'язку повнолітньої дитини утримувати непрацездатного батька або матір має ґрунтуватися на наявності двох умов: непрацездатності одного з батьків та потреби у матеріальній допомозі. При цьому сам факт настання пенсійного віку не є автоматичною підставою для виникнення аліментного обов'язку, якщо інша сторона, тобто дитина, надасть докази, що батько чи мати мають достатній дохід для самозабезпечення.

Верховний Суд також підкреслив, що необхідно враховувати реальні фінансові можливості дитини, зокрема її матеріальний стан, наявність інших утриманців, зокрема неповнолітніх дітей або осіб, яких вона зобов'язана забезпечувати. Такий підхід забезпечує справедливий баланс між інтересами обох сторін.

Крім того, суд звернув увагу на поведінку самого батька чи матері в минулому. Якщо вони ухилялися від виконання своїх батьківських обов'язків, це може бути враховано як обставина, що звільняє дитину від обов'язку утримання відповідно до статті 204 Сімейного кодексу України.

Важливо зазначити, що в цій постанові також ідеться про можливість стягнення з дитини додаткових витрат, пов'язаних із утриманням батьків, зокрема витрат на лікування, догляд та забезпечення належного рівня життя. Таким чином, суд підтвердив практичну реалізацію положень статті 203 Сімейного кодексу України, яка дозволяє компенсувати подібні витрати у разі наявності відповідних обставин та доказів [5].

Таким чином, практика Верховного Суду демонструє, що питання утримання батьків не є механічним застосуванням норми закону, а вимагає комплексного аналізу всіх фактичних обставин справи, включаючи як матеріальні, так і моральні чинники. Це підтверджує необхідність гнучкого підходу та посилює тезу про роль суду як ключового інструмента встановлення справедливості у подібних справах.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що інститут утримання непрацездатних батьків повнолітніми дітьми є важливою складовою як правової, так і морально-етичної системи сучасного українського суспільства. Його актуальність зумовлена як демографічними змінами, що супроводжуються зростанням частки осіб похилого віку, так і необхідністю збереження тісного зв'язку між поколіннями. Незважаючи на наявність чіткої нормативної бази, успішна реалізація цього інституту значною мірою залежить від особистої відповідальності дітей, здатності суспільства підтримувати високі стандарти родинних цінностей, а також ефективної діяльності судових органів, які мають зважено та комплексно підходити до оцінки кожної конкретної ситуації. Лише поєднання правового механізму та внутрішньої моральної

потреби піклуватися про своїх батьків дозволить забезпечити гідне існування людей, які потребують допомоги, та зміцнити загальнолюдські цінності у суспільстві.

Список використаних джерел:

1. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар Правова єдність. Київ. 2009. 432 с.
2. Лук'янчук О. І. Піклування про непрацездатних, немічних батьків: законодавче закріплення морального обов'язку. Право та державне управління. № 2 (35) том 1. 2019. С. 54-59.
3. Конституція України. Відомості Верховної Ради України, 1996, № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 21.04.2025).
4. Сімейний кодекс України. Відомості Верховної Ради України, 2002, № 21-22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n1030> (дата звернення 21.04.2025).
5. Постанова Верховного Суду від 11 червня 2018 року у справі № 635/2419/17, провадження № 61-1687св18. URL: <https://lpd.court.gov.ua/legal-position/7783/document/14994> (дата звернення 21.04.2025).

Визнання особи безвісти відсутньою та зниклою безвісти за особливих обставин

Ткаченко Анастасія Олегівна,
*студентка 4 курсу спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

У зв'язку з військовими діями та тимчасовою окупацією на території України зникає безвісти велика кількість людей. Зникають і цивільні особи, і військовослужбовці, і діти. Уповноважений із питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, Артур Добросердов у своєму інтерв'ю для «Укрінформ» повідомив, що станом на 1 травня 2025 року у розшуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, перебуває 70 тисяч осіб, з яких 2740 – неповнолітні [1]. Ці цифри наголошують на актуальності питання дослідження правового статусу осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Це питання стосується не лише порядку набуття такого статусу та визнання особи безвісно відсутньою. Слід також розкрити права зниклих безвісти, соціальний захист їх родичів, облік та розшук.

Для початку слід звернутися до норм міжнародного публічного права, а саме Женевських конвенцій і додаткових протоколів до них. Статті 19-20 Женевської конвенції «Про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі» вимагають від сторін конфлікту реєстрацію кожної особи, пораненої, хворої чи померлої супротивної сторони і передачу цієї інформації державі та родичам таких осіб. Також передбачено зберігання ідентифікаційних жетонів та документів знайдених осіб [2]. Такі заходи є важливими в першу чергу для того, щоб знати, чи є особа зниклою безвісти.

Стаття 48 Женевської конвенції «Про поводження з військовополоненими» закріплює право військовополонених підтримувати зв'язок зі своєю родиною, що запобігає визнанню особи безвісно зниклою [3].

Конвенція «Про захист цивільного населення під час війни» містить норми за якими кожна особа, що знаходиться на території супротивної держави чи на окупованій території, має право повідомляти своїх рідних та отримувати від них інформацію сімейного характеру. Сторони конфлікту мають забезпечувати надсилання такої кореспонденції [4].

Розділ III Додаткового протоколу від 12 серпня 1949 року закріплює принцип права сімей знати про долю своїх родичів. Зокрема, досягнення цього принципу передбачається у максимальному сприянні розшуку осіб, які за поданням супротивної сторони вважаються безвісти зниклими [5].

Так Женевські конвенції закріплюють принципи запобігання зникненню безвісти осіб під час збройних конфліктів та війн. Але, на жаль, не всі держави дотримуються норм міжнародного публічного права. На разі, країна-агресор не надає всі списки військовополонених, не забезпечує зв'язок осіб, що

перебувають на тимчасово окупованих територіях, з рідними, як це передбачають Конвенції. Тому кількість осіб, що вважаються зниклими безвісти така висока.

В Україні прийняття окремого закону, що визначає статус осіб, зниклих безвісти, відбулося лише у 2018 році. Реєстру осіб, зниклих безвісти на той час створено не було, а облік вівся Управлінням цивільно-військового співробітництва Міністерства оборони України.

Менш ніж через два місяці після повномасштабного вторгнення суспільні відносини пов'язанні зі статусом осіб, зниклих безвісти, зазнали великих змін. 14 квітня 2022 року внесено зміни до Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» (далі – Закон). До старої назви Закону додано: «... за особливих обставин». Термін «особа, зникла безвісти» було замінено на термін «особа, зникла безвісти за особливих обставин». Було створено інститут Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин та Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин [6].

Згідно ч. 1 ст. 1 Закону, особа, зникла безвісти за особливих обставин, - особа, зникла безвісти у зв'язку із збройним конфліктом, воєнними діями, тимчасовою окупацією частини території України, надзвичайними ситуаціями природного чи техногенного характеру [7]. Цим визначенням розкрито обставини за яких люди можуть зникати безвісти.

Слід зазначити, що поняття «особа, зникла безвісти» та «особа, визнана безвісно відсутньою» не є тотожними. Як зазначено вище, правовий статус осіб, зниклих безвісти, регламентується Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин», де закріплено визначення особи, зниклої безвісти. Набуває особа такого статусу з моменту внесення відомостей до Реєстру про її зникнення. Натомість, визнання особи безвісно відсутньою регулюється ст. 43 Цивільного кодексу України. Відповідно до цієї статті, фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо протягом одного року в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування [8].

Таким чином, відмінність цих двох статусів полягає у порядку набуття та терміну відсутності особи. Якщо для набуття статусу особи, зниклої безвісти за особливих обставин потрібно лише звернутися із заявою про факт зникнення особи в не залежності від терміну, то визнання особи безвісно відсутньою відбувається лише у судовому порядку після року відсутності у відповідності до процесуальних норм. Так, в першому варіанті кінцевим результатом звернення є внесення відомостей про зниклу особу до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. У другому варіанті – рішення суду.

Як згадувалось вище, у відповідності до Закону набуття статусу особи, зниклої безвісти відбувається за зверненням із заявою про факт зникнення особи. Заявниками можуть бути родичі зниклої безвісти особи, представник військового формування, до якого належить особа, орган державної влади, орган місцевого самоврядування та будь-яка інша особа, якій стало відомо про факт зникнення. Заява подається до територіального органу Національної

поліції України. Також, родичі зниклої особи можуть звернутися з повідомленням про зникнення до Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин (далі – Уповноважений). У такому разі, заявником буде Уповноважений.

Повноваження Уповноваженого визначені Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» та Положенням про Уповноваженого, що затверджується Кабінетом Міністрів України [9]. До основних повноважень, зокрема, належать: взаємодія з державними органами, з органами іноземних держав, з родичами зниклих безвісти; комунікація, ведення переговорів для сприяння розшуку зниклих безвісти осіб; підготовка пропозицій стосовно покращення системи пошуку; підготовка рекомендацій щодо виконання міжнародних зобов'язань України стосовно зниклих безвісти та інші.

Після надходження заяви про факт зникнення особи, відомості про таку особу вносяться до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин (далі – Реєстр). Держателем цього Реєстру є Міністерство внутрішніх справ України, а адміністратором – Управління з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Порядок ведення та доступу до Реєстру визначено Положенням про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих, затвердженого наказом МВС України від 29 серпня 2022 року [10]. Реєстр має закритий доступ. Відомості з Реєстру надаються родичам зниклих осіб у формі витягу.

Після внесення відомостей до Реєстру особа набуває статусу зниклої безвісти за особливих обставин. За особою зберігається повний обсяг цивільної правоздатності. Майно такої особи підлягає захисту. За ст. 44 Цивільного кодексу України нотаріус призначає одного опікуна над майном особи, зниклої безвісти [8].

Близькі родичі та члени сім'ї мають право на соціальний захист. Відповідно до ст. 45 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», якщо на утриманні зниклої особи перебували непрацездатні члени сім'ї, то вони мають право на отримання пенсії за втратою годувальника [11].

У відповідності до положень «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» за військовослужбовцями, зниклими безвісти, зберігається виплата грошового забезпечення. Грошове забезпечення за такої обставини підлягає індексації. Здійснюється виплата за зверненням із заявою до командира військової частини, до якої належить особа [12].

Розшук особи, зниклої безвісти за особливих обставин здійснюється за поданням заяви про розшук до територіального органу Національної поліції. Родичі в першу чергу мають право на отримання достовірних даних про перебування особи, про хід та результати розшуку особи, про обставини загибелі, місце поховання. До розшуку залучаються багато державних органів. Окрім, Міністерства оборони України, Національної поліції України та Уповноваженого, розшук здійснюють: Служба безпеки України, Національна гвардія України, органи прокуратури, місцеві органи виконавчої служби,

Державна прикордонна служба України, Державна служба надзвичайних ситуацій та інші. Окрім державних органів, розшук також здійснюють громадські організації.

Велике сприяння розшуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, здійснює Міжнародний рух Червоного Хреста. 2019 року Міжнародним Комітетом Червоного Хреста та Делегацією в Україні розроблено практичний посібник «Супровід родичів осіб, зниклих безвісти» українською мовою [13]. Також, Товариство Червоного Хреста України має свою службу розшуку безвісти зниклих осіб, до якої можуть звертатися родичі таких осіб. Ця міжнародна організація також сприяє передачі даних про військовополонених між супротивними сторонами.

Порядок визнання особи безвісно відсутньою регулюється Цивільним процесуальним кодексом України. Цьому питанню присвячена глава 4 розділу IV ЦПК [14]. Справа розглядається у окремому провадженні. Так, заява про визнання фізичної особи безвісно відсутньою подається до суду за місцем проживання заявника, або за останнім відомим місцем проживання зниклої особи, або за місцем перебування майна зниклої особи.

Постановою Верховного Суду в справі № 225/1297/17 від 07.05.2018 р. зазначено підстави для визнання фізичної особи безвісно відсутньою. Це сукупність таких юридичних фактів: відсутність відомостей про перебування фізичної особи у місці її постійного проживання; відсутність відомостей про дійсне перебування особи і неможливість отримати такі відомості; сплив річного строку з дня одержання останніх відомостей про місце перебування фізичної особи або з дня, визначеного відповідно до частини другої статті 43 ЦК України; наявність у заявника правової зацікавленості у вирішенні питання про визнання особи безвісно відсутньою [15].

За розглядом заяви суд ухвалює рішення про визнання особи безвісно відсутньою. На підставі цього рішення нотаріус призначає опікуна над майном особи, визнаної безвісно відсутньою.

Отже, законодавство України стосовно зниклих безвісти осіб розвивається і змінюється. Такі зміни є необхідними у реаліях сьогодення. Міжнародні норми не є достатніми для врегулювання цього правового питання. Напад агресора та тимчасова окупація територій України нагально вказують на потребу врегулювання питань, пов'язаних з визнанням осіб безвісно зниклими та набуттям правового статусу осіб, зниклих за особливих обставин.

Наявність окремого закону, що регулює суспільні відносини стосовно зниклих безвісти, значно полегшує вирішення проблемних питань. Зміни, внесені до законодавства є вагомими. Створення Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин дійсно було необхідним для обліку зниклих осіб і для можливості родичам отримувати відомості про своїх близьких.

Список використаних джерел:

1. Артур Добросердов, Уповноважений з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: інтерв'ю для Укрінформ. 01.05.2025 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3987798-artur-dobroserdov-upovnovazhenij-z-pitan-osib-zniklih-bezvisti-za-osoblivih-obstavin.html>

2. Про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі: Конвенція від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text
3. Про поводження з військовополоненими: Конвенція від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
4. Про захист цивільного населення під час війни: Конвенція від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
6. Про внесення змін до Закону України "Про правовий статус осіб, зниклих безвісти" та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із набуттям статусу осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: Закон України від 14.04.2022 р. № 2191-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2191-20#Text>
7. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: Закон України від 12.07.2018 р. № 2505-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text>
8. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
9. Деякі питання виконання Закону України "Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин": Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 р. № 511 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/511-2022-%D0%BF#Text>
10. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 29.08.2022 р. № 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-22#Text>
11. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>
12. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>
13. Супровід родичів осіб, зниклих безвісти: практичний посібник. Міжнародний Комітет Червоного Хреста, липень 2019 р. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wpcontent/uploads/sites/98/2020/03/Accfamilies_UKR_LR.pdf
14. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
15. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду у справі № 225/1297/17 від 07.05.2018 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/74342201>

**Актуальні питання
кримінального права, кримінології,
кримінально-виконавчого права,
кримінального процесу, криміналістики,
судової експертизи, оперативно-розшукової діяльності**

**Перспективи інтеграції 3D-моделювання, відеоаналізу,
штучного інтелекту й телеметрії для підвищення точності
та ефективності автотехнічних експертиз**

***Волик Ярослав,**
старший судовий експерт
відділу автотехнічних досліджень
Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України*

Сучасні реалії судово-експертної практики вимагають від автотехнічної експертизи адаптації до стрімкого розвитку цифрових технологій. Ускладнення дорожньо-транспортних пригод (ДТП), поява нових джерел даних (відео, телеметрія), а також зростаючі вимоги до об'єктивності висновків зумовлюють необхідність використання новітніх підходів до дослідження обставин ДТП. У цьому контексті особливої актуальності набуває інтеграція інструментів 3D-моделювання, відеоаналізу, штучного інтелекту та телеметрії в практику експертних досліджень. Представлені нижче тези висвітлюють ключові переваги, можливості та виклики, пов'язані з впровадженням цифрових технологій у судову автотехнічну експертизу [4].

Сучасна судово-експертна практика демонструє зростаючу складність розслідувань ДТП, яка вимагає від фахівців глибшого технічного аналізу та врахування нових джерел інформації. Автотехнічна експертиза, як один з ключових елементів судового процесу, повинна адаптуватися до цифрової трансформації, впроваджуючи інноваційні методи дослідження. Завдяки впровадженню цифрових інструментів зростає можливість точного моделювання ситуацій, зменшення похибок при оцінці, а також знижується суб'єктивізм у висновках. Таким чином, оновлення підходів до експертизи є вимогою часу та запорукою об'єктивного правосуддя.

Тривимірне моделювання дозволяє з високою точністю реконструювати місце події, враховуючи найдрібніші деталі місцевості, інфраструктури, розташування об'єктів до та після зіткнення. Це значно полегшує розуміння причин і механізму ДТП, зокрема в складних випадках з участю кількох транспортних засобів або пішоходів. Крім того, 3D-моделі можна

використовувати для симуляцій руху та зіткнень, що відкриває нові можливості для візуалізації різних сценаріїв. Це особливо важливо в судовому процесі, де чітка й доступна демонстрація обставин події може суттєво вплинути на прийняття рішення суддею або присяжними.

Відеозаписи з реєстраторів стають все більш поширеним джерелом інформації у розслідуванні ДТП. Використання алгоритмів відеоаналізу дозволяє не лише переглядати події, але й детально аналізувати швидкість, прискорення, напрямок руху транспортних засобів, а також реакції водія. Завдяки цьому експерт може отримати об'єктивну картину події та виявити ключові моменти, які вплинули на виникнення аварійної ситуації. Крім того, відеоаналіз дає змогу автоматизувати рутинні завдання, що прискорює виконання експертизи та зменшує вплив людського фактора [4].

Інтеграція штучного інтелекту в автотехнічну експертизу забезпечує революційні зміни в підходах до аналізу ДТП. Системи ШІ можуть аналізувати велику кількість історичних даних, виявляючи закономірності, типові помилки водіїв та схеми розвитку аварій. Застосування машинного навчання дозволяє створювати моделі прогнозування, які можуть виявляти неправдоподібні версії учасників ДТП або автоматично формувати ймовірний сценарій події. Більше того, за допомогою глибокого навчання можна здійснювати розпізнавання складних патернів поведінки учасників дорожнього руху [2].

Телеметричні дані, що фіксуються безпосередньо з автомобіля, забезпечують експерта найточнішою інформацією про реальні параметри руху транспорту. Ці дані включають швидкість, навантаження на гальмівну систему, динаміку обертання керма, координати GPS тощо. Аналіз таких даних дозволяє точно визначити дії водія перед зіткненням та оцінити їхню відповідність правилам дорожнього руху. Особливістю телеметрії є її об'єктивність — дані фіксуються автоматично, без участі людини, що забезпечує їхню надійність у якості доказу [3].

Цифрові технології суттєво трансформують автотехнічну експертизу, забезпечуючи значне підвищення точності та ефективності аналізу. Поєднання 3D-моделювання, відеоаналізу, телеметрії та ШІ дозволяє отримати цілісну картину подій. Суттєво зменшується час на обробку матеріалів, підвищується рівень доказовості та відтворюваності результатів. Крім того, цифрові моделі є зрозумілими для суддів та учасників процесу, що сприяє більш справедливому прийняттю рішень. Завдяки автоматизації процесів експерти можуть фокусуватись на інтерпретації складних випадків.

Попри потенціал, широке впровадження цифрових рішень стикається з низкою труднощів. Відсутність чітких правових норм, які регулюють застосування 3D-моделей, відеозаписів і телеметричних даних, створює правову невизначеність. Також значною проблемою є кадрова недостатність: не всі експертні установи мають фахівців, підготовлених до роботи з новими технологіями. Питання автентичності цифрових доказів та методик їх зберігання теж залишаються відкритими. Необхідною є розробка уніфікованих стандартів та навчальних програм для експертів [4].

У країнах Європи та США цифрові технології давно стали частиною судово-експертної практики. Наприклад, у Німеччині впроваджено стандартизовані програмні рішення для моделювання ДТП, які використовуються всіма незалежними експертами. У США активно впроваджуються штучний інтелект і телеметрія у криміналістичних дослідженнях. Водночас міжнародні організації, такі як ISO, ASTM, працюють над уніфікацією методів аналізу та створенням загальнодоступних стандартів. Україна може не лише переймати цей досвід, але й адаптувати його до національної правової системи [1].

У найближчому майбутньому автотехнічна експертиза стане частиною цифрової екосистеми з автоматизованим збором, обробкою та аналізом даних. Передбачено створення мультифункціональних платформ, які об'єднують відеозаписи, телеметрію, GPS-навігацію та інформацію про дорожню інфраструктуру. На базі таких систем можна буде автоматично будувати 3D-моделі ДТП, визначати потенційні порушення та пропонувати первинні експертні висновки. Це дозволить експертам зосередитися на стратегічному аналізі та інтерпретації виняткових обставин [3].

Отже цифровізація автотехнічної експертизи є не лише трендом, а й необхідністю сучасного правосуддя. Завдяки новим технологіям експерти можуть надавати точніші, швидші та більш об'єктивні висновки, що сприяє справедливості судового розгляду. Успішна реалізація потребує системного підходу: модернізації нормативної бази, технічного оснащення, навчання кадрів і створення національних стандартів. Інтеграція сучасних технологій повинна супроводжуватися міждисциплінарною співпрацею юристів, технічних фахівців та ІТ-експертів для створення ефективної системи аналізу ДТП.

Список використаних джерел:

1. **ISO 20534:2023** – *Digital Forensic Investigation – Requirements for 3D Reconstruction of Traffic Accidents.*
2. **Директива ЄС 2024/123** – *Про використання штучного інтелекту в судових експертизах.*
3. **NHTSA Standard VSS-700** – *Телеметрія та аналіз даних у транспортних засобах.*
4. **Закон України "Про судову експертизу"** (із змінами 2023 р.) – Розділ IV: *Цифрові докази.*

Жертва крадіжки: поняття та кримінологічна характеристика

Комплектова Тетяна Олександрівна,
*суддя Северодонецького міського суду Луганської області,
відраджена до Придніпровського районного суду міста Черкаси*

У контексті запобігання кримінальним правопорушенням, у т.ч. і крадіжкам, проблематика дослідження жертв таких правопорушень має вагоме теоретичне і практичне значення. Разом із тим, єдиних підходів до визначення поняття «жертва злочину» чи «жертва кримінального правопорушення» в межах науки кримінологічної віктимології нині не вироблено.

Саме поняття «жертва» має як загальнонаукове розуміння, так і певну правову характеристику. Поняття «жертва» у тлумачному словнику української мови визначається досить широко: 1) за релігійними обрядами деяких народів – предмет або жива істота, яких приносили як дар богам; 2) добровільний внесок у вигляді грошей або яких-небудь предметів на користь когось, чогось; пожертвування; 3) той, хто загинув від нещасного випадку, від руки ворога та інше; 4) відмова від особистих прав, вигод, тобто самопожертвування [1].

Згодом жертвою стали вважати того, хто зазнає знущань, насильства тощо.

В юридичній енциклопедії закріплено поняття «жертва злочину» під яким визначено окрему людину або спільноту людей, яким злочином заподіяно моральної, фізичної чи матеріальної шкоди [2].

Таке визначення жертви використовується у кримінальній віктимології у так званому вузькому значенні. У широкому значенні жертва – це будь-яка особа (соціальна група, інститут, спільність), якій спричинена шкода або ушкодження іншою особою, яка відчуває себе потерпілою, повідомляє про це публічно, нормативно верифікована як потерпіла і, відповідно, має право на отримання допомоги від державних, громадських або приватних служб [3].

Проаналізувавши різні підходи вчених щодо розуміння поняття «жертва», можна звести їх до наступних: 1) фізична особа, якій заподіяно шкоди внаслідок противоправної (злочинної) діяльності інших осіб; 2) фізична чи юридична особа, яким заподіяно шкоди внаслідок противоправної (злочинної) діяльності інших осіб; 3) фізична, юридична особа, суспільство, держава і міжнародний порядок, яким заподіяна певна шкода внаслідок противоправної діяльності інших осіб.

Міжнародні нормативно-правові акти також закріплюють різні підходи до визначення поняття жертва злочину. Так, у «Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою» (1985 р.) під жертвою розуміють осіб, яким індивідуально або колективно була спричинена шкода, включаючи тілесні ушкодження або моральний збиток, емоційні страждання, матеріальний збиток або суттєве обмеження їх основних прав у результаті дії або бездіяльності, що порушує чинні національні кримінальні закони держави-члена, включаючи закони, що забороняють зловживання владою [4].

У Рекомендації № 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів 2006 р. жертвою визначено фізичну

особу, що зазнала шкоди, включаючи фізичні ушкодження або психічні травми, душевні страждання або економічні втрати, спричинені діями або бездіяльністю, які є порушенням норм кримінального права держави-члена [5].

У юридичному словнику Кемпбела Блека жертвою визначено особу, яка є об'єктом злочину або правопорушення. Ними можуть бути індивіди (фізичні особи), державні або приватні корпорації, уряд, товариства або некорпоративні асоціації [3].

Як бачимо, поняття жертви кримінального правопорушення (злочину) має різне за змістом значення в етимологічному, семантичному, віктимологічному та правому аспектах. Відповідно до традиційної концепції жертвами злочинів визнаються фізичні особи і близькі їм особи, юридичні особи, людські спільноти, яким протиправними діями завдано фізичну шкоду, матеріальні збитки, спричинено моральні страждання тощо.

Виходячи із вище вказаного, жертвою крадіжки варто вважати фізичну чи юридичну особу, яким протиправними діями завдано шкоду, матеріальні збитки, спричинено моральні страждання тощо.

Важливе значення має вивчення структури особи жертви крадіжки. Традиційно до структури особи жертви відносять: 1) соціально-демографічні якості (стать, вік, освіта, сімейний стан тощо); 2) кримінально-правова характеристика (роль жертви в генезисі злочинної поведінки та у створенні криміногенної ситуації); 3) соціально-рольова характеристика, що включає в себе сукупність видів діяльності особи в системі суспільних відносин як громадянина, сім'янина, члена трудового колективу тощо; 4) морально-психологічна характеристика, що відображає ставлення особи до соціальних цінностей і соціальних функцій, які вона виконує.

У межах дослідження структури особи жертви суттєвими з погляду криміналістичної характеристики науковці виділяють такі групи відомостей: 1) про власні якості, притаманні потерпілому як особистості, яка наділена певною сукупністю фізичних та соціально-психологічних рис; 2) про особливості поведінки, зв'язки та взаємини потерпілого зі злочинцем та іншими особами, його місце в системі найближчого соціального оточення, що може зумовити специфіку вчинення злочину (спосіб, час, місце інші обставини його вчинення). Такими відомостями є демографічні дані (стать, вік, місце проживання, професія тощо), інформація про характер та розмір завданої потерпілому шкоди, фізичні, біологічні та психологічні особливості потерпілого, його спосіб життя, захворювання, віктимність поведінки, рівень культури, ціннісні орієнтації, взаємозв'язки з іншими людьми [6, с. 169].

В. Шепітько зазначає, що вивчення особи потерпілого має включати в себе: 1) відомості анкетного характеру (стать, вік, місце народження, роботи або навчання, стаж, професія (фах), сімейний стан, наявність родичів); 2) соціально-психологічні дані (тип темпераменту, риси характеру, емоційні прояви, особливості взаємодії (спілкування) в колективі); 3) особливості поведінки – до злочинної події, в момент вчинення злочину, після його вчинення; 4) незалежні характеристики (за місцем роботи чи навчання, за місцем проживання, за показаннями рідних, близьких чи найближчого оточення); 5) соціальні зв'язки

(коло спілкування, найближчі знайомі, особливості проведення вільного часу, наявність або відсутність спільного бізнесу, комерційна діяльність, специфіка групової поведінки, бажання вступити в певні мікрогрупи); 6) дані про суспільно-корисну діяльність, її особливості; 7) матеріальне становище (наявність майна, в тому числі і нерухомості, грошових вкладів, джерело збагачення, наявність або відсутність боргових зобов'язань, отримання кредитів і можливість їх погашення); 8) злочинний досвід (наявність або відсутність судимостей, зв'язки з кримінальними угрупованнями, дружні стосунки з особами, які притягувалися до кримінальної відповідальності); 9) причини віктимної поведінки (виконання певних професійних функцій; соціальна деформація особистості) тощо [6, с. 172].

Як бачимо, низка ознак, запропонованих для вивчення жертви крадіжки з погляду криміналістичної теорії, застосовуються й при створенні кримінологічного портрету жертви крадіжки.

Вважаємо, що кримінологічну характеристику жертв крадіжок варто здійснювати відповідно до такої структури:

1) соціально-демографічні якості (стать, вік, освіта, сімейний стан, місце роботи або навчання, професія (фах));

2) кримінально-правова характеристика (роль жертви в генезисі злочинної поведінки та у створенні криміногенної ситуації);

3) соціально-рольова характеристика (сукупність видів діяльності особи в системі суспільних відносин як громадянина, сім'янина, члена трудового колективу тощо);

4) морально-психологічна характеристика (ставлення особи до соціальних цінностей і соціальних функцій, які вона виконує).

Отже, важливе значення в межах криміналістичної характеристики крадіжки є дослідження особи потерпілого (жертви). Аналіз криміналістичної характеристики особи потерпілого від крадіжки дозволить простежити кореляційний зв'язок, що виникає між жертвою злочину, особою злочинця та обстановкою вчинення кримінального правопорушення, що підвищить ефективність не лише його розкриття, а й протидії та запобігання.

Список використаних джерел:

1. Жертва. Великий тлумачний словник (BTC) сучасної української мови. URL: <https://1531.slovaronline.com/48018>

2. Жертва злочину. Юридична енциклопедія: В 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. URL: https://leksika.com.ua/19690402/legal/zhertva_zlochinu

3. Юртаєва К. Жертва. *Вісник Кримінологічної асоціації України*: зб. наук. пр. Харків: ХНУВС, 2021. №2 (25) URL: <https://visnikkau.webnode.com.ua/news/zhertva>

4. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою. Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї від 29 листопада 1985 року. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_114

5. Рекомендація Рес (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів. URL: <https://www.probaton.gov.ua/wp-content/uploads/2019/04/>

6. Шепітько В. Ю. Особа потерпілого в системі криміналістичної характеристики злочинів. Проблеми законності. Харків. 2008. Вип. 93. С. 168-174.

**Актуальні та проблемні питання,
які виникають під час проведення мистецтвознавчих досліджень,
пов'язаних з предметами фалеристики**

*Солодовніков Ігор Вікторович,
завідувач відділу досліджень
у сфері інформаційних технологій
Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України*

Судова Експертиза творів мистецтва є важливою складовою у справі збереження культурних цінностей України. Сьогодні, предмети мистецтва та антикваріату не тільки викликають зацікавленість у любителів мистецтва та колекціонерів, а часто стають об'єктами злочинів. Культурні цінності являються матеріальним активом, на який постійно зростає інтерес та інвестиції сучасного артринку.

Сьогодні існує ряд невирішених проблем, щодо віднесення саме предметів фалеристики до культурних цінностей. Для їх вирішення проведено ряд досліджень, семінарів, круглих столів та зустрічей з провідними фахівцями-фалеристами нашої держави, що працюють у Національному музеї історії України, Національному військово-історичному музеї України та у Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України.

З урахуванням інформації, що була обговорена стосовно визначення та віднесення предметів фалеристики до культурних цінностей, було сформовано єдині науково-обґрунтовані принципи та поняття. Виділено загальні ознаки, за якими пропонується відносити ту чи іншу військову нагороду до культурних цінностей.

Важливими є знання, які допоможуть судовим експертам встановити належність того чи іншого предмета до культурних цінностей.

Одним із об'єктів культурних пам'яток являються предмети фалеристики. Фалеристика – галузь допоміжних історичних дисциплін, присвячена нагородам (орденам та відзнакам), знакам (нагрудним знакам та жетонам) і значкам. Дослідники-фалеристи вивчають історію виникнення фалеристичних пам'яток, їхні різновиди, статутні документи, тощо, визначають кількість нагороджених та простежують їхні долі. Сьогодні дослідники виокремлюють кілька типів фалеристичних пам'яток: нагороди (ордени, відзнаки); знаки (нагрудні знаки, жетони); значки [4, с. 10].

Перед дослідником, який вивчає предмети фалеристики, та перед експертом, який їх досліджує стоять два основних питання: по-перше, визначити автентичність, по-друге, встановити ознаки належності об'єктів до культурних цінностей. Визначити автентичність, означає встановити справжність, достовірність. Дослідник повинен вірно атрибутувати той чи інший предмет дослідження, встановити його автора, місце та час створення,

цільність зібраної речі, функціональне призначення на підставі аналізу розпізнавальних, стилістичних і технологічних особливостей. Іншими словами вміти розпізнати імітацію, репліку, копію. Отже, на першому етапі вирішуються питання автентичності [4, с. 34-37]. Важливим для судового експерта є встановлення:

1. Цілісності елементів та складових виробу (форма, розміри, матеріал виготовлення: гвинта, гайки, з'єднувального кільця, колодки і т.п.). Наявність сторонніх, заміненіх складових.

2. Характеру виготовлення (штамп, литво). Найчастіше копії виготовляються литвом. Характерними ознаками якого є: каверни, недоливи, характерні пустоти, округлість, зглаженість букв, елементів рельєфу, кривизна, випуклість, нанесення гурту у двох площинах (накатка замість обтиску), місце литника, невідповідність малюнку при порівнянні з оригіналом) та інше.

3. Методу нанесення серійного номеру. Методом гравірування: почерк гравера, відмінність його по партіям виготовлення, характер нанесення цифр за допомогою штихелю. Методом штампу: розміри шрифту, відстань між цифрами, відповідність шрифту, відповідність серійного номера загальним ознакам нагороди, нанесення літер штампом на дублікатах).

4. Форми, розмірів, розташування та метод нанесення клейм. Встановлення відповідності клейма монетного двору серійному номеру та загальним ознакам нагороди.

5. Характеру з'єднання конструктивних елементів нагороди. Цілісність з'єднувального кільця, форма вушка у медалей: вушко виготовлене за допомогою пайки, за допомогою штампу – цільноштамповане П-подібне, пласке та кругле.

6. Характеру пайки гвинта, інших елементів, срібний припій. Відсутність чи наявність темних чи жовтих облямівок при перепалюванні.

7. Характеру заклепок: розташування, форма, методи кріплення при порівнянні з оригіналами.

8. Характеру патини: колір, розташування.

9. Конструкції колодки нагороди. Відповідність типам та варіантам, що характерні певному періоду виготовлення.

10. Побутування нагороди. Вивчення нагородних документів. Встановлення особи, яку було нагороджено, встановлення підстав для нагороди – пошук інформації нагородних листів на Інтернет-сайтах.

11. Відповідності за серійним номером типу, варіанту, різновиду нагороди та часу нагородження. За відсутності нагородних документів проведення пошуку на Інтернет-сайтах.

На другому етапі дослідження судовий експерт повинен встановити ознаки віднесення того чи оншого предмету фалеристики до культурних цінностей.

Дослідження про приналежність представлених об'єктів до культурних цінностей виконувалося шляхом порівняння ознак об'єктів з визначеннями, які представлені в науковій літературі й правових документах.

В статті 1 Розділу 1 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (Відомості Верховної Ради, 199, № 48),

вказано, що «культурні цінності є об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України, а саме:

- предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва».

- рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування...» [2].

Поняття «рідкісний» за тлумачним словником – це такий, що «трапляється, буває рідко; незвичайний. Який вирізняється з-поміж інших своїми якостями, властивостями». Крім того, поняття рідкісний є словом-синонімом «унікальний» (словник синонімів сучасної української мови), який визначається як надзвичайний у якомусь відношенні, рідкісний, винятковий, неповторний, небачений тощо. Відповідно до Інструкції про порядок визначення оціночної та сторохової вартості пам'яток Музейного фонду України «унікальність – визначення ознак, які дають змогу розглядати даний предмет як своєрідний, неповторний серед інших, що зберігся в однині або таких предметів існує незначна кількість».

Згідно статті 1 «Конвенції про заходи, направлені на заборону та попередження незаконного ввозу, вивозу та передачі права власності на культурні цінності». (Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 10.02.88 р. № 5396-XI) «культурними цінностями вважаються цінності релігійного або світського характеру, які розглядаються кожною державою як такі, що представляють значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва та науки і які відносяться до перелічених нижче категорій:

- старовинні предмети більш ніж 100-річної давності, такі як написи, карбовані монети та печатки» [3].

Відповідно до п. 2.3. «Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання» (наказ Міністерства культури і мистецтв України № 653 від 25.10.2001 р.) «основними критеріями експертизи цінності пам'яток є:

1. Походження (історична цінність) – визначення ролі і значення пам'яток, їх авторів, фондоутворювачів як джерела інформації, значущості подій, явищ, які знайшли відображення у пам'ятках, їх зв'язок з історичними подіями, певним історичним середовищем, видатними особами, часом і місцем створення, побутуванням і знаходженням.

2. Зміст – основні знаки, що визначають назву, авторство, хронологію і географію створення і побутування, матеріал і техніку виготовлення, меморіальність, повторюваність в інших пам'ятках.

3. Наукова цінність – значення пам'ятки як джерела історико-культурної, природничо-наукової та будь-якої іншої інформації при вирішенні науково-дослідних завдань музею.

4. Художня цінність – урахування значущості пам'яток, що встановлюється в процесі виявлення їх художніх особливостей, рівня художньої якості (особливості стилю, композиції, колориту, оригінальності, техніки виготовлення, загальної майстерності виконання).

5. Зовнішня особливість урахування оригінальності, наявності чи відсутності написів, підписів, марок, клейм, художніх, палеографічних та інших особливостей пам'яток, їх фізичного стану – ступеня збереження, пошкоджень, втрат [5].

З урахуванням інформації, що була вказана вище стосовно визначення та віднесення предметів фалеристики до культурних цінностей, було сформовано єдині науково-обґрунтовані принципи та поняття.

Виділено загальні ознаки, за якими відносять той чи інший предмет фалеристики до культурних цінностей:

- рідкісність, унікальність;
- автентичність (справжність);
- зв'язок з видатною особою;
- стан збереження;
- тиражність (відносна кількість);
- першопочаткові примірники (ранні типи) [4, с. 38].

Отже, вказані методи та ознаки віднесення нагород до категорії культурних цінностей грають важливу роль у вирішенні питань судовими експертами при дослідженні предметів фалеристики.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 г. // ВР України, 1994. №28.
2. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення 24.04.2025).
3. «Конвенція про заходи, направлені на заборону та попередження незаконного ввозу, вивозу та передачі права власності на культурні цінності». (Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 10.02.88 р. № 5396-XI). URL: <https://zakon.cc/law/document/read/> (дата звернення 24.04.2025).
4. Новікова К. В., Солодовніков І. В. Дослідження предметів фалеристики радянської нагородної системи та Третього рейху за часів Другої світової війни: методичні рекомендації. Київ: ДНДЕКЦ МВС України, 2020. 45 с.
5. Порядок занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання (наказ Міністерства культури і мистецтв України № 653 від 25.10.2001 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення 24.04.2025).
6. Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы: сборник научно-практических материалов. Харьков: Право, 2000. С. 212-213.

Проблемні питання кримінальної відповідальності за несанкціоноване поширення військово значущої інформації

Старко Оксана Леонтіївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки

Стаття 114-2 Кримінального кодексу (далі – КК) України передбачає відповідальність за несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану. Поряд із безперечними перевагами криміналізації несанкціонованого поширення військово значущої інформації, норми, сформульовані законодавцем у диспозиціях ст. 114-2 КК України містять низку недоліків, що ускладнює кримінально-правову протидію цьому виду злочинності.

Перша проблема. Предметом злочину за ч. 1 цієї статті є інформація про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, у тому числі про їх переміщення територією України. Одним із спірних є питання про доцільність використання законодавцем вказівки на “зброю”, “озброєння” та “боєприпаси”, яка не дозволяє віднести до предмета злочину інформацію про всю військову техніку.

Так, Р. О. Мовчан звертає увагу, що “вказівка у диспозиції статті на “зброю” та “озброєння” (як і вказівка на бойові припаси) не дозволяє охопити всі ті предмети, одні з яких вже надаються нашій державі, а надання інших можливе в перспективі. Відповідно до розд. І ЗВДТ (Зводу відомостей, що становлять державну таємницю) “озброєнням” необхідно вважати – озброєння стрілецьке та артилерійське, системи (комплекси) ракетні і ракетно-космічні, керовані (некеровані) ракети та їх складові частини, комплекси (установки) для їх запуску та складові одиниці до них, засоби керування зброєю (вогнем), системи дистанційного керування ракетами, обладнання для транспортування і обслуговування ракет, апарати торпедні та бомбомети для глибинних бомб. Отже, зазначає Р.О. Мовчан. Ні танки, ні бронемашини, ні бронетранспортери, ні гелікоптери, ні жоден з інших названих вище товарів, які Україна вже отримала або лише бажає отримати (літаки, безпілотники, технічні засоби захисту апаратури, апаратура для розвідки тощо), не охоплюються вказаним у ст. 114-2 КК поняттям “озброєння”, адже не входять до жодної із тих складових, які перераховані у відповідному і наведеному раніше нормативному визначенні. А це означає, що, як це не парадоксально, але несанкціоноване поширення відповідної інформації про ці предмети не може кваліфікуватися за ст. 114-2 КК” [1, с. 328]. Як видається у певних випадках така кваліфікація

можлива лише з тієї причини, що переміщення літаків, гелікоптерів, танків, БТР здійснюється військовослужбовцями, що вже є підставою для кваліфікації дій саме за ч. 2 ст. 114-2 КК України. Про це свідчить сформована судова практика. Наприклад, у деяких вироках дії осіб, які поширювали інформацію про політ або місце розташування військового гелікоптера були кваліфіковані за ч. 1 або ч. 2 ст. 114-2 КК України.

Так, Дніпропетровським районним судом Дніпропетровської області було встановлено, що громадянин України 24 вересня 2023 року, приблизно о 17 годині 46 хвилин у приватному часі месенджеру Telegram поширив інформацію про проліт двох гелікоптерів із двома білими лініями на хвостовій частині Збройних Сил України над смт. Малотаранівка. Суд визнав громадянина винним у вчиненні злочину передбаченого ч. 2 ст. 114-1 КК України [2].

Принагідно зауважимо, що у тексті Проекту нового КК України, ознаки предмета цього злочину вже уточнені. Зокрема, у ст. 9.2.3 пропонується визнавати предметом інформацію не лише про “озброєння”, а й про “інші товари військового призначення” [3]. *Друга проблема.* У диспозиції ч. 2 ст. 114-2 КК України законодавець вживає такі формулювання як переміщення, рух, розташування. Переміщення військових формувань це зміна їхнього місцезнаходження. Рух військових формувань є синонімом слова «переміщення». Так, у Великому тлумачному словнику української мови ці два терміни отожднюються: переміщення — рух (зміна положення когось, чогось, чого-небудь унаслідок обертання, коливання, пересування тощо [4]. Вважаємо, що у диспозиції слід уникати поєднання синонімів, використавши слова “рух” або “переміщення”.

Третя проблема стосується обставини вчинення цього злочину – воєнний або надзвичайний стан. Звертаємо увагу на те, що у диспозиції статті відсутня вказівка на таку ознаку як «період збройного конфлікту та особливого періоду». Проте, очевидно що несанкціоноване поширення військово значущої інформації в обстановці збройного конфлікту та особливого періоду може заподіювати істотну шкоду національній безпеці держави. На це звертає увагу Р.О. Мовчан, який підкреслює, що «ступінь суспільної небезпеки кожного із описаних у статтях 111, 113, 114-1 та 114-2 КК діянь значно посилюється при їхньому вчиненні як в умовах воєнного стану, особливого періоду (хоча однією із підстав його настання є саме введення воєнного стану) чи надзвичайного стану, а тому у всіх згаданих складах кожна з цих ознак мала б визнаватися або ж криміноутворюючою (мова йде про статті 114-1 та 114-2 КК), або ж кваліфікуючою (статті 111 та 113 КК) [1, с. 329].

Аналогічний підхід щодо визначення обставини вчинення злочину має місце і в Проекті КК України. Р.О. Мовчан та П.О. Бурда, аналізуючи Проект, висловлюють сумніви щодо «підходу, відповідно до якого відповідальність за передбачені у статтях 9.2.4 та 9.2.5 Проекту дії пропонується встановити лише у разі їхнього вчинення «в умовах воєнного стану», тоді як вчинення аналогічної поведінки «в особливий період чи під час надзвичайного стану» визнається ознакою, яка підвищує тяжкість розглядуваних злочинів на один ступінь (п. 3 ст. 9.2.2)». Науковці звертають увагу на те, що «збройний конфлікт

може і не супроводжуватися оголошенням воєнного стану. Власне, починаючи з 2014 р., приклад саме такої ситуації, ми мали змогу спостерігати і в Україні, на території якої відбувався збройний конфлікт, але воєнний стан уведений так і не був (аж до 24 лютого 2022 р.). І, ось тому... виникло запитання: а чи є підстави вважати, що випадки несанкціонованого поширення відповідної інформації в умовах фактично триваючої, але без введення воєнного стану, війни на Донбасі, були бодай на відсоток менш небезпечнішими за аналогічні прояви, вчинені в 2022 р. вже при введеному воєнному стані? Ми таких підстав не вбачаємо, а, тому, вважаємо, що в аналізованих нормах мало б вказуватися не на «воєнний стан», а на більш широке поняття «особливий період». За умови реалізації такого кроку кваліфікуюче значення ознаки у вигляді вчинення відповідних злочинів «в особливий період чи під час надзвичайного стану» (п. 3 ст. 9.2.2 Проекту) не мало б поширюватися на аналізовані діяння, адже, така ознака вже була б їхньою конститутивною характеристикою [5, с. 58]. Така точка зору видається цілком логічною, тому доцільно було б окрім ознаки «воєнний або надзвичайний стан», використати у якості конститутивної, й такі ознаки як «особливий період та період збройного конфлікту».

Удосконалення норми, сформульованої у ст. 114-2 КК України сприятиме правильному застосуванню закону про кримінальну відповідальність, запобіганню цим злочинам та захисту обороноздатності та інформаційної безпеки України.

Список використаних джерел:

1. Мовчан Р. О. Аналіз кримінально-правової новели про несанкціоноване поширення військово значущої інформації (ст. 114-2 Кримінального кодексу України). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 326-330. URL: http://lsej.org.ua/4_2022/77.pdf
2. Вирок Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 25 липня 2024 р. Справа 175/9972/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120620527>
3. Текст проекту нового КК України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/02/17/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-17-02-2025-dlya-opublikuvannya.pdf>
4. Великий тлумачний словник української мови <https://slovnyk.me/dict/vts/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F>
5. Мовчан Р.О., Бурда П.О. Кримінально-правова протидія несанкціонованому поширенню військово значущої інформації. *Правова держава*. 2023. № 50. С. 54-62.

Актуальні питання проведення судової експертизи

Халявка Віктор Володимирович,
магістр,
заступник начальника
Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України

Коломієць Ярослав Сергійович,
магістр,
головний судовий експерт
відділу криміналістичного дослідження та дублювання
ідентифікаційних номерів транспортних засобів
Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України

Під час написання статі було проведено ознайомлення з головним поняттям судової експертизи, ким є експерт та яку роботу він виконує. Відповідно яких процесуальних норм відбувається діяльність експерта при підготовці до судового процесу та роль висновку експерта в ній. Роз'яснене питання стосовно правильності і точності подачі питання що до судової експертизи. Відповідно було проведено аналіз поставленої проблеми та як вона впливає на судову справу.

У процесі підготовки та розгляду справ у суді надзвичайно важливим є врахування кожної, навіть найменшої деталі. Зокрема, незначна відмітка або ледь помітний знак біля номерного елементу може істотно вплинути на перебіг справи, як у бік пом'якшення, так і в бік обтяження правової оцінки дій підсудного, що, своєю чергою, може стати підставою для визнання його винним або невинним у вчиненні кримінального правопорушення. Одним із ключових суб'єктів досудового розслідування є слідчий, який зобов'язаний всебічно, повно та неупереджено враховувати всі обставини, що мають значення для формування цілісної картини подій, пов'язаних із підсудним та потерпілим. На підставі зібраних даних слідчий формулює свої доводи, які згодом подаються до розгляду суду. Суд, у свою чергу, на основі зібраних доказів, ухвалює рішення та виносить вирок. Водночас у процесі досудового та судового розгляду активно бере участь ще один незалежний суб'єкт – судовий експерт. Його завдання полягає у виявленні та дослідженні фактів, які на перший погляд можуть здатися несуттєвими, але мають істотне значення для правильного вирішення справи.

Судові експерти здійснюють аналіз наданих їм матеріалів, використовуючи спеціальні знання, досвід та методи, з метою надання висновків щодо питань, що виходять за межі загальної правової компетенції. На відміну від інших учасників процесу, експерт – це особа, якій доручено

провести дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи, і дати висновок з питань, які виникають під час розгляду справи і стосуються сфери її спеціальних знань. Таким чином, виникає питання: що таке судова експертиза і якою є процедура її проведення?

Відповідно до [1, розділ 1 ст.1] Судова експертиза - це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду.

Згідно норм Цивільного процесуального кодексу України [2, §3 ст.72], експерт – це учасник судового процесу з чого ми можемо зробити висновок, що він наділений правосуб'єктністю, тобто володіє певними правами і обов'язками та несе відповідальність.

При ознайомленні з правами та обов'язками експерта слід зважати що, їх необхідно розглядати одночасно та нерозривно, так би мовити в дзеркальному відображенні в зв'язку з їхньою залежністю одного від іншого. В обов'язки експерта входять такі пункти [3, пункт.2.3]:

- провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок;
- на вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді, суду дати роз'яснення щодо даного ним висновку;
- заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі.

Відповідно до його обов'язків він може скористатись своїми правами та запросити такі пункти як:

- наданих йому матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків, а витребувані додаткові матеріали не надані в результаті чого він повинен подавати клопотання про надання додаткових матеріалів, якщо експертиза призначена судом або органом досудового розслідування або ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи;

- поставлені питання виходять за межі його спеціальних знань що свідчить про унеможливлення проведення експертизи та необхідність пошуку експерта який відповідає під кваліфікацію даного напрямку;

- існують обставини для його відводу які встановлені законом, а саме відповідно до [2, ст. 2.2] експерт підлягає відводу за наявності таких обставин:

1. він перебував або перебуває в службовій або іншій залежності від осіб, які беруть участь у справі;

2. з'ясування обставин, які мають значення для справи, виходить за межі сфери його спеціальних знань;

3. під час попереднього вирішення цієї справи він брав участь у процесі як інший учасник судового процесу;

4. він прямо чи побічно зацікавлений у результаті розгляду справи;

5. він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї

або близький родич цих осіб) сторони або інших осіб, які беруть участь у справі;

6. якщо є інші обставини, які викликають сумнів в його об'єктивності та неупередженості.

Процедурні зобов'язання та відповідальність судового експерта

У разі наявності хоча б однієї з передбачених обставин, судовий експерт зобов'язаний без зволікань письмово повідомити орган або особу, які призначили експертизу, про неможливість її проведення, а також повернути матеріали справи. Законодавство вимагає, щоб відповідна заява про відмову була обґрунтованою, тобто містила чітке пояснення причин, які унеможливають виконання експертом дослідження.

Як зазначалося раніше, експерт має право звертатися із клопотанням про надання додаткових матеріалів. Згідно з [3, пункт 2.2], у разі виникнення сумнівів щодо змісту чи обсягу поставлених перед ним завдань або необхідності в додаткових матеріалах для проведення всебічного дослідження, експерт зобов'язаний оперативно подати відповідне клопотання органу або особі, які призначили експертизу.

Матеріали справи надаються експерту для ознайомлення в межах виконання покладених на нього обов'язків. При цьому експерт повинен дотримуватися конфіденційності та не розголошувати жодної інформації, отриманої в ході виконання доручення, за винятком випадків, коли це дозволено або вимагається органом, що призначив експертизу, або судом. Крім того, у разі передачі об'єкта на дослідження експерт зобов'язаний забезпечити його збереження.

Висновок експерта містить детальний опис проведених досліджень та зроблені на їх основі висновки. Якщо у сторін виникають питання щодо висновку, експерт може бути викликаний для надання пояснень або додаткової інформації. При цьому експерт має право відповідати на поставлені запитання у письмовій формі з метою запобігання викривленню його відповіді.

Крім того, експерт має право бути присутнім під час здійснення процесуальних або виконавчих дій та ставити запитання учасникам процесу, що стосуються предмета або об'єкта експертизи.

Серед інших прав, закріплених законодавством, експерт може:

- зазначати у висновку факти, які мають значення для справи, навіть якщо відповідні питання не були поставлені;
- оформити окремий висновок у разі незгоди з іншими членами комісії (у разі комісійної експертизи);
- оскаржувати дії чи рішення органу (особи), які порушують його права або порядок проведення експертизи;
- вимагати забезпечення безпеки за наявності відповідних підстав;
- отримувати винагороду та компенсацію витрат, якщо надання цих послуг не є службовим обов'язком.

Судовий експерт несе відповідальність за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків, за що може бути притягнутий до дисциплінарної, матеріальної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Дисциплінарна відповідальність регламентується трудовим законодавством України, а також положенням про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, відповідно до якого можуть застосовуватись такі стягнення:

- попередження;
- призупинення дії свідоцтва;
- позбавлення кваліфікації;
- пониження кваліфікаційного класу.

Матеріальна відповідальність настає згідно з цивільним законодавством, адміністративна – у разі злісного ухилення від явки, згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення. Кримінальна відповідальність передбачена за завідомо неправдивий висновок або безпідставну відмову від виконання обов'язків.

Що стосується проведення експертизи, з моменту її призначення, головним в цьому є правильність постановки питання. Зважаючи на те що представники юридичного поля не мають необхідних знань та в більшості досвіду роботи в даному напрямку, питання ставляться умовні та в деяких випадках які не можуть бути поставлені даному об'єкту. Такою причиною може бути те що задане питання може не відповідати технічним або фізичним властивостям даного об'єкта або взагалі відсутності елементів вказаних в питанні. Основна проблема полягає в тому, що некоректно сформульоване питання призводить до отримання хибного або недостатньо повного висновку, що, своєю чергою, унеможливорює формування об'єктивного уявлення про проведені дії.

У подальшому, в процесі проведення експертного дослідження, експерт зазначає усі можливі методи та способи, які можуть бути застосовані, за умови попереднього погодження з ініціатором експертизи. Після завершення дослідження та оформлення висновку, із детальним викладом усіх етапів проведених дій та отриманих результатів, експерт формує узагальнений висновок на підставі наданих вихідних даних, керуючись власними професійними знаннями та практичним досвідом. Відповідно цей висновок передається ініціатору та заводиться в справу, після чого буде використаний при винесенні рішення.

Висновок експерта має фундаментальне значення корінних аспектів істини для прийняття вірного рішення. Встановлює факти, які мають бути первинними, і надають інформацію для обробки, аналізу та прийняття ключового вибору у правовому полі судової практики.

Список використаних джерел:

1. Закон України про судову експертизу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>
2. Паливода А.В. Цивільний процесуальний кодекс України ; Рік видання: 2025
3. МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ НАКАЗ № 53/5 від 08.10.98 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>

Особливості проведення судово-психологічної експертизи у справах про відшкодування моральної шкоди

*Халявка Юлія Григорівна,
головний судовий експерт
відділу досліджень у сфері інформаційних технологій
Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України*

*Тульвінська Анна Юрївна,
старший судовий експерт
відділу досліджень у сфері інформаційних технологій
Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України*

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» моральна шкода може полягати, зокрема: у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, у порушенні права власності (в тому числі інтелектуальної), прав, наданих споживачам, інших цивільних прав, у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, порушенні стосунків з оточуючими людьми, при настанні інших негативних наслідків.

Так, відповідно до Методичних рекомендацій «Відшкодування моральної шкоди» (Лист Міністерства юстиції України від 13 травня 2004 р. № 35-13/797) моральну шкоду не можна відшкодувати в повному обсязі, так як немає (і не може бути) точних критеріїв майнового виразу душевного болю, спокою, честі, гідності особи. Будь-яка компенсація моральної шкоди не може бути адекватною дійсним стражданням, тому будь-який її розмір може мати суто умовний вираз.

Деякі юристи-практики зазначають, що при оцінці розміру відшкодування моральної шкоди необхідно враховувати розмір матеріальної шкоди, якої зазнав потерпілий. Але, в ст. 23 цивільного кодексу України встановлено, що моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування.

Згідно ст. 23 ЦК, розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. Характер фізичних і душевних

страждань оцінюється судом із врахуванням фактичних обставин, за яких була завдана моральна шкода, та індивідуальних особливостей потерпілого.

У судах почасти розглядаються справи про відшкодування моральної шкоди особливої складності, які вимагають спеціальних знань в галузі психології і психіатрії, оскільки буває важко визначити міру фізичних і душевних страждань потерпілого. У таких випадках суд повинен залучати експерта або призначати експертизу, яка відповість на поставлені питання. На думку Т. Будякової, використання критерію індивідуальних особливостей потерпілого при визначенні компенсації моральної шкоди буде адекватнішим, якщо в процесі оцінки міри фізичних і душевних страждань застосовувати спеціальні психологічні, медичні та інші знання [3]. Насправді тільки експерт-психолог може встановлювати наявності або відсутності ознак заподіяння особі моральної шкоди.

Доведення факту завдання моральної шкоди та наявності причинно-наслідкового зв'язку є дуже специфічним, тому позивачеві не просто сформулювати необхідну доказову базу на підтвердження наявності моральної шкоди та причинно-наслідкового зв'язку між діями (бездіяльністю) відповідача та негативними наслідками для позивача у вигляді моральної шкоди.

Переживання – це такий душевний стан особи, що викликаний психічними (моральними) чи фізіологічними (фізичними) відчуттями та враженнями. Коли людині заподіяно моральну шкоду, її переживання набувають негативного забарвлення, починають домінувати негативні емоційні процеси, серед яких виділяють негативні емоції (страх, гнів, печаль, злість, відчай, горе, роздратування, жах, образа, відраза та ін.) емоційні стани (настрій, фрустрація, афект) та почуття (ненависть, зневіра, розчарування та ін.). Тобто можна стверджувати, що в емоційному аспекті моральна (немайнова) шкода знаходить свій вираз у негативних емоційних реакціях (процесах) і станах людини [9].

На небезпеку моральної шкоди вказував ще наприкінці ХІХ ст. відомий психіатр І. Сікорський, який відзначав, що моральні страждання так само вбивають організм, як і фізичні, проте вони страшніше фізичних, тому що вражають вищий орган життя – нервову систему, вражають її у всіх частинах, не залишаючи вільного місця. Іннервація всіх відправлень (від м'язової або фізичної сили до подиху та кровообігу) вражаються під час моральних страждань, то правильно було б сказати, що моральні страждання вбивають організм повільною смертю, викликаючи надзвичайно важкі симптоми, здатні вбити цілком здоровий організм за допомогою тривалих мук [11].

Сучасною наукою експериментально доведено, що щиросердечні переживання людини, психологічний дискомфорт здатні викликати гіпертонію, виразку шлунку, бронхіальну астму й деякі інші захворювання [14].

Моральна (немайнова) шкода найчастіше пов'язана з фізичною шкодою, причому фізичний біль із часом проходить, а моральні (психічні) страждання супроводжують людину все її життя (наприклад, каліцтво). У такому разі фізичні страждання здатні лише посилити моральні страждання, оскільки порушуються потреби людини, її життєвий уклад (потреба в сторонньому догляді чи протезуванні).

Фізичні страждання до тих пір, поки вони не стали душевними, не можуть бути підставою для компенсації моральної шкоди. У зв'язку із вищезазначеним, слушним є міркування О.О. Міхно, яка запропонувала із законодавчого визначення поняття моральної шкоди виключити фізичні страждання. Вона обґрунтовує свою позицію тим, що по-перше, фізичні страждання стають моральною шкодою у правовому розумінні, якщо вони були усвідомлені потерпілим і внаслідок чого перейшли до категорії душевних страждань; по-друге, фізичні страждання як фізична шкода – це одна із підстав моральної шкоди [8].

Душевні страждання можуть бути спричинені не лише фізичними стражданнями людини, а й іншою протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів (п. п. 2-3 ст. 23 ЦК України). Всі такі протиправні діяння спричиняють настання моральної шкоди, але за умови душевних страждань фізичної особи. це зумовлено тим, як слушно зазначив М.С. Малейн, що моральна шкода виражається в порушеннях психічного добробуту, духовної рівноваги потерпілої особи. відповідно внаслідок вчинення проти неї правопорушення потерпілий відчуває приниження, роздратування, гнів, сором, відчай, фізичний біль, уцербність, дискомфортний стан [7].

Подібні міркування вже висловлювалися в юридичній літературі. Наприклад, А.І. Загорулько розрізняє три види душевних страждань, через які може виявлятися завдання моральної шкоди:

- 1) моральні страждання пов'язані із фізичними;
- 2) душевні страждання, пов'язані із завданням майнової шкоди;
- 3) суто душевні страждання поза їх зв'язку з фізичною і майновою шкодою [5].

На увагу заслуговує думка Р.О. Стефанчука, який виділяє три види страждань, як от:

- 1) елементарні страждання, які визначаються як психоневральний процес, що становить свідому суб'єктивну неприємність, яка може мати місце у будь-якому негативному емоційному випадку;
- 2) фізичні страждання, які доволі часто синонімізуються із поняттям болю та означають неприємний сенсорний та емоційний випадок, пов'язаний із фактичним чи потенційним пошкодженням тканини, або описаний в термінах такого пошкодження;
- 3) ментальні страждання, які розуміються як неприємні ментальні та емоційні випадки, що пов'язані із фактичним чи потенційним психологічним пошкодженням [12].

Згідно з ч. 2 ст. 1167 ЦК України моральна шкода підлягає відшкодуванню, незалежно від вини органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи:

- а) якщо її завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки;
- б) якщо її завдано фізичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду;

в) в інших випадках, встановлених законом.

У статті «Критерії визначення розміру завданої моральної шкоди при її доказуванні у суді» О.В. Батожська та О.В. Піхурець вказують, що під час встановлення розміру компенсації моральної шкоди, суд може обрати один із трьох можливих варіантів щодо ухвалення рішення про задоволення позову: взяти за основу суму коштів, яку вказав позивач, призначити психологічну експертизу або вирішити це питання самостійно, спираючись на свій власний розсуд [1]. Автори підкреслюють, що останній варіант є найпоширенішим у судовій практиці. Резюмуючи свою статтю, вони вказують на необхідність призначення психологічної експертизи за даною категорією справ, підкреслюють що «суд повинен не змінювати (збільшувати або зменшувати) заявлений розмір компенсації моральної шкоди, а визначити його, ґрунтуючись на відповідних експертних висновках, враховуючи принципи справедливості та розумності, а також інші обставини, які мають істотне значення для справи.

Найпоширенішими випадками, коли вирішується питання про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, є:

- поширення, у тім числі через засоби масової інформації, відомостей, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво, порочать честь, гідність, ділову репутацію;

- відшкодування шкоди, завданої майну та здоров'ю (найчастіше у зв'язку з дорожньо-транспортною пригодою, залиттям квартири);

- порушення прав споживачів;

- порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

- прийняття незаконних рішень, а також дії чи бездіяльність органу дізнання, судового слідства, прокуратури або суду;

- вчинення корупційного діяння;

- скоєння злочину;

- пошкодження майна;

- завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки.

Наприклад, у випадках посягання на здоров'я особи враховувалися обставини, за яких потерпілому було заподіяно тілесні ушкодження; характер та ступінь їх тяжкості, а також настання каліцтва чи стійкого розладу здоров'я; тривалість лікування і можливість відновлення попереднього стану здоров'я; фізичний біль, який відчував потерпілий під час заподіяння тілесних ушкоджень та після цього та ін. [10].

Т. Кириленко розглядає психотравмувальну ситуацію як таку, що з різним рівнем імовірності може призводити до порушення усталеного особистістю психічного світу, її емоційного простору й пов'язана з плануванням негативних переживань. В аналізі напрямів проблемності переживань психотравмувальних ситуацій авторка виділяє, поруч із проблемністю науковою та практичною, проблемність особистісну, оскільки це пов'язано з конкретною долею особистості, її індивідуальними відмінностями та особливостями її конкретного досвіду в переживаннях з проявами її суб'єктивності [6].

Традиційно вважається, що проблемність переживань травмувальних ситуацій як переломного моменту на життєвому шляху особистості. Саме особистісне ставлення людини до такої ситуації визначає і вектор спрямованості змін у ній самій. За Т. Кириленко існує три типи ставлення людини до дисонансу і дисгармонії свого психічного світу:

1. Позитивне ставлення, у якому виділяються власне позитивне – підтримка розладу свого психічного світу – й позитивно-пасивне, тобто прийняття цього розладу за принципом «як є, так є».

2. Негативне ставлення, пов'язане зі страхом дисгармонії.

3. Конструктивне ставлення, коли дисгармонія може розглядатися як сигнал про те, що не все в психічному світі було гармонійним і розв'язання суперечностей можливо лише через зміни.

Цілком імовірно, що ці типи ставлення можуть існувати одночасно, можуть переходити у певній послідовності один в інший і можуть існувати як ієрархічна система з переважанням якогось типу на основі суперечливості внутрішнього досвіду особистості.

Психологічним змістом моральних страждань є негативні зміни психічної діяльності особи. Для адаптації до цих змін суб'єкту необхідно затратити психічні ресурси, які в іншій ситуації він міг би витратити на інші корисні для себе цілі. Такі «суб'єктивні витрати» або несприятливі придбання і складають психологічний компонент моральних страждань. Експертами вивчається психічна діяльність особи, яка претендує на компенсацію моральної шкоди, в юридично значущий період, що виключає ситуацію заподіяння моральної шкоди, а також ситуацію, що настала після правопорушення, пов'язану з моральними і фізичними стражданнями. Іноді досліджується ситуація соціальної взаємодії між особою, що заподіяла шкоду і потерпілою особою, між потерпілим і оточуючим його соціумом.

Згідно із п. 4.14 Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень для вирішення розміру компенсації спричинених страждань експерт у своєму висновку керується:

- нормативними актами;
- загальновідомі в науковій практиці психологічні методики та їх авторські модифікації;
- рекомендованою науково-технічною та довідковою літературою;
- іншими інформаційними джерелами;
- методиками з Реєстру методик проведення судових експертиз.

Як і в будь-якому іншому виді судових експертиз, межі компетенції експерта зумовлюються трьома універсальними критеріями: юридичним, гносеологічним і етичним. Експерт не має права надавати юридичну кваліфікацію діям учасників процесу. Отже, перед експертом-психологом не можуть бути поставлені й вирішені питання щодо наявності факту завдання моральної шкоди, факту моральних страждань. Завданням експерта-психолога є встановлення психологічної складової моральної шкоди – негативних змін психічної діяльності. Визначення фізичних страждань до компетенції психолога не входить. Компетенція експерта обмежена гносеологічно – рівнем

розвитку психологічної науки та її прикладних дисциплін, в тому числі психодіагностики. Специфіка предмету експертизи даного виду визначена тим, що під психологічними критеріями моральних страждань розуміють негативні зміни психічної діяльності, порушення адаптації, погіршення якості життя, особистісні зміни як у ціннісно-мотиваційній сфері, так і патологічні зміни особистості. Якщо адаптація постраждалої особи порушена під впливом непатологічних (психологічних та соціально-психологічних факторів), то дослідження ступеню дезадаптації, змін психічної діяльності, характеру впливу дій або бездіяльності особи, яка завдала шкоду, знаходиться в компетенції психолога [2].

Встановлення прив'язки розміру моральної шкоди до рівнів стресу, які відчуває людина внаслідок соціальних змін, також обумовлена й тим, що, на думку С.В. Васильєва, «причиною страждань є не відсутність певних майнових благ сама по собі, а зміна соціального становища або самооцінки людини внаслідок применшення майнових благ» [4].

Відповідно до сучасних поглядів на стрес, він являє собою стан сильного і тривалого психологічного напруження, яке виникає в людини, коли її нервова система отримує емоційне перевантаження. Стрес дезорганізує діяльність людини, порушує нормальний хід її поведінки. Стрес, особливо якщо він є частим і тривалим, робить негативний вплив не тільки на психологічний стан, але й на фізичне здоров'я людини. Він є головним «фактором ризику» при прояві і загостренні таких захворювань, як серцево-судинні та захворювання шлунково-кишкового тракту. Будь-яка несподіванка, яка порушує звичний плін життя, може бути причиною стресу. При цьому, як зазначає Г. Сальє, не має значення, приємною чи неприємною є ситуація, з якою ми зіткнулися. Має лише значення інтенсивність потреби в перебудові або в адаптації [13]. З точки зору деліктного права юридично значущою подією для відшкодування моральної шкоди є протиправна поведінка винної особи, яка призвела до появи у потерпілої особи негативних наслідків [4].

Список використаних джерел:

1. Бато́жська О.В., Піхуре́ць О.В. Критерії визначення спричиненої моральної шкоди при її доказуванні в суді // Право і безпе́ка. 2015. №2 (57). С. 148-153.
2. Бердников Д.В., Калинина А.Н., Шипшин С.С. Возможности судебной психологической экспертизы по делам о компенсации морального вреда: информ. письмо для экспертов // Теория и практика судебной экспертизы. Москва, 2008. № 4 (12). С. 143-149.
3. Будякова Т. Индивидуальные способности потерпевшего как критерий степени нравственных и физических страданий / Будякова Т. – Рос. юстиция. – 2003. - №2. – С. 15-16.
4. Васильев С.В. Деликтное судопроизводство (Судопроизводство о возмещении вреда): учеб. пособие. Изд. 2-е Харьков: Одиссей, 2006. 448 с
5. Загорулько А.И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права. Харьков : Консум, 1996. 112 с.
6. Кириленко Т.С. Субъектность эмоциональных переживаний как механизм самоизменения личности / Т.С. Кириленко // Г. И. Челпанов и современность: проблемы развития современной психологической науки : сб. науч. тр. Москва; Киев: [б. и.], 2000. С. 84-91.
7. Малейн Н.С. О моральном вреде. Советское государство и право. 1993. № 3. С. 32-39

8. Михно Е.А. Компенсация морального вреда во внедоговорных обязательствах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Санкт-Петербург, 1998. 162.
9. Ніжинська І. Поняття і зміст права людини на компенсацію моральної шкоди / І. Ніжинська, С. Ніжинський // Часопис Київського університету права. 2012. № 4 С. 22-25.
10. Практика розгляду в кримінальному судочинстві позивів про компенсацію моральної шкоди, заподіяної злочином // Вісник Верховного Суду України. 2000. № 4 (20). С 29-40.
11. Сикорський І. Основи теоретической и клинической психиатрии / И. Сикорский. URL: http://www.rlsnet.ru/books_book_id_6_page_193.html
12. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2007. 626 с.
13. Столяренко Л.Д. Основы психологии: учеб пособие. 15-е изд. Ростов н/Д: Феникс, 2006. 627 с.
14. Шешуков М. О моральном вреде как основании признания потерпевшем / М. Шешуков // Правоведение. – Л.: Изд-во Ленингр.ун-та, 1974. №2. С. 100-104.

Строки тримання під вартою під час судового розгляду

*Юрко Сергій Сергійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету,
адвокат Національної асоціації адвокатів України*

Відповідно до ст. 29 Конституції України, кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом [1].

Стаття 183 Кримінального процесуального кодексу України передбачає, що тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується виключно у разі, якщо прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе запобігти ризикам, передбаченим статтею 177 цього Кодексу, крім випадків, передбачених частинами шостою та восьмою статті 176 цього Кодексу [2].

Незважаючи на «винятковість» тримання під вартою як запобіжного заходу, він залишається найбільш поширеним серед інших на практиці.

Згідно статистичного аналізу стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення за 2024 рік розглянуто (без урахування повернутих) 48,4 тис. [46,6 тис.] клопотань про застосування запобіжних заходів, із яких задоволено 35,2 тис. [34,1 тис.], або 72,8 % [73,3 %] від кількості розглянутих [3].

Також розглянуто (без урахування повернутих) клопотання:

- про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою – 33,4 тис. [30,8 тис.], із них задоволено 21,6 тис. [20 тис.], або 64,7 % [64,4 %] від кількості розглянутих;

- про продовження строків тримання під вартою – 10,4 тис. [8,8 тис.], із них задоволено 9,9 тис. [8,3 тис.], або 95,8 % [94,9 %];

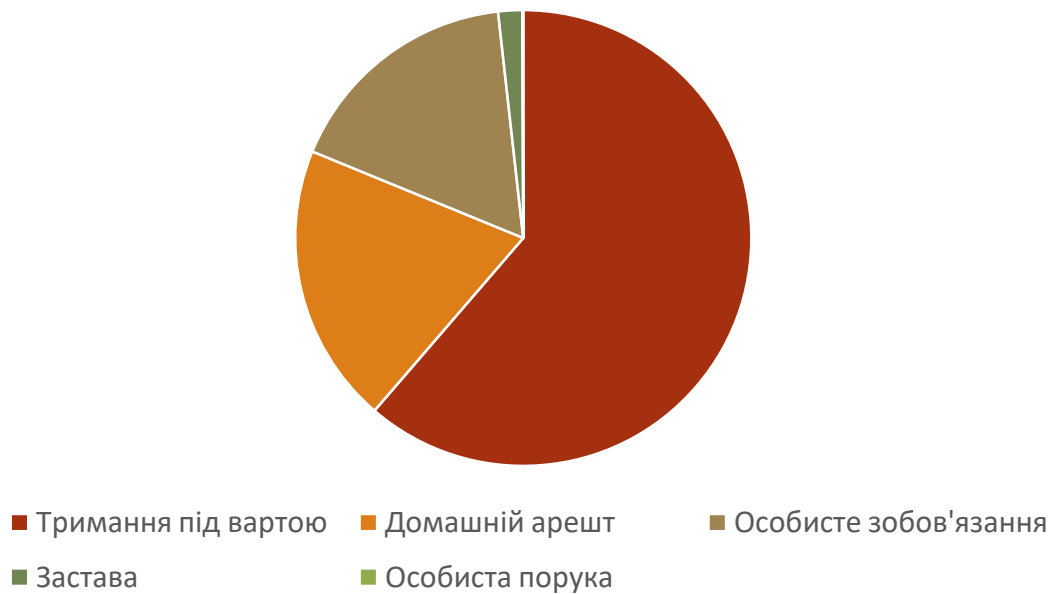
- про застосування особистого зобов'язання – 8,5 тис. [6,7 тис.], із них задоволено 6 тис. [6,3 тис.], або 70,3 % [94,5 %];

- про застосування домашнього арешту – 7,8 тис. [8,3 тис.], із них задоволено 7 тис. [7,4 тис.], або 89,4 % [88,9 %];

- про застосування застави – 802 [713], із них задоволено 596 [514], або 74,3 % [72,1 %];

- про застосування особистої поруки – 33 [37], із них задоволено 24 [24], або 72,7 % [64,9 %].

Співвідношення запобіжних заходів

Отже, незважаючи на всі реформи до гуманізації кримінального провадження, тримання під вартою, на теперішній час, застосовується частіше ніж всі інші запобіжні заходи разом узяті.

Як зазначає В. Човган, у 1998 році в українських СІЗО та колоніях утримувалося 211 тис. в'язнів. З того часу в'язничне населення зменшилося в чотири рази, але, разом з тим, досі залишається проблема перенаселення СІЗО. У своїх двох останніх доповідях щодо візитів до пенітенціарних установ, Європейський комітет з запобігання катуванням, нелюдському або такому, що принижує гідність поводженню чи покаранню рекомендував українській владі продовжувати намагання зменшити в'язничне населення, зокрема шляхом активнішого використання існуючих альтернатив тримання під вартою [4]. Очевидно, факт перенаселеності СІЗО також пов'язаний із значними строками тримання під вартою підозрюваних і обвинувачених.

Разом із цим саме чітке обмеження граничних строків тримання під вартою є однією із гарантій права особи на свободу та особисту недоторканність.

Подібні обмеження чітко встановлені для стадії досудового розслідування. Відповідно ч. 1 ст. 197 КПК строк дії ухвали слідчого судді, суду про тримання під вартою або продовження строку тримання під вартою не може перевищувати шістдесят днів. Згідно ч. 3 ст. 197 КПК, строк тримання під вартою може бути продовжений слідчим суддею в межах строку досудового розслідування в порядку, передбаченому цим Кодексом. Сукупний строк тримання під вартою підозрюваного, обвинуваченого під час досудового розслідування не повинен перевищувати:

- 1) шести місяців – у кримінальному провадженні щодо нетяжкого злочину;
- 2) дванадцяти місяців – у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів.

Водночас, для стадії судового розгляду законодавець не встановлює жодних чітких граничних обмежень крім загальних приписів «розумності». Подібна ситуація призводить до того, що непоодинокими є випадки перебування обвинувачених під вартою по 5 і більше років. Наприклад у справі № 761/29701/16-к, яка слухалася в Шевченківському районному суді міста Києва обвинувачений перебував під вартою 8 років і врешті справа була закрита на підставі смерті обвинуваченого. При цьому, це була тільки перша інстанція і загальний строк тримання під вартою для обвинуваченого у цій справі міг бути більшим за 10 років з урахуванням можливого апеляційного перегляду.

Очевидно, що подібні тривалі строки запобіжного заходу у виді тримання під вартою пов'язані із системними проблемами судової системи, що призводять до затягування судового розгляду. Проте така ситуація по факту перетворює запобіжний захід у реальне покарання ще ніким не засудженої людини.

На теперішній час, у Верховній Раді України перебуває Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення ефективної роботи пенітенціарної системи в умовах воєнного стану № 7688 від 22.08.2022. Цим проектом, з поміж іншого, пропонується доповнити статтю 197 КПК та встановити, що сукупний строк тримання під вартою під час судового провадження не повинен перевищувати:

- 1) дванадцяти місяців – у кримінальному провадженні щодо нетяжких злочинів;
- 2) двадцяти чотирьох місяців – у кримінальному провадженні щодо тяжких злочинів;
- 3) сорока восьми місяців – у кримінальному провадженні щодо особливо тяжких злочинів.

В цілому позитивно оцінюючи наведені законодавчі ініціативи, їх ефективне запровадження можливе тільки після завершення процедур комплектації судів суддями, яка триває нині.

Отже, проблематика строків тримання під вартою під час судового розгляду в Україні залишається актуальною, незважаючи на реформаторські зусилля у напрямку гуманізації кримінального провадження. Практика свідчить про надмірне використання цього запобіжного заходу, а також про відсутність чітких законодавчих обмежень його тривалості в судовій стадії. Така ситуація суперечить як конституційним гарантіям, так і міжнародним стандартам у сфері прав людини. Запровадження чітко визначених граничних строків тримання під вартою на етапі судового провадження, як пропонується у Законопроекті № 7688, є важливим кроком до забезпечення балансу між правами особи та інтересами правосуддя. Водночас, ефективне впровадження таких змін вимагає комплексного реформування судової системи, зокрема кадрового забезпечення судів.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Конституція від 28.06.1996 № 254к/96-ВР/. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
3. Аналітичний звіт щодо стану здійснення правосуддя у 2024 році. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/Analyze_zdijsnenna_pravosydda_2024.pdf
4. Аналіз виконання рекомендацій щодо пенітенціарної системи, наданих Україні Європейським комітетом з запобігання катуванням з 1998 року. URL: <https://rm.coe.int/cpt-recommendations-implementation/16809e82be>
5. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення ефективної роботи пенітенціарної системи в умовах воєнного стану: проєкт Закону № 7688 від 22.08.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40289>

Актуальні питання міжнародного публічного права, міжнародного приватного права і права ЄС

Порушення прав дітей у ХХІ ст.: виклики, загрози та шляхи подолання

*Клочко Єлизавета Вадимівна,
студентка 4 курсу
спеціальності «Міжнародні відносини,
суспільні комунікації та регіональні студії»
ННІ міжнародних відносин, історії та філософії
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Порушення прав дітей є однією з найгостріших соціальних проблем сучасності. Діти, як найбільш вразлива категорія населення, потребують особливого захисту і підтримки з боку держави та суспільства. На жаль, у ХХІ столітті ці права часто опиняються під загрозою через численні соціальні, економічні, політичні та культурні фактори. В умовах глобалізації, розвитку цифрових технологій, збройних конфліктів, економічних криз та зміни сімейних структур виникають нові форми порушень прав дітей. Серед них – дитяча праця, насильство в сім'ї, сексуальна експлуатація, безпритульність, відсутність доступу до освіти та медичних послуг, а також порушення прав у цифровому середовищі.

Міжнародне співтовариство визнало важливість захисту прав дітей, що відображено в численних конвенціях та деклараціях, зокрема в Конвенції ООН про права дитини. Однак, незважаючи на значний прогрес, багато дітей в усьому світі досі стикаються з порушеннями своїх основних прав. У цьому контексті надзвичайно важливо виявити основні виклики та загрози, з якими стикаються діти в сучасному світі, а також розробити ефективні механізми для їх захисту.

На початку ХХ ст. окремі положення щодо захисту дітей були включені в міжнародні угоди між деякими країнами. Проте перший загальний нормативний акт, що закріплював захист усіх дітей, з'явився лише у 1924 р. у формі Женевської декларації. Основний акцент у ній робився на забезпечення дітей від голоду та недбалого ставлення з боку дорослих. Водночас документ не враховував власні потреби дітей та їхні погляди щодо того, що для них є необхідним. Важливо зазначити, що ця декларація не мала юридично обов'язкової сили, і держави не були зобов'язані дотримуватися її положень.

Подібна ситуація спостерігалася і у 1959 р., коли ООН прийняла Декларацію прав дитини. Хоча цей документ містив більш розширений перелік прав, включаючи права дітей з інвалідністю, він також не мав юридично

зобов'язувального статусу. Водночас зростання суспільної уваги до проблем дитинства сприяло формуванню міжнародного дискурсу щодо необхідності кодифікації прав дитини в юридично обов'язковому документі. У результаті численних обговорень у 1989 р. була ухвалена Конвенція ООН про права дитини, яка встановила систему міжнародного захисту прав дітей. Були також засновані додаткові організації та інституції для забезпечення прав дітей, зокрема Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) та Комітет ООН з прав дитини [7, с. 11].

Конвенцію ООН «Про права дитини» називають «Світовою конституцією прав дитини». Після ратифікації вона стає частиною національного законодавства, зобов'язуючи уряди забезпечити дітям безпечні умови, якісну освіту, медичний захист і гідний рівень життя. Крім того, вона закріплює право дитини на батьківську турботу, спільне проживання з батьками та визначає права й обов'язки батьків щодо виховання дітей. Вона визнає дитину як суб'єкта права та зобов'язує держави, які її підписали, сприяти підготовці дітей до самостійного життя, їхньому нормальному розвитку та формуванню особистості відповідно до загальнолюдських цінностей [3].

Законодавство України у сфері охорони дитинства базується на Конституції України, Сімейному кодексі України, Конвенції ООН про права дитини та ратифікованих міжнародних договорах. Його основу складає Закон України «Про охорону дитинства» та інші нормативно-правові акти, що регулюють відповідні суспільні відносини.

Закон України «Про охорону дитинства» визначає охорону дитинства в Україні як національний пріоритет і встановлює ключові засади державної політики для гарантування прав дитини на життя, здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток, він захищає дітей від будь-яких форм насильства, визначає порядок використання дитячої праці та ін. [2].

В Україні підходи до реалізації прав дітей нині зазнають значних змін. Це пов'язано з кількома факторами, серед яких — збільшення уваги з боку держави до потреб дітей, удосконалення системи контролю за виконанням законодавства в сфері охорони дитинства та розвиток установ, що забезпечують соціально-правовий захист дітей. Крім того, велике значення має вторгнення росії в Україну в 2022 р., що призвело до безлічі порушень прав, в тому числі прав дітей, а саме: незаконні вивезення дітей з території України, вбивства, катування, незаконне позбавлення волі та навіть використання з метою отримання військової переваги. Подібні дії вимагають перегляду підходів до захисту прав дітей та удосконалення механізмів міжнародної правової підтримки.

На міжнародному рівні, відповідно до резолюцій Ради Безпеки ООН № 1261 (1999), 1882 (2009), 1998 (2011) і 2225 (2015), було визначено шість найбільш серйозних порушень прав дітей у збройних конфліктах. Серед них: вбивства та завдання тілесних ушкоджень, примусове залучення неповнолітніх до збройних угруповань і їх участь у бойових діях, сексуальне насильство, викрадення, напади на освітні та медичні установи, а також обмеження доступу до гуманітарної допомоги. Водночас згідно з Кримінальним кодексом України

та положеннями Римського статуту МКС ці дії можуть бути кваліфіковані як різні види міжнародних злочинів [10].

Міжнародне гуманітарне право вимагає захисту цивільних осіб, зокрема дітей, від наслідків воєнних дій і застосування заходів для уникнення загибелі цивільних. Росія здійснює напади на цивільну інфраструктуру, що призводить до загибелі та поранення дітей. Згідно з Звітом ОБСЄ, російські військові порушують принципи міжнародного гуманітарного права. За даними Офісу Генерального прокурора, станом на квітень 2023 р. загинуло 470 дітей, 949 отримали поранення. Через постійні обстріли та руйнування інфраструктури в багатьох містах діти не можуть отримати необхідну медичну допомогу. Тому родини змушені переїжджати або виїжджати за кордон у пошуках лікування, протезування та реабілітації.

Також міжнародне право забороняє вербувати дітей до 15 років для участі у бойових діях, що є воєнним злочином згідно з Римським статутом МКС. Україна та росія, ратифікувавши Факультативний протокол до Конвенції про права дитини, зобов'язалися не допускати участі неповнолітніх у збройних конфліктах. Однак росія залучає дітей до війни, використовуючи їх як шпигунів, коректувальників обстрілів і в примусовій мобілізації на окупованих територіях. Для вербування застосовуються методи, зокрема мілітаризація освіти та військово-патріотичні рухи. В Україні відкрито кримінальні провадження щодо використання дітей у збройному конфлікті, зокрема для збору розвідданих та примусового отримання паспортів рф [4].

Окрім України, права дітей під час воєн продовжують порушуватися по всьому світу. В Ємені хуситські бойовики активізували вербування дітей у свої ряди, залучаючи неповнолітніх, деяким з яких лише 13 років. [13] У Демократичній Республіці Конго ситуація ще більш загрозлива: з квітня 2022 по березень 2024 р. було зафіксовано понад 8 000 порушень прав дітей. Вони ставали жертвами вербування, насильства та сексуальних злочинів з боку озброєних угруповань, які несуть відповідальність за 98% цих злочинів [8]. В Секторі Газа також відбуваються жорстокі порушення прав дітей. Ізраїльські авіаудари спричинили загибель десятків мирних жителів, серед яких були жінки та діти. Це черговий доказ того, що діти в умовах війни найчастіше стають невинними жертвами [9].

Ці події ще раз доводять, що війни завжди мають руйнівний вплив на найуразливіші категорії населення – дітей. Міжнародна спільнота повинна активніше втручатися, щоб захистити права дітей та не допустити їх експлуатації у збройних конфліктах.

Конвенція про права дитини детально розглядає економічні та соціальні права неповнолітніх. Зокрема, ст. 26 гарантує право на соціальне забезпечення, ст. 27 – право на гідний рівень життя, ст. 32 – захист від економічної експлуатації та небезпечної праці. Документ також забороняє будь-яку діяльність, що може зашкодити здоров'ю, освіті чи розвитку дитини. Окрема стаття (ст. 23) присвячена правам дітей з фізичними або розумовими вадами [3].

Незважаючи на те, що Конвенцію ратифікували 193 країни світу і, таким чином, зобов'язалися виконувати її положення, ми спостерігаємо, що на практиці її положення виконуються частково або взагалі ігноруються.

Найважливішим фактором, що має значний і довготривалий вплив на дітей є бідність. Вона пов'язана з низькою якістю житла, голодом, бездомністю, неналежним доглядом за дітьми, небезпечними районами та недостатньо фінансованими школами. Крім того, діти з малозабезпечених сімей мають вищий ризик когнітивних, емоційних і фізичних проблем, таких як затримки розвитку, поведінкові розлади, астма, недостатнє харчування та підвищена смертність у ранньому віці.

Діти, які живуть у бідності, також частіше стикаються з насильством, експлуатацією та порушеннями прав. Економічний тиск змушує сім'ї віддавати дітей у ранні шлюби, залучати їх до небезпечної праці чи комерційної сексуальної експлуатації.

Згідно з даними ЮНІСЕФ, у світі проживають приблизно 640 мільйонів жінок і дівчат, які були видані заміж до досягнення 18-річного віку. Це явище є наслідком культурних традицій, соціального тиску та, насамперед, бідності. Для багатьох батьків шлюб їхніх дочок сприймається як спосіб покращити матеріальне становище родини. При цьому дівчата часто не мають впливу на вибір свого партнера; це рішення здебільшого приймають батьки або чоловіки-родичі. Крім того, вони нерідко виходять заміж за значно старших чоловіків.

Наприклад, у деяких сільських районах Індії дитячі шлюби є поширеною практикою, що пов'язано з соціальним тиском та економічними труднощами сімей. Також, за даними ООН, понад 45% дівчат у Сомалі виходять заміж до 18 років, що є наслідком культурних традицій та недостатнього контролю з боку уряду. Прогрес у боротьбі з дитячими шлюбами здебільшого відбувся вже в Індії, хоча саме там їх досі найбільше. Покращення також спостерігається в Бангладеш, Ефіопії, Мальдівах та Руанді завдяки економічному розвитку і доступу до освіти. Водночас у Західній та Центральній Африці, а також у Латинській Америці, де є великі соціально-економічні розриви, прогрес майже відсутній. ЮНІСЕФ вважає, що для повного викорінення дитячих шлюбів знадобиться ще 300 років [1].

Освіта є ключовим фактором у зниженні рівня насильства, експлуатації та ранніх шлюбів. Діти з більш освічених сімей мають менший ризик стати жертвами фізичного насильства та нехтування. Проте для багатьох бідних дітей школа може стати додатковим джерелом загроз через високий рівень агресії, булінгу та нестачу ресурсів. Багато шкіл у бідних громадах страждають від переповненості, нестачі кваліфікованих педагогів і необхідного обладнання, що ускладнює навчальний процес.

У Нігерії діти, що живуть у бідних районах, часто стикаються з недостатньо фінансованими школами, переповненими класами і відсутністю кваліфікованих вчителів. Це серйозно впливає на їхнє навчання та розвиток. За даними World Bank, багато дітей з бідних сімей не мають змоги закінчити школу і часто змушені працювати, щоб допомогти своїм родинам. Внаслідок цього вони стикаються з обмеженими можливостями в майбутньому [11].

Транснаціональні корпорації (ТНК) неодноразово звинувачувалися в порушенні прав дітей через використання дитячої праці в своїх ланцюгах постачання. Це стосується як видобутку корисних копалин, так і сільськогосподарського сектору.

Виробництво какао в Західній Африці, зокрема в Кот-д'Івуарі та Гані, є однією з основних галузей економіки регіону. Однак ця індустрія має серйозні проблеми, зокрема використання дитячої праці та погані умови праці для фермерів. Какао в цих країнах є одним з основних експортних товарів, і більшість робіт з вирощування какао виконується на малих фермах, де діти та дорослі працюють у важких умовах. Nestlé, одна з провідних компаній у харчовій промисловості, визнала проблему дитячої праці в ланцюзі постачання какао-бобів. Компанія приєдналася до ініціативи, спрямованої на покращення умов праці та зменшення використання дитячої праці, включаючи сертифікацію фермерів та співпрацю з урядами. Незважаючи на зусилля Nestlé, компанія стикається з критикою через недостатню ефективність боротьби з дитячою працею. Звіти правозахисних організацій, таких як Human Rights Watch та Amnesty International, вказують, що проблема залишається актуальною [6].

Дуже поширеним є порушення прав дітей через неблагополуччя в сім'ї, зокрема через насилля. Таке насильство може бути як фізичним, так і емоційним, і його наслідки можуть мати тривалий вплив на розвиток дитини.

Ст. 19 Конвенції ООН про права дитини зобов'язує держави гарантувати захист дітей від будь-яких форм насильства, жорстокого поводження чи недбалого ставлення з боку батьків, опікунів або інших осіб, які піклуються про них. Основним завданням цієї статті є створення безпечного середовища, де кожна дитина буде захищена від будь-яких форм знущань чи експлуатації [3].

І знову ж таки, вона часто порушується в різних країнах світу через соціальні, економічні та політичні чинники. Одним з таких прикладів є справа подружжя Жанни Кай Вайтфезер та Дональда Ланца у США в 2023 р., які були засуджені за примусову працю та торгівлю людьми щодо своїх усиновлених темношкірих дітей. Вони змушували дітей виконувати важку фізичну працю, утримували їх у нелюдських умовах і піддавали расовій дискримінації [12].

Незважаючи на численні порушення прав дітей, міжнародні організації та національні законодавства продовжують боротися за їх захист. ООН та ЮНІСЕФ активно моніторять порушення та розробляють глобальні програми, а країни вдосконалюють законодавство, посилюючи відповідальність за порушення та забезпечуючи доступ до правосуддя.

Наприклад, у травні 2021 р. Кабінет Міністрів України ухвалив комплекс рішень для посилення соціального захисту сімей з дітьми та підтримки дітей-сиріт. Крім того, ухвалено Концепцію програми оздоровлення та відпочинку дітей, що включає фінансування за принципом «гроші ходять за дитиною» і можливість вибору батьками закладу для оздоровлення [5]. Ці рішення спрямовані на покращення соціального захисту дітей в Україні і показують, що органи влади не стоять на місці, а активно працюють над удосконаленням законодавства та впровадженням нових механізмів підтримки для забезпечення прав та благополуччя дітей.

Міжнародні організації, зокрема Організація Об'єднаних Націй (ООН) та її агентства, такі як ЮНІСЕФ, продовжують відігравати ключову роль у захисті прав дітей по всьому світу. ООН сприяє дотриманню прав дітей через механізми, як Рада з прав людини, та надає допомогу в кризових ситуаціях. ЮНІСЕФ забезпечує гуманітарну допомогу дітям у понад 190 країнах, зокрема в умовах конфліктів і катастроф. Правозахисні організації моніторять порушення прав дітей, надають правову допомогу та працюють над реформами для посилення їхнього захисту. Незважаючи на порушення, ці організації продовжують свою роботу, забезпечуючи допомогу та притягнення винних до відповідальності.

Таким чином, справжні зміни в захисті прав дітей можливі лише тоді, коли суспільство готове переглянути свої традиції, соціальні норми та культурні уявлення. Закони проти шкідливих практик є важливим кроком, але їх ефективність значною мірою залежить від готовності громад змінювати свої ставлення і переконання. Зокрема, викорінення гендерних стереотипів, зменшення бідності та поліпшення доступу до освіти є критично важливими для створення здорового середовища для розвитку дітей.

Важливо, щоб у процесі змін брали участь не тільки уряди, але й усі верстви суспільства – від родин до традиційних і релігійних лідерів. Соціальна мобілізація та підвищення обізнаності серед громад допоможуть створити атмосферу, в якій права дітей не тільки захищатимуться на папері, але й будуть реально захищені в повсякденному житті.

Особливо важливою є роль освіти. Вона не лише дає дітям знання про їхні права, але й формує впевненість у тому, що вони здатні захистити себе та інших від шкідливих традицій. Коли діти самі стають агентами змін, це створює потужний механізм, який може впливати на майбутні покоління.

Загалом, лише комплексний підхід, який поєднує зміни в законодавстві, освіті та соціальних нормах, може забезпечити ефективну боротьбу зі шкідливими культурними практиками. Держави та суспільства повинні усвідомити, що захист прав дітей – це не лише правова проблема, але й моральна та соціальна відповідальність кожного з нас.

Список використаних джерел:

1. Барсукова О. ЮНІСЕФ прогнозує, що потрібно 300 років, аби зникли дитячі шлюби. Де вони поширені?. Українська правда. Життя. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/05/06/254158/> (дата звернення: 03.04.2025).
2. Законодавство України з прав дитини. Палац творчості дітей та юнацтва Броварської міської ради Броварського району Київської області. URL: <https://www.bdut.org.ua/prava-dytyny/zakonodavstvo-ukrajiny-z-prav-dytyny/> (дата звернення: 01.04.2025)
3. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 01.04.2025).
4. Лубінець Д. Грубі порушення прав дитини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд – Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини(діти). Уповноважений Верховної Ради України з прав людини - Головна. URL: <https://surl.li/ejxpsi> (дата звернення: 02.04.2025).
5. Напередодні Дня захисту дітей Уряд ухвалив комплекс рішень, які стосуються удосконалення системи захисту прав дитини. URL: <https://surl.li/fuxbmx> (дата звернення: 04.04.2025).

6. Нові кроки у боротьбі з дитячою працею. Nestlé Україна. URL: <https://www.nestle.ua/media/newsandfeatures/children-labor> (дата звернення: 03.04.2025).
7. Cora Ripking, Franziska Breinfeld. YOUR CHILDREN'S RIGHTS. Berlin : Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend Referat Öffentlichkeitsarbeit, 2024. 92 p.
8. DRC: Thousands of Children Face Escalating Violence and Exploitation Amid Intensifying Conflict – Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict. Office of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict – Children and Armed Conflict. URL: <https://surl.li/atwiwe> (date of access: 03.04.2025).
9. Middle East latest: Israel is establishing a new military corridor across Gaza. AP News. URL: <https://surl.li/qgqsbt> (date of access: 03.04.2025).
10. Nalivayko L. R. Legal status of a child affected by war. Analytical and Comparative Jurisprudence. 2024. No. 4. P. 77–81. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.11> (date of access: 02.04.2025).
11. Overview. World Bank. URL: <https://www.worldbank.org/en/country/nigeria/overview> (date of access: 03.04.2025).
12. Philogene H. White couple who forced their adopted Black kids to work as slaves sentenced to over 100 years. Yahoo News. URL: <https://surl.li/eefclk> (date of access: 04.04.2025).
13. Yemen: Houthis Recruit More Child Soldiers Since October 7. Human Rights Watch. URL: <https://surl.li/kodjyj> (date of access: 03.04.2025).

Науковий керівник:

*Джолос Сергій Вадимович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Для нотаток

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА ТА СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ:**

VIII Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція

Збірник матеріалів

15-16 травня 2025 року

Комп'ютерне складання С.В. Джолос

Дизайн обкладинки О. М. Третьяков

*При оформленні обкладинки використано зображення
першої сторінки Великої хартії вольностей з манускрипту XIV століття
і портрет Жана Бодена роботи Клода Менара*

Підп. до друку 15.05.2025 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Обл.-вид. арк. 10,77. Ум. друк. арк. 9,53.

Вид. № 05-25 Тираж 300 прим.

Видавець Вовчок О.Ю.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців

Серія ДК № 650 від 30.10.2001 р.

Україна, 18006, м. Черкаси, вул. Гоголя, 509, к. 21.

Тел.: +38-063-62-555-12. E-mail: book_brama@ukr.net